O’ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O’RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

TARIX FAKULTETI

«Davlat va xuquq nazariyasi, tarixi» fanidan

MA'RUZA MATNLARI

JIZZAX - 2007

«TASDIQLAYMAN»

Jizzax Davlat pedagogika INSTITUTI ilmiy kengashi

«____»____________200__y

«MA'QULLANGAN»

Tarix fakulteti ilmiy kengashi

Kengash raisi _________

«_____»_____________200__y

«TAVSIYA ETILGAN»

«Milliy itsiqlol g'oyasi, xuquq va ma'naviyat asoslari » kafedrasi majlisida muxokama qilingan va ma'qullangan

Kafedra mudiri____________

(majlisining__-sonli bayonnomasi

«___» ____________200__y.)

Taqrizchilar:

f.f.n.G'oziyev S.

к.ўқт. Миркомилов А.

Tuzuvchi : Kasimova Z.

Annotatsiya

O'zbekistonda davlat mustaqilligi e'lon qilgandan buyon chuqur o'zgarishlar sodir bo'ldi. Mazkur o'zgarishlar iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ilmiy, mafkuraviy, tashqi siyosat soxalarini qamrab olmoqda.

Har bir jamiyatdagi demokratik o'zgarishlar va islohotlar muxim ahamiyatga ega bo'lib, davlatning shu sohadagi muammolarini o'rganish, bir tomondan, O'zbekistonda xuquqiy isloxotlarning yo'nalishlari va mezonlari, qadriyatlari va maqsadlarini aniq belgilashga yordam bersa, ikkinchi tomondan, mamlakatimizda, davlat va xuquq qanday paydo bo'lgan, qanday rivojlangan, uning o'ziga xos xususiyatlari, shakl va ko'rinishlarini o'rganish zaruratini keltirib chiqaradi.

Shunday qilib , davlat va huquq xar qanday davlatning diqqat markazida turadi bu esa, barcha o'qituvchilar va ilmiy xodimlarga zamonaviy qo'llanmalar, ma'ruzalar yaratish kabi vazifalar qo'yadi.

'Davlat va huquq nazariyasi, tarixi' fanidan tayyorlangan ma'ruzalar matnida davlat, huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati tushunchasi, huquq asoslari nafaqat huquqiy normalar tizimi sifatida, balki kengroq ma'noda huquqiy munosabatlar va huquqbuzarliklar yig'ndisi bilan yoritilgan.

Ma'ruzaning birinchi qismida davlat va huquq nazariyasi predmeti, usullari, davlatning moxiyati, davlat va huquq qachon paydo bo'lgan, davlat mexanizmi, funktsiyalari, va shakllari, huquq tizimi, huquq normasi, huquqbuzarlik va javobgarlik batafsil yoritilgan.

Ma'ruzaning ikkinchi qismida davlat va huquq tarixi, chunonchi, aloxida mamlakatlarda, davlat va huquqning paydo bo'lishi, rivojlanishi, ushbu davlatlarda davlat boshqaruvi, huquq manbalari, tizimi to'g'risidagi mavzular yoritilgan.

«Davlat va huquq nazariyasi, tarixi» fanidan ma'ruzalar matni davlat ta'lim standartlari asosida tayyorlangan bo'lib, pedagogika oliy o'quv yurti « M.I.G', xuquq va ma'naviyat asoslari» bakalavriat yo'nalishi talabalariga mo'ljjallangan.

1. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASINING PREDMETI VA USULI.

Darsning maqsadi: Talabalarda davlat va huquq to'g'risida nazariy bilim va ko'nikmalarni shakllantirish. Davlat va huquqning vujudga kelishi o'zaro aloqadorligi, shakllanish bosqichlarining zamonaviy masalalari,huquqning jamiyatdagi ahamiyati va hakozalarga ega bo'lish, uni o'z amaliy faoliyatlarida qo'llashga o'rgatish.

Darsning ko'rgazmasi: Davlat va huquq nazariyasi usullari, funktsiyalari, kategoriyalari chizmasi.

Asosiy so'z va tayanch tushunchalar: Metod- ilmiy o'rganish yoli, sotsiologiya, siyosatshunoslik, statistika

"Ontologiya"-(grekcha so'z) borlih, ta'limot.

"Gnoseologiya"(grekcha so'z) bilish degani

"Metodologiya" (grekcha so'z) bilish yo'l

"Funktsiya" (lotincha) bajarish,vazifa

"Evristika"(grekcha) topaman

"Kategoriya" (grekcha) guvoh,ta'rif

"Analiz"- ajratish, "sintez"-ho'shish.

"Statistika"-(lotincha) hisob-kitob

"Kibernetika"((grekcha) boshqarish san'ati

"Printsip" (lotincha) asosiy qoida

Reja:

1.Davlat va huquq nazariyasining predmeti.

2.Davlat va huquq nazariyasining usuli.

3.Davlat va huquq nazariyasining ijtimoy fanlar tizimida o'rni.

4.Davlat va huquq nazariyasining funktsiyalari.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muhaddasdir.T., O’zbekiston, 1996,T.,3-8 betlar.
2.KarimovI.A. O’zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod,siyosat,mafko’ra. T.O’zbekiston, 1993, 74-bet.
3. Azizho’jaev A.A. Davlatchilik va ma'naviyat.T. 1997.
4. Saidov A.Tajihonov U. Davlat va huquq nazariyasi. T.1 “Adolat” 2001. 8-48 betlar
5. Teoriya gosudarstva i prava M. 1994.
6. Islomov Z. Davlat va huquq nazariyasi. Ma'ru’zalar matni.T.Universitet.2000 y.
7. Karimova O., hafforov Z. Davlat va huquq asoslari T.,O’hituvchi.1995 y.
8. Holmo’minov H.T. Davlat va xuquq nazariyasi. O’huv qo’llanmasi. T. 2000. - 116 b.
9. Najimov M.K, Soburov N. «Davlat : asosiy tushuncha va atamalar». T. 2002 yil.
10.Abdulaev M.I. Teoriya gosudarstva i prava: Uchebnik.-SPb.: Piter, 2003. -397 s.
11.Vengerov A.B. Teoriya gosudarstva i prava: Uchebnik. – M.: Yurisprudentsiya, 2000. – 528 s.
12.Komarov S.A, Malko A.V. Teoriya gosudarstva i prava: Uchebno-metodicheskoe posobie; Kratkiy uchebnik dlya vo’zov. – M.: Norma – Infra-M, 2003. – 448 s.
13.Polyakov A.V. Vvedenie v obshuyu teoriyu prava i gosudarstva: Kurs lektsiy. 2000.

1. Davlat va huquq nazariyasining predmeti.

Har bir fanni aniqlash uchun bu fanning umumiy fanlar tizimida tutgan o’rni, roli va ahamiyati,o’organiladigan ob'ektini bilish zarur bo’ladi.

Boshqa fanlar hatori «Davlat va xuquq nazariyasi» insonlarning faoliyat doirasini ifodalab beruvchi fan sifatida o’z oldiga shunday vazifani qo’yadi, ya'ni: birinchi navbatda, davlat va xuquq to’g’risidagi hodisalarni, bu hodisalarning jamiyatdagi o’rni xuquqgi fikrlarning ob'ektivligi borasidagi bilimlarni ishlab chiqish va uni nazariy jihatdan ma'lum bir tizimga solishni ko’zlaydi.

Davlat va xuquq to’g’risidagi ilm - bu davlat-xuquqiy hodisalarning paydo bo’lishi, rivojlanishi va amal qilishini o’organuvchi umum siyosiy-yurudik qonuniyatlar xahidagi bilimlar tizimining yig’indisidir.

Bu fan yuqoridagi hodisalarni to’laligicha o’organadi(ko’zatadi) va shu bilan o’zining fundamental harakteriga ega.

Umuman shuni ta'kidlash mumkin, davlat va xuquq nazariyasi - bu mavjud bo’lgan, zarur, umumiy va mustahkam bog’lh bo’lgan davlat - xuquqiy hodisalarning o’zaro hamda boshqa ijtimoiy hodisalar bilan bog’lhligini ifadolovchi qonuniylik bo’lib bu qonuniylik davlat - xuquqiy hodisalarga va ularning siyosiy - yuridik xususiyatlariga nisbatan sifatli aniqlik kiritadi.

Davlat va xuquq nazariyasi tushunchasi tizimida asosiy nazariy va o’organuvchilak rolini bir muncha umumiy tushunchalar bajaradi. Kelajakda bu tushunchalar kategoriyalar deb yuritilib, bo’larga «davlat mohiyati», «davlatning shakli», «davlatning tipi», «davlatning funktsiyalari», «davlatning mexanizimi», «xuquqning mohiyati», «xuquqning shakli», «xuquqiy munosabatlar», «xuquq tizimi» va xakozolar kiradi.

Davlat va xuquq nazariyasi - *bu davlat va xuquq xuquqiy qarashlar, g’oyalar va bilimlar tizimidir. U davlat va xuquqning paydo bo’lishi, rivojlanishi va barham topishi umumiy qonuniyatlarini o’organadi.*

Davlat va xuquq nazariyasining fanining predmeti bo’lib, jamiyat bilan jamiyat o’rtasidagi ko’p qirrali va murakab harakatlar, jamiyatning siyosiy tizimidagi davlat va xuquqning roli va o’rni xizmat qiladi.

Bu fan nafaqat davlat-xuquqiy hodisalarni va jarayonini o’organibgina qolmasdan, balki ular to’g’risidagi kishilarning tasavurlarini ham o’organadi.

Davlat va xuquq o’zaro mustahkam aloqada bo’lib, bir-birini ifoda etadi, ajralgan holda bo’lmaydi.

Davlat va xuquq normalarni o’organadi, ularning ijrosini taminlaydi; xuquq esa, davlat tizimini, uning funktsiyalarni, kompetentsiyasini mustahkamlaydi va bu bilan u davlatning siyosiy hokimiyatni amalga oshirish uchun aniq ifoda baxsh etadi.

Shuning uchun ham davlat va xuquq nazariyasi barcha inistitutlar birgalikda olib o’organadi, o’zluksiz bog’lhlikda ko’rib chiqadi, xuquq rivojlanish qonuniyatlarni tahlil qiladi.

Shunday ekan, davlat va xuquq ma'lum ajratilgan ilm (fan) sohalari bo’lib qolmasdan, balki u yagona fandir.

Lekin u yagona fan sifatida hola turib, nisbatan mustaqil bo’lgan ikkita qismga bo’linadi:

- davlat nazariyasi (davlatshunoslik)
- xuquq nazariyasi (xuquqshunoslik)

Davlat va huquq nazariyasini predmeti jamiyatda davlat va huquqning paydo bo’lishi va rivojlanish qonuniyatlarini, mohiyati, shakllari, pritsiplari, funksiyasi, Siyosiy, huquqiy ongni va huquqiy tartibga solishni urgatadi.

Davlat va huquq nazariyasi fani quyidagi hususiyatlarga ega.

Birinchidan, bu fan ijtimoiy fan bo’lib, siyosiy yuridik fandir. Chunki uni o’organadigan sohasi jamiyatda eng muhimi ijtimoiy hodisalar davlat va huquq masalalarini paydo bo’lish va rivojlanish qonuniyatlaridir.

Ikkinchidan, bu fan umumnazariy fan, zero u jamyatda davlat va huquqning paydo bo’lish va rivojlanish umumiy qonuniyatlarni ochib beradi.

Uchinchidan, bu fan falsafiy hususiyatga ega. Chunki davlat va huquqning paydo bo’lish va rivojlanish qonuniyatlarni falsafaning (dialektik va tarixiy materializm) qonunlariga asosan o’organadi.

To’rtinchidan bu fan amaliyot bilan bo’g’liqdir. Chunki u O’zbekistonda demokratik huquqiy islohatlarni amalga oshirishda nazariy asos bo’lib hizmat qiladi. U shahs jamiyat, davlat va huquqning rolini oshirishda amaliy harekterga ega.

Beshinchidan, bu fan o’kuv - tarbiyaviy ahamiyatga ega. Chunki u kishilarning jamiyat, davlat va huquq tuhrisidagi bilimini oshirmasdan, balki ularda huquqiy bilim, huquqiy tarbiya, huquqiy ong va huquqiy madaniyatni rivojlantirishga yordam beradi.

Davlat va xuquq nazariyasi davlat va xuquqning rivojlanish qonuniyatlarini barchasini o’organmaydi, balki u faqat umumiy va asosiylarini o’rganadi. Jumladan,bo’larga quyidagilar kiradi:

- Davlat va xuquqning paydo bo’lishi (vujudga kelishi), ularning tarixiy o’rin almashuvi qonuniyatlarini;
- Davlat va xuquqning rivojlanishi mohiyati va mazmunini;

- Davlatning mexanizimi uning ichki va tashqi funktsiyalarni;
- Davlat va xuquqning belgilarini;
- Davlat organlarni hurilish tizimi qonuniyatlarini;
- Demokratiya, qonuniylik, xuquqiy tartibotning umumiy printsiplarini;

xuquqni vazifasi,funktsiyasini hamda xuquqiy tartibga solishning chegaralarini o'organadi.

Jumladan *davlat va xuquq umumiy nazariyasining predmeti bo'lib, davlat - xuquq hodisalarining paydo bo'lishi, rivojlanishi va amal qilishi xuquqi umumiy qonuniyatlarni tizimini o'organish xisoblanadi.*

Davlat va xuquq nazariyasi - davlat xuquqda o'z ifodasini topgan jamiyat rivojining ob'ektiv qonunlarini ularning ijtimoiy siyosiy maqsadlarini tushuntiradi, ijtimoiy munosabatlarni davlat xuquqiy tartibga solishning va bu munosabatlarning rivojlanish tendentsiyasini tartibga solishning butun bir mexanizimini ochib (ko'rsatib) beradi.

Boshqa fanlar kabi davlat va xuquq nazariyasining predmeti ham o'zgarmasdan holmaydi.

Sotsial (ijtimoiy) tajribadan kelib chhqan holda fan o'z oldiga muhim va zarur vazifalarni o'organishni qo'yadi. Birinchi navbatda quyidagi muammolarni o'organish turadi:

Hokimiyat apparati va boshqaruvni shakllantirish va rivojlantirish qonuniyatlarini;

Demokratiyani rivojlantirish, vaqillik tizimini shakllantirish yo'llarini;

xuquq tizimini takomillashtirish va qonunchilikni tizimlashning asosini ishlab chiqish, ularning amalda tatbih etlishi yo'llarini;

Davlat va xuquqning ijtimoiy munosabatlarga nisbatan ta'sir dorasini anihlash va boshqalar;

Xozirgi paytda dunyoning barcha mamlakatlaridagi ijtimoiy siyosiy tarahhiyot davlat va xuquqning roli (o'rni)ni oshib borayotganini haraktirlayodi, ya'ni turlicha ijtimoiy jarayonlarga davlat va xuquqning ta'siri yotarli sezilmohda.

2. Davlat va huquq nazariyasining usuli.

Davlat va xuquq naziriyasi hotib holgan (dogmatik) fan bo’lmasidan, balki u doimiy ravishda izlanishda bo’lgan, rivojlanib boruvchi, jonli fandir. U bilish usullari (metodlari)ni yangilab va rivojlantira borib, o’zining asosiy vazifasini bajarishga, davlat - xuquqiy amaliyotda ilmiy mo’ljal bo’lib xizmat qilishga yondasha boradi.

Shunday qilib, davlat va xuquq naziriyasining usuli (metodi)- ushbu fan tomonidan o’zining predmetini o’organish hamda ilmiy natijalar olish uchun foydalanadigan yo’llar, usullar, yondashishlardir.

Oxirgi bir necha o’n yillar davomida davlat va xuquq hodisalarini o’organishga yondashishda - markscha-lenincha yondashish gegemonlik qilib qoldi.
Davlat va xuquq to’g’risidagi markscha-lelincha nazariya hahihatni ochib beruvchi eng bosh ob'ektiv fan (ilm) deb tan olinib keladi. Bu esa o’z navbatida boshqa nazariyalar va harashlar (doktrina)ni u yoki bu ko’rinishda tanhid ostiga olib keldi, va natijada, davlat va xuquq to’g’risidagi bilimlarni qashshoqlashtirib, dunyoning siyosiy va xuquqiy sohasidagi ilg’or yutuhlaridan foydalanishga to’sqinlik qiladi.

Bugungi kunda davlat va xuquq naziriyasi uchun oldingi va xozirgi davlat-xuquq xuquqiy bilimlarni baholash va analiz (tahlil) etish uchun konstruktiv-tanhidiy yondashish to’g’riroq bo’ladi.

Davlat va xuquq nazariyasi usullari (metodi) uning predmeti bilan mahkam bog’lhdir.

Agarda fanning predmeti - u nimani o’organadi degan savolga javob bersa, usullari esa qanday o’organilishi yo’llari savoliga javob beradi.

Fanning usuli asosida uning predmeti yotadi, chunki nazariyasiz usul predmetsiz qoladi, fan esa - mazmun va mohiyatsiz.

Nazariya va metod bir paytda paydo bo’ladi, lekin ular bir-birining o’rnini bosa olmaydi.

Davlat va xuquq nazariyasi davlat va xuquq hodisalarini o’organish uchun o’zining shaxsiy usullarini ishlab chiqadi, lekin shu bilan birga ijtimoiy va tabiiy fanlar tomonidan ishlab chiqilgan umumiy usullarni ham faol qo’llaydi.
Fan o’zoh muddat davomida bilishning idealisitik va materialistik usullari bir-biriga harishi ko’rashib keladi (metafizika, dialektika).

*Falsafiy qonun va kategoriyalarga bevosita kirishib (bohlanib) ketadigan usullardan biri-**mavhumlik (abstrakt)dan konkretlikka va konkretlikdan mavhumlikka utish usulidir.***

Jumladan, davlat va xuquq xuquqgi hodisalarni o'organishda *tarixiy usul ham ho'llanadi. Chunki, fan davlat va xuquqning ildizini bilish uchun tarixiy an'analarni bilishi zarur bo'ladi*

Umumiy usul bu falsafiy (dialektik va tarixiy materializm) qonunyatlariga asosan davlat va huquq masalarini o'organishdir. Dialektikaning 3-ta asosiy qonuni bo'lib, ular qarama - qarshiliklar birligi va ko'rashi qonuni, mikdor o'zgarishlarning sifat o'zgarishlarga o'tishi va inkorni inkor qilish qonuni ososida davlat va huquqning paydo bo'lish va rivojlanishi o'organiladi.

Falsafiy usulga asosan davlat va huquqni o'organish- bu ijtimoy hodisa, bo'lar boshqa ijtimoiy hodisalar inson bilan jamiyat hayotining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va mafko'raviy sharoitlari bilan bo'g'liqdir..

Davlat va xuquqni o'organishning yana bir usuli - tizimli usul mavjud, chunki davlat va xuquqning o'zi mohiyatiga, tuzilishiga ko'ra - murakkab tizimiy hodisadir.

Yuqoridagi usullarning barchasi umum ilmiy usullar jumlasiga kiradi.

Davlat va xuquq nazariyasining umumilmiy usullari bilan bir hatorda davlat va xuquq tushunchasini anhlashga yordam beruvchi ***xususiy ilmiy usul (metod)lari mavjud. Bu metodlarga quyidagilar kiradi***: formal-mantihiy; formal-yuridik; kiyoslash; davlat va xuquqni modellashtirish; konkret-sotsiologik; sotsial-eksperiment va b.

Formal-mantihiy usul - *davlat va xuquq ob'ektining mohiyatini, asosiy mazmunini nazariy formada, abstraktsiya (mavhumlik) va mantihiy qonuniyatlarga asosan o'rganadi.*

Formal-yuridik usul - *xuquq nomalarini va umum xuquqni ichki tuzilishini o'rganadi, xuquqning shakllari va manbalarini tahlil qiladi va h. Umuman bu usul davlat va xuquqning tabiyatidan kelib chiqqan holda, u davlat va xuquqning fenomeni*

(eng nodir hodisa tomonlari)ni ochib berishga, klassifikatsiya qilishga va ma'lum tizimga solishga yordam beradi.

Qiyoslash usuli - *davlat va xuquq xuquqgi hodisa va fikrlarni (harashlarni) kiyoslab o'rganishdir.*

Davlat va xuquqni madellashtirish usuli - *bu usulning mohiyati shundaki, har xil davlat va xuquq hodisalari o'rtasida ma'lum bir uxshashlik mavjud va shuning uchin ham ulardan birining xususiy va belgilarini bilgan holda (modelini), boshqalari xuquq etarlicha fikr yuritsa bo'ladi.*

***Konkret*-sotsiologik usul** - *bu usul yordamida barcha davlat organlarining xuquqiy tartibga solishning, qonuniylik ahvolini, xuquq-tartibotlik to'g'risida, ularning amal qilishning samaraligi xuquq anihlik kiritish mumkin.*

Sotsiol-*ekspremen*t usuli - *davlat va xuquqqa doir biror normani qo'llanishning maksadga muvofihligini tajriba (eksperiment) yo'li bilan sinab kurish mumkin.*

3.Davlat va huquq nazariyasining ijtimoy fanlar tizimida o'rni va ahamiyati.

Modiy va ma'naviy dunyoning birligi barcha fanlarning birligiga sabab bo'ladi. Bu bog'lhlik aynihsa ijtimoiy fanlar o'rtasida ko'proq seziladi. Ijtimoiy fanlar jamiyatni kishilarni insonlar o'rtasidagi munosabatlarni, insonlar tomonidan yaratilgan institut va tashqilotlarni individuval guruhlarning ijtioiy ongini o'organadi.

Ijtimoiy fanlarning markazida inson uning hururi, xuquqi va erkinligi turadi. Ijtimoiy hayotning ildizi (asosiy) masalasi-davlat va xuquq to'g'risida, uning jamiyat hayotidagi roli va o'rni to'g'risidadir.

Bu masalani barcha ijtimioiy fanlar u yoki bu ko'rinishda o'organadi va bundan davlat va xuquq nazariyasi fanining boshqa fanlar, jumladan, falsada, iq'tisodiy nazariya, sotsiologiya, politologiya va boshqalar bilan mustahkam bog'lhligi ko'rinadi.

Bu fan boshqa (yuqoridagi) fanlarning oldingi (ilhor) yutihlariga tayangan holda, ijtimoiy fanlar tizimida o'z o'rniga egadir.

Davlat va xuquq nazariyasi va falsafa. Falsafa bu tabiatning, jamiyatning, fikrlashning umum qonuniyatlari, hayotning va ongning umumiy

printsiplari to’g’risidagi kishilarning atrof-muhitga nisbatan munosabatlari to’g’risidagi bilimlar tizimidir.

Davlat va xuquq nazariyasi falsafa fani bilan juda chukur va mustahkam alohadadir.

Dunyoharashning falsafiy asoslari davlat va xuquq nazariyasi o’rtasidagi bog’lhlik ularning (fanlarning) butun tarixiy hayotida ko’zga tashlanadi.

Falsafiy dunyoharash davlat va xuquq nazariyasini darslik sifatida chuqurrok o’organishga yordam beradi.

Dialektik nuhtai nazardan dunyoni tushunish davlat va xuquqning ichki qarama-qarshiliklarini to’g’ri tushunish va anglashga yo’l ochadi hamda ijtimoiy jarayonlarga ta'sir etishga yordam beradi.

Davlat va xuquq nazariyasi va iqtisodiy fanlar, bilamizki, moddiy ashyolarni ishlab chiqarish usullarini, mulkchilik shakllari, jamiyat va insonlarning, xo’jalik hayotini, undagi amal hiladigan taqsimot munosabatlarini o’organadi va iqtisodiy bazisning ijtimoiy va siyosiy institutlarga ta'sirini ochib beradi.

Davlat va xuquq xuquqgi ilm(fan) quyidagi tezisdan kelib chiqadi:

davlat va xuquq hodisalarini ob'ektiv iqtisodiy shart-sharoitlari avvalambor shu bilan ifodalanadiki, ishlab chiqarishning xizmat ((funktsionak bo’ladiki) qaerda davlat va xuquq mexanizmi yaxshiroq yo’lga qo’yilgan bo’lsa; umuman, rivojlanishning har qanday bo’g’inida iqtisodiy munosabatlarning yaxshi bo’lishi davlat va xuquq institutlaridan to’g’ri qarorlar qabul qilishi talab etiladi; davlat va xuquq, ijtimoiy hayotning boshqa bo’limlaridan ko’ra, iqtisodiy munosabatlar bilan to’g’ridan-to’g’ri, chuqiroq va mustahkamroq bog’liqdir.

Davlat va xuquq nazariyasi va sotsiologiya. Sotsiologiya - ijtimoiy fanlardan bittasi bo’lib, u ijtimoiy hayotni boshqarish va ijtimoiy tizimni amal qilishi muamolarini o’organadi. Shuning uchun ham sotsiologiya, davlat va xuquq orhali birgalikda amalga oshiriladigan boshqaruvlik bilan bog’liqdir.

Sotsiologiyaning ilg’or yutiqlariga, konkret sotsiologiya analiz (ko’zatish)larga tayangan holda davlat va xuquq xuquqgi fan(ilm) xuquq normalarining ijtimoiy

afzalliklarini oshirish muammolarini, davlat apparatining bosh usullari va kafolatlarni mukamallashtirish masalalarini echishga yordam beradi.

Davlat va xuquq nazariyasi va politologiya. Politologiyaning asosiy vazifasi-siyosatni, siyosiy institutlarni, tizim va jarayonlarni o’organish. Davlat va xuquqham jamiyatning siyosiy hayoti va siyosatdan ajralmasdir. Kadimgi greklarning fikricha, siyosat - bu davlatni boshqaruv san'atidir. Siyosiy hokimiyat bilan barcha partiyalar, siyosiy institutlar to’g’ridan yoki yondashgan holda bog’lh, chunonchi ularning barchasi davlat va xuquq bilan faol o’zaro harakatda bo’ladi.

Davlat va xuquq nazariyasi va ijtimoiy psihologiya. Davlat va xuquq insonlarning xulqiga ta'sir etishning maxsus shakl va usullarini o’organar (ko’zatar) ekan, u albatta ijtimoiy hayotning ijtimoiy-psihologik xususiyatlarni chetlab utishi mumkin emas. Jumladan, xuquqiy ongning, xuquqiy ijodkorligining, xuquq mohiyatini hamda ularning barchasini kishilarning ongi, erki va hulhiga ta'sirining samaradorligini oshirishda ijtimoiy psihologik tomonini chuqur va mustahkam o’organmasdan turib ochish (o’organish) mumkin bo’lmaydi.

Davlatshunoslik va xuquqshunoslik ijtimoiy fanlarning yangi yutuhlari bilan boyitishi davlat va xuquq nazariyasi fanining predmeti tabiatini, mohiyatini, qonuniyatini ochib berishga yordam beradi.

Davlat va xuquq nazariyasining yuridik fanlar tizimida to’tgan o’rni. Davlat va xuquq naziriyasini barcha xuquqiy fanlar bilan ho’shib o’organish bu fanning predmeti, roli va ahamiyatini yanada oshiradi.

Barcha yuridik fanlarning o’organish sohasi va umumiy ob'ekti-davlat va xuquqdir.

Har bir xuquqshunoslik fani davlat va xuquq masalasiga o’ziga xos yondashadi, ularning har biri o’zining predmetiga ega.

Yuridik fanlar quydagicha klassifikatsiya qilinadi (tasniflanadi):

- tarixiy-nazariy xuquqiy fanlar (davlat va xuquq nazariyasi, davlat va xuquq tarixi, siyosiy xuquqiy ta'lim, tarixiy va x.)
- maxsus va tarmohli xuquqiy fanlar (fuqarolik xuquqi, jinoyat xuquqi, mexnat xuquqi, ma'muriy xuquq, konstitutsiyaviy xuquq, moliya, er xuquqlari, jinoyat protsessual xuquqi, fuqarolik protsessual xuquqi va boshqalar.)

- amaliy yuridik fanlar (kriminalistika, sud buxgalteriyasi, sud meditsinasi, sud psixiatriyasi)

Davlat va xuquq naziriyasi yuridik fanlar sistemasida umumiy, fundamental va metodologik fan sifatida yuzaga chiqadi.

Davlat va xuquq nazariyasi maxsus va xuquqiy anih materiallariga tayanadi, ularni nazariy jihatdan umumlashtiradi.

Umum va fundamental fan sifatida xuquqshunosning asosiy tushunchalari va hoidalarini, masalan, davlat, xuquq, siyosat, demokratiya, diktatura, qonunchilik va xuquqiy tartibot, xuquqiy ong, xuquqiy munosabat, xuquqbuzarlik va xuquqiy javobgarlik masalalarni ishlab chiqadi va o’organadi. U metodologik fan sifatida boshqa yuridik fanlar uchun xususiy yuridik metod (uslublar)ni va rahbariy printsiplarni ishlab chiqadi.

Davlat va xuquq naziriyasi bilan davlat va xuquq tarixi fani bir-biri bilan chambarchas bog’lh bo’lib, ularning har ikqilasi ham dvlat va xuquq xuquq baxs yuritadi va h.

Davlat va xuquq naziriyasi boshqa yuridik fanlar bilan ham huddi shunday ikki yoqlama aloqadadir.

Demak, davlat va xuquq naziriyasi xuquqshunoslik fanlari tizimida markaziy, umumlashtiruvchi ahamiyatga ega bo’lishi bilan birga, barcha yuridik fanlarning yutuqlarini uyg’unlashtiradi va ularni o’zaro bog’lashga yordam beradi.

4.Davlat va xuquq nazariyasi fanining asosiy vazifalari, funktsiyalari.

Oliy yuridik ma'lumot berish kontseptsiyasi davlatning xuquqiy hayotida ijodiy faol hatnasha oladigan, yuqori kvalifikatsiya va keng (chuqur) bilimga ega bo’lgan mutaxasislarni tayorlashga haratilgan.

Bu erda tor doiradagi bilim o’rinli bo’lmaydi, bu nafahqat yuristning intellektual qobiliyatini susaytiribgina holmasdan, balki uning mutaxassislik (professianal) faoliyati harakteriga tuhri kelmaydi.

Tushunarli, sud'ya, prokuror, tergovchi, advokatlarga turli xil yuridik ishlarni bajarishlari konkret qonunlarni, ularning bajarilish tartiblarini va xakozolarni yaxshi bilishlari kerak.

Biroq, bo’larning barchasini to’la tushunib etish va ulardan foydalanish mumkin, faqatgina davlat va xuquq to’g’risida chuqur ilmiy tasavvurlarga ega bo’lgan holda hamda qonun va xuquqning ijtimoiy hayotning barcha soxalarida ustun ekanligini, inson va fuqarolarning xuquq va erkinliklari himoyasi doimo yuqorida bo’lishini anglatgan holdagina.

O’huv darsligi sifatida davlat va xuquq nazariyasi ikkita asosiy funktsiyani bajaradi:

1) talabalarga yuridik ma'lumot beradi va

2) ularning umum nazariy bilimlarini ta'minlaydi.

Birinchi funktsiya, davlat va xuquq nazariyasining asosi o’organilayotganda tatbih etiladi. Bunda talabalar davlat va xuquqshunoslik xuquqgi dastlabki tushuncha va qoidalarni o’organib ularga sohaviy yuridik fanlarni o’organishga o’tishga yo’l ochib beradi (konstitutsion, fuqarolik, jinoyat xuquqlari, ma'muriy, mehnat xuquqlari...).

Ikkinchi funktsiya, talabalarni abstrakt, tahliliy fikrlar yuritishga o’rgatib, ularning siyosiy va xuquqiy ongini shakllantirishga yordam beradi. Bu funktsiyaning tatbiqi 1-kursda boshlanib, oxirgi kursda yakunlanadi, ya'ni butun kursning nazariy yakunlari tugatiladi, talabalarda yuridik tizimlar to’g’risida to’la tasavvur shakllanadi.
Davlat va xuquq nazariyasi fundamintal fan sifatida bir hator funktsiyalarni bajaradi:

Ontologik funktsiya. Ontologiya- bu ijtimoiy hayot xuquqgi ilm va fikrlar, bunda uning printsiplari, tuzilishi va qonuniyatlari o’organiladi. Davlat va xuquq nazariyasi bu funktsiyani bajara turib, davlat va xuquq qanday va nima uchun paydo bo’ldi, bugungi kunda ular handay va kelajakda ularning qismati (tahdiri) nima bo’ladi degan savollarga javob beradi.

Gnoseologik funktsiya*, ya'ni bilish funktsiyasi. Bu funktsiya bilishning tabiatiga, uning real muhitga munosabatini o’rganishga haratilgan.*

Evristik funktsiya(nazariy bilish). *Evristika – bu hahihatni yangiliklarni izlab topish san'ati. Davlat va xuquq nazariyasi davlat-xuquq hodisalarni o'rganibgina holmasdan, balki uning bugungi kundagi rivojlanish qonuniyatlarini ham o'organadi.*

Metodologik funktsiya. *Fudamental fan sifatida davlat va xuquq nazariyasi sohaviy yuridik fanlarga nisbatan metodologik fanktsiyasini bajaradi.*

Siyosiy-boshqaruvlik funktsiyasi. *Davlat va xuquq doimo siyosiy harashlar,chuqur siyosiy baxslarning fokusi bo'lib kelgan.* Davlat hokimiyati kimning ko'lida bo'lsa, asosan u hamma narsani xal qiladi. Bu funktsiya esa davlat boshqaruvi orhali bajariladi (tatbiq etiladi). Davlat va xuquq nazariyasi davlat siyosatining (ichki va tashki) ilmiy asosini shakllantirishga hamda davlat boshqaruvining ilmiyligini ta'minlashga haratilgan.

Ideologik funktsiya. *Davlat va xuquq nazariyasi bu funktsiya orhali ijtimoiy hayotga,kishilarning hulqiga,nafaqat davlat va xuquq orqali, balki to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etib, xuquq sub'ektlarining xuquqiy ongiga va yaxlit butun ijtimoiy hayotni tartibga solishda hoyaviy omil sifatida yuzaga chiqadi.*

Amaliy-tashiliy funktsiya. *Davlat va xuquq nazariyasi davlat va xuquqning amal qilishda (funktsionirovat) asosiy ilmiy asos bo'lib xizmat qilgan holda, Davlat qurilishidagi ko'pgina muammolarni echishga qaratilgan taklif (rekomendattsiya)larni ishlab chiqadi.*

Prognostik funktsiya. *Davlatchilik va xuquq soxasining keljakdagi axvolini ilmiy ko'zatish,o'organish(prognoz) muhim ahamiyatga ega*.Chunki buning natijasida davlat-xuquqning qanday rivojlanishi to'g'risida ilmiy ma'lumotlar beradi(olinadi).

Uquv kursi sifatida fanning tuzilishi.

Davlat va xuquq nazariyasining predmetiga an'anaviy ravishda fanning umumiy harakteristikasiga taalluqli bo'lgan barcha masalalar (predmet va metod, ijtimoiy va yuridik fanlar tizimidagi o'rni), davlat va xuquqning kelib chiqishi o'zgarishi bilan bog'liq masalalar kiradi.

Umumiy xuquq nazariyasiga taalluqli masalalar juda keng bo'lib, bo'larga:

* ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish tizimida xuquq;
* xuquqning printsiplari, shakllari, manbalari, ijtimoiy mohiyati;

* xuquq va ma'naviyat;
* xuquqiy ong va xuquqiy madaniyat;
* xuquq normalari - tushunchasi, belgilari, tuzilishi, turlari;
* xuquqiy va normativ - xuquqiy aktlar (tushunchasi, printsiplari, tuzilishi, turlari);
* xuquq tizimi va qonunchilik tizimi;
* xuquqiy munosabatlar (tushunchasi, tuzilishi, turlari);
* xuquq ijodkorlari; xuquqni tadbik etish; va x.

Umumiy davlat va xuquq nazariyasiga taalluhli masalalarga kuydagilar kiradi:

- siyosiy tizim xuquqgi tushunchalar; davlat hokimiyati boshqaruv, davlat apparati xuquqgi tushunchalar;
- davlat shakllariga harakteristika (boshqaruv shakli,davlat tuzilishi, siyosiy rejim);
- davlatning funktsiyalariga va mexanizimiga harakteristika.

Bir guruh mustaqil o'organiladigan masalalarga :

- xuquqiy tartibot muammolari (xuquqona hulh, xuquqbuzarlik, uning tushunchasi, turlari, tarkibi):
- Yuridik javobgarlik (tushunchasi, belgilari, turlari; qonuniylik va xuquq tartibot; xavfsizlik va x.)

Bundan tashhari davlat va huquq doimo rivojlanishdadir. Jamiyat taraqqiyotining har bir yanti bosqichga kirishi - davlat va huquqning yangi bosqichidir. Bunda davlat va huquq mohiyatiga ko'ra eski bosqichning ijobiy tamonini saqlab, yangi tajribalarni tuplab ijtimoiy belgilari bilan o'z funkts iyasini bajaradi. Buning isboti uchun bir tamondan quldorlik va feodal davlat va huquqini, ikkinchi tamondan hozirgi kopilastik davlat va huquqni solishtirish mumkin.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar.

1.Davlat va huquq nazariyasi nimani urgatish

2. Davlat va huquq nazariyasi qanday vazifalarni bajaradih

3. Jamiyat nima

4. Davlat va huquq nazariyasi qanday hususiyatlarga egah

5. Davlat va huquq nazariyasi nima uchun falsafiy hususiyatlarga ega fanh

6. Davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida qanday ahamiyati borh
7. Davlat va huquq nazariyasining o’quv tajribaviy ahamiyati nimadah
8. Davlat va huquq nazariyasini qanday usullar yordamida o’organamizh
9. Davlat va huquq nazariyasi metodlari deb nimaga aytiladi
10. Umumiy ilmiy metodlar deb nimalarga aytiladi

2-Mavzu: Davlat va huquqning paydo bo'lishi

Darsning maqsadi: Talabalarga davlat va huquqning vujudga kelishi uning jamiyatdagi o'rni va ahamiyatini o'rgatish.Davlat va huquq to'hrisidagi nazariyalar haqida tushuncha berish.

Darsning ko'rgazmasi: Davlatning shakllari, belgilari, chizmasi.

Asosiy so'z va tayanch tushunchalar: Jamiyat,neolit inqilobi,urug'chilik tuzimi, patriarhal, irrigatsiya, teologiya, totem-mening avlodboshim, sanktsiya- chora, mononormalar-urug'doshlik tuzimi odati. quldorlik, feodal, kapitalistik, sotsialistik**, p**atriarhal,

Reja:

1.Davlat va xuquqning kelib chiqishi va rivojlanishi.
2.Davlatning paydo bo'lishi to'g'risidagi nazariyalar.
3.Davlatning mohiyati va beigilari.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1.Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash mamlaqatni modernizatsiya va isloh etishdir. T., «O'zbekiston», 2005y
2. Muhamedov H. Horijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi. T.,"Adolat" 1999.
3. Muhimov Z. Chet mamalakatlar davlati va huquqi tarixi. T., Yangi asr avlodi, 2001 y.
4 .Islomov Z. Davlat va huquq nazariyasi. Ma'ru'zalar matni. T.Universitet.2000 y.12-bet
5. Karimova O., G'afforov Z. Davlat va huquq asoslari T.,O'qituvchi.1995 y.
6. Saidov A.Tajihonov U. Davlat va huquq nazariyasi. T.1 "Adolat" 2001.72-126 betlar
7. Saidov A.Tajihonov U. Davlat va huquq asoslari T.IIV. 1999, 55-57, 189, 82-86 betlar.

1.Davlat va xuquqning kelib chiqishi va rivojlanishi.

Jamiyat - bu insonlarning manfaatlari va ehtiyojlarini hondirish maqsadida, ularning o'zara birlashuvi va kishilar o'rtasida iqtisodiy, ahloqiy, diniy va ma'naviy va boshqa ijtimoiy munosabatlarning yig'indisidir.

Kishilik jamiyatining taraqqiyotiga ta'sir qiluvchi kuchlar quyidagilardan iborat;

1. *Iqtisodiy kuch*- bunga jamiyatdagi ishlab chiqarish hurollari, ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari kiradi.

Siyosiy kuch - bunga jamiyatdagi siyosiy, huquqiy va ma'naviy asoslar kiradi.

3. *Mafku'raviy kuch* - jamiyatdagi barcha hoyalar, harashlar yig'indisidir. Jamiyatning sub'ekti bo'lib fuqarolik, millat, elatlar, sinflar,guruhlar va tabaqalarlar qatnashadi. Jamiyatda biologik qonunlar emas, ijtimoiy qonunlar harakat qiladi. Jamiyatning asosini kishilarning ma'lum jamiyatga birlashtiruvchi uning iqtisodiy tuzilishi (moddiy) asosimni tashqil etadi. Bundan quyidagi 3 ta holat kelib chiqadi.

Birinchidan kishilik jamiyati turli ijtimoiy iqtisodiy bosqichlarga (quldorlik, feodal, kapitalistik, sotsialistikka) bo'linadi.

Ikkinchidan ijtimoiy turmush iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy kabi muhim sohalarga bo’linadi.

Uchinchidan ijtimoiy munosabatning sub'ektlari shahs, oila, millat, elatlar, sinf va turli tabaqalar unda ishtirok etadi.

Jamiyatda ijtimoiy va siyosiy hokimiyat mavjud. Ijtimoiy hokimiyat bu ibtidoiy jamoa tuzumi davlatsiz jamiyatga taalluqlidir. Ibtidoiy jamoa tuzumining tuzilish tarqibini urug’ fratriya va qabila tashqil qilgan. Uruh bu kishilarning uon va til jihatidanhh yaqin bo’lgan ittifoqidir. Bir necha urug’ birlashib fratriyani (lotincha uyushma), bir necha fratriya birlashib qabilani tashqil qilidi. Bo’larning urug’, fratriya va qabilani umumiy yigilishida saylab qo’yilgan, hayot tajribasiga ega bo’lgan va jamoa a'zolarining hurmatiga loyik bo’lgan oksoqollar kengashi boshqaorgan. Ibtidoiy jamoa tuzimida kishilarning tenglik , ozodlik va kardolik, demokratik qoidalari mavjud bo’lib, ular tenglik, ozodlik va kardoshlik demokratik qoidalari mavjud bo’lib, ular tenglik, ozodlik va birodorlik asosida tartibga solinar edi. Bu turmush qoidalari barcha jamiyat a'zolarining manfaatiga mos bo’lib, ular tomonidan ongli ravishda bajarilgan.

Jamiyatda ijtimoiy ishlab chiqarishning taraqqiyoti, hususiy mulkchilikning paydo bo’lishi va bu bilan bo’g’liq byuulgan jamiyatning qarama -qarshi sinflarga bo’linishi jamiyatni davlat orqali boshqarish-siyosiy hokimiyat shakliga olib keladi..

Kishilik amiyatning taraqqiyotining keyingi bosqichi bu davlati jamiyatdir. quldorlik davlat ekspulatatsiyaga asoslangan birinchi davlatdir. Bu davlat hukmron sinf quldorlar sinfini manfaatlarini imoya qiladigan siyosiy hokimiyatdir. quldorlar ishlab chiqarish vositalar, ishlab chiqarish mahsulotlari va ishlab chiqaruvchi kuch hisoblangan mazlum sinf qo’llairga hususiy mulk tarikasida egalik qilgan.

Jamiyatning ma'lum tarixiy sharoitida quldorlik ishlab chiqarish usuli taraqqiyot talablariga javob bermay qoldi, u feodal ishlab chiqarish usuli bilan almashdi. quldorlar davlati o’rniga feodal davlati paydo bo’ldi. Feodal jamiyatining asosiy sinflari hukmron sinf feodallar, haram sinf krepostnoy dehhonlardir. Feodallar ishlab chiqarish hurol va vositalariga to’la , ishlab chiqarash kuch hisoblangan krepostnoy dehkonlar esa kiman egalik qilgan. Demak feodal erini tekinga ishlab berishga, o’z erida etishtirilgan hosildan soliq to’lashga majbur bo’lgan.

Kishilik jamiyatnin ma'lum tarixiy sharoitda feodal ishlab chiqarish usuli kapitalistik ishlab chiqarish usuli bilan bu usul esa sotsialistik usul bilan almashadi. Demak kishilik jamiyati 5 ta ijtimoiy iqtisodiy bosqichlarga bo’linadi (ibtidoiy jamoa tuzimi, quldorlik, fedal, kapitalistik va sotsialistik). Shulardan davlatsiz jamiyat(quldorlik, feodal, kapitalistik va sotsialistik) dir.

Davlat ibtidoiy jamoa tuzimida ishlab chiqarish qurollari rivojlanib mehnat taqsimotini paydo bo’lish ya'ni ovchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va sovdagarchilikni ajralishiga olib keladi. Bu hol avval hukm surib kelgan ko’p oilalikka barham berib, jamiyatda ayollar hukmronligi inkirozga uchrab yakka oylalikka erkaklar hukmronligigiga olib keldi. Bu oilalar qo’lida ishlab chiqarish qurollari va mahsulotlar tuplanadi. Natijada ibtidoiy jamo tuzimidagi umumiy mulk o’rnida hususiy mulk paydo bo’lib bu bilan jamiyat qarama - qarshi sinflarga bo’linib davlat paydo bo’ldi. Davlat jamiyatdan paydo bo’lib, u ishtimoiy hodisa bo’lib, ob'ektiv qonuniyatdir.

Davlat jamiyatdagi barcha sinf, millat, elat, tabora va xalqning iqtisodiy siyosiy va goyaviy jihatdan hukumronlik qiluvchi siyosiy tashqilotdir. Fanda dastlabki davlatlar Yvropa kitasida paydo bo’lgan degan fikrlar mavjud. Aslida esa dastlabgi

davlatlar bizning eramizga qadar bo’lgan 4-3 ming yillarda sharqda Messonotomiya, qadimgi Misrda, Hindiston, Hitoy va Markaziy Osiyoda paydo bo’lgan.

Quldorlik va feodal tipdagi davlatlar faqat Evropada amal qilgan (Z.I.Islamov) bo’lib, qolgan dunyoda esa – Osiyo, Afrika, Amerikada ahamiyatan boshqa ko’rinishdagi davlatlar bo’lgan, bu o’z navbatida davlatlar tipiga sinfiy yondashuvdan farqli sharqiy yondashuvni ham borligini bilish imkoniyatini beradi. xaqiqatan, ularni bunday ajratib ko’rsatishga asos bo’lgan. Sababi qadimgi davlatlar (Egipet, Vavilon, Xindiston, Xitoy va b.) sug’oriladigan erlar zonasida bundan 5 ming yil oldin paydo bo’lishgan. Ularning paydo bo’lish sabablaridan bittasi sug’orish tizimlarining qurilishi natijasida ishlab chiqarishning birdaniga o’sishi bo’ladi. Ishlab chiqarish yoki qishloq xo’jaligining bunday harakteri qabilalarning saqlanib holishini belgilab beradi, chunki bitta oila sug’orish inshootlarining qurilishini va ekspluatatsiyasini boshqara ololmas edi. Shuning uchun ham ularda erga nisbatan xususiy mulkchilik vujudga kelmadi, ishlab chiqarish qurollariga nisbatan sinfiylik bo’lmadi.

Davlatning paydo bo’lish jaraenida piramida na’muna ko’rinishidagi jamiyat yuzaga keldi: tepaga – yakkahokim monarx (podsho, faraon, shox va b.) pasta uning yaqin kishilari, maslaxatchilari (vazirlar). Keyin nisbatan past poqonadagi amaldorlar, piramidaning asosida esa – qishloq xo’jalik jamoa (qabila) lari. Oxirgilari ekspluatatsiyaning ob'ektlari bo’lib xisoblangan.
qanchalik davlat sug’orish inshoatlarini qurishda jamoalarning kollektiv meqnatini boshqarib to’rganligi uchun ham erga nisbatan o’zini oliy egalik qiluvchi deb hisobladi. Natijada jamoa (qabilalar) davlatga boqliq bo’lib qoldilar.
qisqasi, "Osiyo yoki sharqiy" tipdagi davlatning iqtisodiy asosi bo’lib erga va suvga nisbatan mulkchilik bo’lib qoldi.

Sharqiy davlatlar bir necha funktsiyalarni bajaorganlar:

- Jamoat ishlarini tashqilini (sug’orish inshoatlarini tashqil etish va ekspluatatsiya etish;
- moliyaviy-soliq yiqish;
- o’z xududining qarbiy mudofaasi va boshqalarni bosib olish;
- qabila (jamoa) va qullarning qarshiliklarini bostirish.

Davlat hokimiyatining tashqil etilishi qadimgi sharqda "sharqiy dispotiya" shaklida ko’proq ko’zga tashlanib, xech kim tomonidan cheklanmagan hokimiyat bitta qukmdorga –merosxo’r monarxga tegishli bo’lgan, u davlatni kuchli harbiy byurokratik apparat yordami bilan boshqaorgan.

Quldorlik tipidagi davlatlar erta sharqiy davlatlardan ancha keyinroq paydo bo’ldi. Ular xususiy mulkchilikning paydo bo’lishi, mulkiy qatlamlarga va jamiyatni sinflarga bo’linishi natijasida yuzaga keldi.

Klassik harakterga ega bo’lgan davlatlar Gretsiyada (VIII-VII asrlarda b.e.gacha) va Rimda (VI asr b.e.gacha) tashqil topgan.
quldorlik davlatlarining iqtisodiy bazisi bo’lib quldorlarning nafaqat ishlab chiqarish qurollari nisbatan qukmronligi, balki ularning xizmatkorlari, ya'ni qullarga xususiy mulkchiligi hisoblangan. Moddiy boyliklarni yaratuvchi qullar ququq sub'ekti statusiga ega bo’lmaganlar, balki ular narsa, xuquq va ekspluatatsiya ob'ekti kabi qaralgan.

Quldorlik davlati sinfiy harakterga ega bo’lgan. Mohiyati jiqatdan diktatura quroli bo’lib quldorlar hisoblangan. Uning sinfiylik Mohiyati quyidagi funktsiyalarda namoyon bo’ladi:

Quldorlarning xususiy mulkini qo’riqlash, hamda qullar va erkin xech narsasi yo’qlarni ekspluatatsiya qilish uchun;

Qullar yoki erkin – xech narsasi yo’qlarning qarshiliklarini bostirish uchun, qo’rqitish uchun va b.;

Tartib intizomni qo’llab-quvvatlash maqsadida g’oyaviy ta'sir ko’rsatish uchun

Quldorlik davlati hokimiyatining tashiliy shakli unitar monarxiya yoki respublikadir. Masalan, III asrda Rimda – cheklanmagan monarxiya; Afrikada – demokratik respublika (bir demokratik respublika bo’lib, davlat oliy organlariga saylovlarda hamma erkin fuqarolar (aholi) ishtirok etadilar); Spartada – aristokratik respublika shakli (davlat oliy organiga saylovlarda yirik qarbiylar aristokratiya vaqillari ishtirok etadilar) va q.

Davlat ibtidoiy tuzimidagi ijtimoiy hokimiyatdan quyidagi belgilar bilan farq qiladi.

1)Davlat fukoralarning hududiy belgisiga qarab bo’linadi. Ibtidoiy jamoa tuzimida kishilarning uruh yoki qabilaga mansubligi kon- korindoshligiga qarab aniqlanar edi. Davlat paydo bo’lgandan keyin fukoralar hududiy belgiga qarab ya'ni qaysi davlat hududida yashashiga qarab huquq va burchlarini amalga oshiradi.

2)Siyosiy hokimiyatning ta'sis etilishi. Bunga davlatning zo’rlik kuchi bilan uning vazifalarini amalga oshiradigan zo’rlash apparati barcha davlat organlari, armiya, polittsiya, turma va boshqa muassasalar mavjud. Bo’lar ibtidoiy jamoa tuzimida yoq edi.

3)Davlat siyosiy hokimiyatni saqlash uchun fuqarolardan soliq oladi. a'zolarining izzat- hurmatiga asoslangan bo’lsa, endi davlatning zo’lik Ibtidoiy jamoa tuzimida uruh a'zolarining obro’-e'tiboriga, jamiyat kuchiga tayanadi.

4)Davlat suveriniteti (mustaqilligi) mavjudligi. Har bir davlat mustaqil holda o’zining ichki va tashqi vazifalarini amalga oshiradi.

5)Ibtidoiy

3.Davlatning paydo bo’lishi haqida turli nazariyalar.

1.Teologik nazariya – bunda davlatning hudo tomonidan yaratilganligini uktiradilar davlat va hokimiyat hudoniki degan qoidani ilgari suradilar. Masalan: Abdulkodir Uda yozishicha, shariat uch nuqtai nazardan qonundan farqlanadi:

Birinchidan, qonun inson tafaqko’ri va ijodining mahsuli bo’lsa, shariat yaratuvchi tomonidan yuborilgan. qonun har doim o’zgarib tursa, shariat o’zgarish va zavoldan o’zohdir.

Ikkinchidan, qonun jamiyat tomonidan uning hayotini tartibga solish va ehtiyojlarini qondirish uchun yaratilgan bir qator qoidalar sifatida jamiyat o’zgarishi bilan o’zgarib turadi. Lekin shar'iy qonunlar umumiy mohiyatga ega bo’lgani uchun o’zgarishni qabul qilmaydi.

Uchinchidan, qonun jamiyat tomonidan uning urf-odatlari, rasmu-rusumlari va tarixiga muvofiq yaratiladi. Shuning uchun qonun jamiyatdan keyin yuzaga kelib, uning taraqqiyotiga bog’liq bo’ladi. qonunni jamiyat yaratadi, jamiyatni

qonun emas. Ammo islom qonunchiligi jamiyat mahsuli bo’lmay, jamiyatni shariat yaratadi, ya'ni jamiyat shariatning mahsulidir. Udaning ushbu hulosasi keng munozarali va bahsli masala hisoblanadi .

Bu nazariya qadimda paydo bo’lgan va o’rta asrlarda keng tarqalib hozirgi kunda ham teologik nazariya Islom davlatlarida qo’llainiladi.

2. Patriarhal nazariya tarafdorlari davlat kattalashib ketgan oiladan bevosita kelib chiqkan, monarx hokimiyati esa oilaning barcha a'zolariga rahbarlik qiladigan otadan meros bo’lib o’tgan deb hisoblaydilar. Bu nazariya Yunonistonda (kadimgi Rim davlatida paydo bo’lgan Aristotel asarlarida asoslab berilgan.

Bu nazariyani ingliz sotsiologi, tarixchisi va Huquqshunos Genri Men sistemaga solib ishlab chiqkan. Patriarhal nazariyada «Ota rozi – hudo rozi» zaylida ish tutadi.

3. Shartnoma nazariyasi. Bu nazariya XVII-XVIII asrlarda paydo bo’lgan. Gollandiyada ushbu nazariyani Gugo Grotsiy va Spinoza, Angliyada – Lokk va Gobbs, frantsiyada – Russo, Rossiyada Radishchev rivojlantiorgan. Shartnomani nazariyasiga ko’ra, dalat – ongli ijod mahsuli, odamlar kelishgan ahd natijasi. «Shartnoma nazariyasi» ga muvofiq davlat hokimiyati kishilarning o’zaro birlashib ihtiyoriy shartlashganligining ifodasidir. Davlat – o’zaro kelishuv asosida va ongli tarzda birlashgan kishilar tashqiloti bo’lib, ana shu shartnoma asosida lar o’zlarining erkinliklari va hokimiyatning bir qismini davlatga beradilar.

4.Zo’ravonlik nazariyasi. Buning vaqillari avstraliyalik yurist olim L.Gumplovich, nemis nazariyotchisi E. Dyuring, rossiyalik K.Kautskiydir. Bu nazariyaga asosan davlat bir qabila ikkinchi qabilaga urishib bosib olish natijasida paydo bo’lgan.

5.Psihologiya nazariyasi. Bunda davlat kelib chiqishida, insonlar o’z tabiatiga, biologik instinkt hususiyatlariga ko’ra boshqarilish, itoat etishga intilar emishlar. Ulardagi bu ehtiyoj faqat davlat mavjud bo’lgan takdirdagina qondirilarmish.

6.Irrigatsiya nazariyasiga ko’ra, davlatlarning kelib chiqishi, ularning shakllari Sharqda ulkan irrigatsiya inshootlarini ko’rish va ulardan foydalanish bilan bog’liq.

7.Sinfiy nazariyasi namoyandalari (K. Marks, F. Engels, V.I. Lenin) fikricha, davlat iqtisodiy sabablar – ijtimoiy mehnat taksimoti, kushimcha mahsulot va hususiy mulkning paydo bo’lishi, jamiyatning qarama-qarshi sinflarga ajrilishi tufayli kelib chiqkan. V.I. Lenin «Davlat va revolyutsiya» asarida davlatni sinflarni keltirish organi emas, balki sinfiy hukmronlik organi, bir sinfning boshqa sinfni bostirish quroli, bir sinfning boshqa sinf ustidan hukmronlikni ta'minlash mashinasi deb hisoblangan. Bu nazariyaning natijasida sinfiy hukmronlik urnatish maqsadida repretsiyalar bo’lib ziyolilarni yo’q qilgan. Bu nazariyalardan biri patriarhal nazariyadir. Uning vaqillari Aristotel, ingliz yurist olimi Genri men, rus sotsiologi N. Mihaylovskiy va boshqalar. Bu nazariyaga asosan, davlat jamiyatda oilaning taraqqiy etishi natijasida paydo bo’lgan, Oiladan uruh qabila-davlat paydo bo’lgan. Oilada boshlik ota bo’lsa, davlatda boshlik monarxdir. Monarx hokimiyati cheklanmagan hokimiyatdir.

Shunday qilib ko’ramizki davlatning paydo bo’lishi haqida turli nazariyalar mavjud bo’lib, bu masalani turlicha talhin qiladi.

3.Davlatning mohiyati va belgilari/

Sho’ro davrida Markscha- Lenincha ta'limot davlatni hukmron sinf mazlum sinfni ekspluatatsiya qiluvchi- zo’ravonlik diktaturasi deb kelinadi. Hozirgi vahtda davlat zo’ravonlik diktaturasi bo’lmasdan jamiyatdagi barcha sinf, millat va ellatlarning umuminsoniy va milliy belgilari- diniy, kasbi va boshqa ijtimoiy chiqishlardan qatiy nazar ularning manfaatlarini ifodalaydi.

Davlatning mohiyati bu jamiyatdagi barcha sinf, siyosiy partiya, tabaqalar guruh, millatlar va elatlar uchun hizmat qilishdir. Bundan chiqadigan hulosa shuki, davlat zo’ravonlik siyosati bo’lmasdan uning asosiy umuminsoniy vazifalarini amalga oshirish birinchi o’ringa chiqadi. Davlat sinfiy mohiyatini yo’qotgani yo’q, u faqat ikkinchi o’ringa chiqdi.

Dalat jamiyatdagi barcha kishilarning siyosiy uyushmasidir. Davlat hokimiyati umuminsoniy va milliy manfaatlarga asoslangan siyosiy hokimyatdir. Bu siyosiy hokimyat davlat apparati yoki davlat mehanizmi deb ataluvchi – davlat organlari- qonun chiqaruvchi organ parlament, ijro etuvchi organ- hukumat, qurolli kuchlar, polittsya. Milliy hovsizlik va huquqni muhofaza etuvchi organlar sud, prokatura va ichki ishlar organlari orqali amalga oshiriladi.

Davlat jamiyat ustko’rmasining siyosat, din, falsafa va boshqalari bilan o’zviy bo’g’liqdir. Davlat huquq bilan ham bo’g’liqdir, chunki huquq davlatning oldida to’rgan iqtisodiy, siyosiy va madaniy vazifalarni amalga oshirishda qurol bo’lib hizmat qiladi. Huquq jamiyatning iqtisodiy tuzimini mustahkamlab turli mulk shakllarini qo’riqlaydi. Huquq kishilarning goyaviy jihatdan tarbiyalab, ijtimoiy ongni shakllaridan, san'at, din, falsafa, ahloq va boshqalar bilan bo’g’liq bolib, aholini ma'naviy jihatdan tarbiyalaydi.

Davlat siyosiy vazifalarni bajaruvchi jamiyatdagi boshqa muassasalarni va tashqilotlar (siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalar, tashqilotlar, jamoa birlashmalari bilan bo’g’liq va ulardan farq qiladi).

Davlat keng ma'noli tushuncha bo’lib, uning mohiyatini tushunishda 3 asosiy nazariy yondoshuv mavjud:

1) ijtimoiy – bunda umumiy muammolar va ishlarni hal etish vositasi, u hukmdorlar va halkning o’zaro munosabatini tartibga soladi;

2) sinfiy – bunda davlat sinflarning paydo bo’lishi bilan yuzaga kelgan va sinfiy ko’rash bir sinfning boshqasini bostirish quroli;

3) siyosiy – huquqiy – bunda davlat jamiyatning va davlatning o’zining hayotini tashqil etuvchi huquq manbaidir.

Davlatning mohiyatida uchala yondoshuvda ham muayyan asos bor. Lekin, bir nazariy qarashni, ikkinchisidan ustun qo’yilganda yanglishuv (hukmronlik) bo’ladi.

Davlat – butun mamlakat miqyosidagi hokimiyatning mahsus boshqaruv va majburlov apparatiga ega bo’lgan, barcha uchun majburiy qonunlar chiqaradigan va suverentetga ega bo’lgan tashqilotdir.

Davlat – bu butun jamiyatni birlashtirib turuvchi, boshqaruvning hamda fuqarolar huquq va erkinliklarini himoya qilishning mahsus apparatiga ega bo’lgan, shuningdek huquq normalarini yaratishga kodir bo’lgan hokimiyatning hududiy tashqilot.

Yurtboshimiz I.A. Karimov ta'biri bilan aytganda, har bir davlat – betakror ijtimoiy hodisadir. U har haysi halk tarixiy va ma'naviy taraqqiyotning hosilasidir,

uning o’ziga hos, o’ziga mos madaniyati rivojining natijasidir. O’zbekiston uchun fuqarolik jamiyati – ijtimoiy makon. Bu maqonda qonun ustuvor bo’lib, u insonning o’z-o’zini kamol toptirishga monelik hilmaydi, aksincha yordam beradi. Shahs manfaatlari, uning huquq va erkinliklari to’la darajada ruyobga chiqishiga ko’maklashadi.

Davlat – bu butun jamiyatni birlashtirib turuvchi, uning bir me'yorda ishlashini ta'minlaydigan, jamiyat nomidan ish ko’radigan mahsus boshqaruv, majburlov apparatiga ega bo’lgan tashqilotdir.

Davlatning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

1. O’ziga hos ommaviy hokimiyat – davlat hokimiyatining mavjudligi, ya'ni hokimiyat va boshqaruv apparatining, majburlash apparatining borligi;

2. Aholining hududlar bo’yicha uyushganligi (fuqarolarning davlat chegaralari doirasida, muayyan ma'muriy-hududiy birliklarda yashashi).

3.Suverenitet (mustaqil bo’lishi).

4.Huquqning mavjudligi.

5.Soliqlarning mavjudligi.

6.Umuminsoniy funktsiyalarni bajarish (mudofaa, jinoyatchilikka qarshi ko’rash, umumiy faravonlik).

Huquqiy davlat tushunchasi.

Huquqiy davlat – jamiyatning irodasini ifoda etuvchi va uni aks ettiruvchi, qonunning ustuvorligiga asoslangan umumiy tashqilotdir.

Huquqiy davlatning belgilari:

1. qonunning ustuvorligiga asoslanadi;
2. barcha fuqarolar, mansabdor shahslar, davlat organlari va tashqilotlarining qonunlarni ogishmay bajarishlari va unga rioya qilishlarini taqozo etadi;
3. fuqaro va davlatning amaldagi qonunlar doirasida o’zaro javobgarligini nazarda tutadi;
4. siyosiy, mafko’raviy, iqtisodiy hurfikrlikka, fikrlarning hilma-hilligiga tayanadi;
5. fuqarolarning xuquq va erkinliklarini ta'minlaydi;
6. Huquqiy madaniyatni yo’qsak darajaga kutaradi.

Jamiyatda xuquqiy davlatning roli quyidagilarda ifodalanadi:

1. Jamiyatda faoliyat ko’rsatuvchi demokratik institutlarning rivojlanishi va barqarorligini ragbatlantira oladigan xuquqiy hujjat chiqarish va joriy etish.
2. Fuqarolarning xuquq va erkinlarini muhofaza qilish, ularning ijtimoiy himoyalanganligiga doir amaliy choralar qabul qilish.
3. Fuqarolarning xuquq va erkinliklariga tajovo’z qiluvchi mansabdor shahslarni tegishli shaklda xuquqiy javobgarlikka tortishning xuquqiy mehanizmlarini ishlab chiqish va joriy etish.

Jamiyat hayotida xuquqiy davlat quyidagilarni ta'minlaydi:

- davlat mehanizmining barcha buginlari aniq va bir maromda ishlashini;
- Huquqiy davlat organlari faoliyatida xuquqiy ijodkorlik va xuquqni qo’llaishning samaradorligi;
- hokimiyat vakolatlarini taqsimlash printsiplarini turmushga joriy etishni;
- davlat – huquqiy va siyosiy institutlarni barqarorligini;

erkin bozor iqtisodiyotini.

Huquqiy davlat barqarorligining huquqiy asosi – jamiyatda fuqarolarning irodasiga, ularning huquq va erkinliklarining himoyalanganligiga asoslangan qonuniylik va huquqiy tartibotning mustahkamligidir.

Huquqiy davlat barqarorligining siyosiy asosi – siyosiy plyuralizmga asoslangan demokratik siyosiy tizimning mavjudligi va barqaror faoliyat ko’rsatishidir.

Huquqiy davlat barqarorligining ijtimoiy asosi – aholining davlat tomonidan teng himoyalanishida ko’rinadi.

Huquqiy davlat barqarorligining iqtisodiy asosi – erkin tadbirkorlikka va hilma-hil mulk shakllarini rivojlantirishga qaratilgan bozor munosabatlarining mavjudligidir.

Insonparvar xuquqiy davlatning belgilari:

1. Konstitutsiya va qonunning ustuvorligi.
2. Davlat hokimiyati tizimining taksimlanish printsipi.
3. Insonning xuquq va erkinliklariga rioya etish va ularni himoyalanishi.
4. Oliy qadriyat sifatida inson ququq va erkinliklarini joriy etish shart-sharoitlarning yaratilishi.
5. Demokratlilik.
6. Siyosiy va xuquqiy madaniyat darajasini yo’qsalishi.
7. Adolatli fuqarolik jamiyatini yaratilishi.
8. Sud – xuquqiy islohotlarining o’tkazilishi.
9. Sudning mustaqilligi.
10. Hokimiyat vakolatlarini taksimlash va xuquqiy davlat tizimini yaratish maqsadida qonunlarni chiqarish va takomillashtirish.

I.A. Karimov ta'biri bilan aytganda xuquqiy davlatning asosiy belgisi barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi, konstitutsiya va qonunlarning ustunligini ta'minlashidir.

Jamiyat siyosiy tizimida davlatning o’rni.

Jamiyatning siyosiy tizimi – bu davlat organlari, muassasalari, korhonalar, turli siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari, jamoa birlashmalari, milliy jamoalari va huquqiy normalar yig’indisidir. Davlatninghuquqni muhofaza qiluvchi sud, proko’ratura, adliya, ichki ishlar, milliy havfsizlik organlari jamiyatning siyosiy tizimi ichida ososiy ornini egallaydi. U mahsus zo’rlik hokimiyatga ega bo’lgan siyosiy tashqilot bo’lib, uning hududidagi barcha fukoralarga davlat tilida ish olib borib, siyosiy hukmronligini o’rynatadi. Davlat zo’rlik kuchi bilan mustaqil holda ichki va tashqi sohada vazifalarni amalga oshiradi.

Davlat jamiyatning boshqa siyosiy tashqilotlardan quyidagi belgilar bilan farq qiladi.

1.Davlat jamiyatdagi barcha sinf, millat, ellat va tabaqalarlarning siyosiy tashqilotidir. Ammo davlat ularning yagona siyosiy tashqiloti emas. Jamiyatda davlatdan tashkari turli siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalar, birlashmalar mavjud. Agar davlat jamiyatdagi kishilarning siyosiy tashqiloti bo’lsa, boshqa tashqilotlar ayrim guruhlarni kasbi, diniy qarashi, siyosiy- ijtimoiy qarashlari bo’yicha birlashtiradi va ularga hizmat qiladi.

2.Davlat aholini ma'muriy hududiy birliklarga bo’lib, o’z hokimiyatini ma'muriy-huudiy printsipi asosida amalga oshiriladi. Masalan; O’zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishi jihatidan viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar va Qaraqolpogiston Respublikasidan iborat.

Jamiyatdagi boshqa siyosiy tashqilotlar kishilarning turar joylaridan qat’iy nazar, e'tihodiga, kasbiga va boshqa ijtimiy belgilariga qarab birlashtiradi. Masalan; siyosiy partiyalar fuqarolarni e'tihodiga qarab, kasaba uyushmalari kasbiga qarab birlashtiradi.

Davlat shakllari.

Darsning maqsadi: Talabalarga davlat shakllari va ularning hilma-hilligi ularning o'zgarishi va rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni tushuntirish.

Darsning ko'rgazmasi: Davlatning shakllari, boshqaruv shakllari, tuzilish shakli, siyosiy tartibi chizmalari.

Asosiy so'z va tayanch tushunchalar: Davlat shakli-siyosiy hokimiyatni uyush tirish elementlari, siyosiy rejim-davlat idora usuli, monarxiya unoncha) yakkahokimiyatchilik,dispotiya-cheklanmagan hokimiyat.

-Parlament – (ingl.Gapirmoq) – qonun chiqaruvchi oliy vakolatli organ.

O'zbekiston Respublikasi parlamenti – bu Oliy Majlisdir.

-Prezident – (lot. – oldinda turuvchi) – idora usuli respublika bo'lgan davlatlarda davlat boshlig'i. Shuningdek, jamoat va ilmiy muassasalar, tashqilotlar va shu kabilarda saylab qo'yiladigan rahbar, rais.

-Respublika – (lot. – umumiy ish) – davlatni idora qilish (boshqarish) shakli bo'lib, unda davlatni saylab qo'yilgan kishilar boshqaradi

-Unitar – (lot. Uniya – birlik) – yagona. Davlatning tuzilish shakli bo'lib, muayyan ma'muriy hududiy bo'linishga ega bo'ladi. Biroq bu mustaqil hududlar (tumanlar, viloyat, kontonlar) davlat suverenitetiga ega bo'lmaydi.

-Federatsiya – (lot. Ittifoq, birlashma) – davlatning tuzilish shakli bo'lib, uning asosi – ikki yoki bir necha mustaqil davlatning bitta ittifoq davlatga birlashishdir.

- Konfederatsiya – (lot. – uyushma) – shartnoma asosida qat'iy muayyan maqsadlar yo'lida birlashadi.

- Syuzerenitet – frants., bir davlatning ikkinchi davlatga (vasallik)ga nisbatan ustuvorlik huquqi.

-Anarhiya – hokimiyatsizlik.

- Despotizm – zolimlik, zulmkorlik.

-Antidemokratik rejim – demokratik qoidalarga rioya etmaydi.

Reja:

1.Davlat shakllari tushunchasi. Davlatning boshqaruv shakli.

2.Davlat tuzulish shakli.

3. Davlatning siyosiy tartibi.

Foydalangan adabiyotlar.

1. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3. T.1996, 6-bet.

2. Karimov I.A. O’zbekiston: Milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafko’ra. T.1. T.1996, 125-bet.

3. Karimov I.A. O’zbekiston Buyuk kelajak sari. T. O’zbekiston. 1998y.

4. Karimov I.K. O’zbekiston milliy: istiqlol, iqtisod, siyosat, va mafko’ra. T. O’zbekiston . 1993 y.

5. Karimov I.A. O’zbekiston XXI asr bo’sag’asida: havfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T. 1997 yil.

6.Holmuminov B.T. Demokratik davlat qurilishining muhim yo’nalishlari. qonun himoyasida. 1996 yil.№ 6 - son

7. Saidov A., Tojihonov U. Davlat va huquq nazariyasi: T.2.Davlat nazariyasi.O’zbekiston respublikasi IIV Akademiyasi, 2001 y. 153-187 betlar.

8.Saidov A.Tojihonov U. Davlat va huquq asoslari. T. O’zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 1999 yil.

9. O’zbekistonda demokratlashtirish, inson huquqlari va boshqaruv tizimini takomillashtirish. T. 1997, 125-betlar.

Davlat boshqaruv shakli.

Davlat jamiyatining siyosiy, ho'jalik va madaniy hayotga rahbarlik qiluvchi davlat organlariga ega. Masalan; O'zbekistonda Oliy davlat hokimiyat organi Oliy Majlis, mahalliy davlat hokimiyat organlari, viloyatlar, tumanlar va shaharlarda hokimlar boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlaridir. Siyosiy ijro etuvchi organ- davlat boshlig'i va vazirlar mahkamasining raisi Prezident, mahalliy ijro etuvchi organ- viloyat, tuman va shahar hokimlaridan iborat. O'zbekiston huquqni muhofaza organlari mavjud. Bu organlarning chiqaorgan normativ va huquqiy hujjatlari jamiyatning barcha a'zolari uchun majburiydir.

Davlat huquq va huquqiy normalar qabul qiladi. Bo'larni bajarish barcha fuqarolar uchun, jamiyatning barcha siyosiy tashqilotlarining a'zolari uchun majburiydir.

Har bir davlat hududida milliy davlat tizilining mavjudligi. Masalan; O'zbeksiston Respublikasida davlat tili o'zbek tilidir. Davlat ishlari, barcha jamiyatning siyosiy tashqilotlarida ishlar davlat tilida olib boriladi.

Jamiyatning siyosiy, tizimi davlat va jamiyatning siyosiy tashqilotlari tuzilishidan iborat, u orqali kishilar, guruhlar, tabaqalarlar va jamoat birlashmalari manfaatlarini mustahkamlaydi. Jamiyatning siyosiy tizimi jamiyatning iqtisodiy va siyosiy kuchlari kabi ijtimoiy va milliy tuzilishini mustahkamlaydi. Jumladan O'zbekiston Respublikasi hozirgi bozor iqtisodiy siyosatiga o'tish davrida demokratik huquqiy davlat qurar ekan, iqtisodiy, siyosiy, ma'rifiy va huquqiy sohalarda turli islohotlar o'tkazib, davlat oldida to'rgan ichki va tashqi vazifalarni mustahkamlamohda. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin davlat va siyosiy tizimiga bozor iqtisodiyoti bilan bo'g'liq bo'lgan bir qancha davlat organlari paydo bo'ldi. Masalan, Mudofaa va tashqi iqtisodiy aloqalar vazirliklari, milliy havfsizlik hizmati, davlat soliq va bojhona qo'mitasi, davlat mulkini boshqarish va hususiylashtirish, qimmatbaho metallar, fan va tehnika qo'mitalari, turli kontsernlar, holding, kompaniya va boshqalar tuzildi.

Demak, jamiyat siyosiy tizimining vazifalari quyidagilardan iborat:

1)Jamiyatning siyosiy tizimi – davlat vazifalarini amalga oshirishda xalqning iqtisodiy, siyosiy va ma'rifiy sohalarini yaxshilashga yordam beradi.

2)Davlatning ichki va tashqi funktsiyalarini amalga oshiradi.

3)Jamiyatning siyosiy tizimiga kiruvchi barcha tuzilmalarni davlat, uning organlari, siyosiy partiyalar, jamoat birlashmalari, kasaba uyushmalarini birlashtirib, davlat vazifalarini amalga oshiradi.

4)Jamiyatning siyosiy tizimiga kiruvchi barcha tuzilmalarni davlat, uning organlari, siyosiy partiyalar, jamoat birlashmalari, kasaba uyushmalarini birlashtirib, davlat vazifalarini amalga oshiradi.

Har qanday davlatning mavjudligi - uning moxiyati, mazmuni va shakli (formasi) ning birligida namoyon bo'ladi.

Davlat o'z funktsiyasini faol amalga oshirishi, uning mexanizmini sifatli va uyushkoklik bilan harakat qilishi uchun davlat xokimiyatiningi tashiliyligi talab etiladi.

Davlat xokimiyatining oliy organlari qanday yuzaga keladi, u xududiy jixatdan qanday printsiplarga asosan qurilgan, ular o'zaro va aholi bilan qanday aloqada bo'ladi xamda harakat qiladi, ular qaysi usullarga binoan amalga oshiriladi, degan savollarga davlat shakli javob beradi.

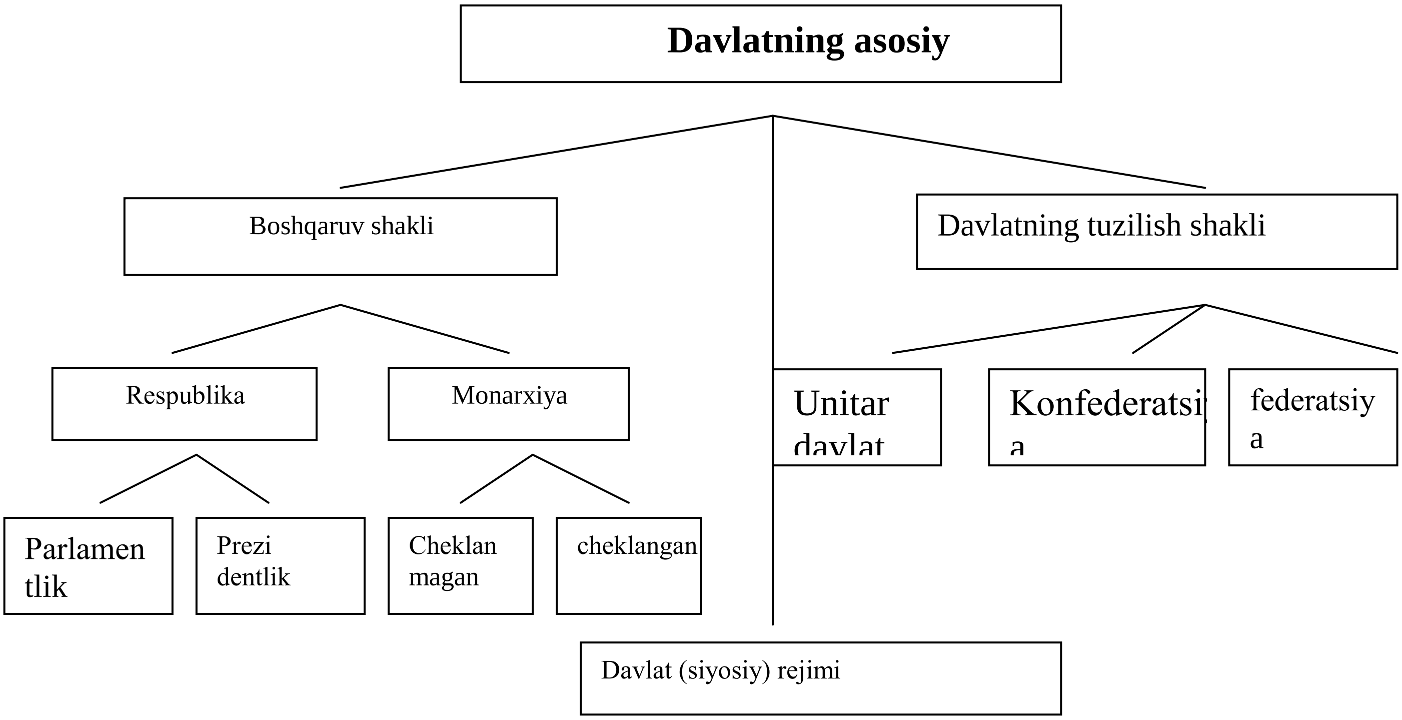

Davlatning shakli deganda – boshqaruv, davlat tuzilishi va siyosiy rejimi shaklida namoyon bo'ladigan davlat xokimiyatining tashqiloti tushuniladi.

Davlatning shakli tushunchasi o'z ichiga quyidagilarni xamrab oladi:

Oliy davlat xokimiyatining tashqilotini, uning kelib chiqish manbalarini, xokimiyat oliy organlarining o'zaro va xalk bilan munosabatlari printsiplarini;

Davlat xokimiyatining xududiy tashiliyligi xamda davlatni uning tarkibiy qismlari bilan o'zaro munosabatini;

Davlat xokimiyatini amalga oshirish usul va uslublarini.

Davlat shakli uning paydo bo'lishi va taraqqiyotining konkret tarixiy shart-sharoitlari bilan bog'liqdir.Unga davlatning moxiyati, tarixiy tipi xal etuvchi ta'sirini ko'rsatadi.

Masalan, feodal tipdagi davlatga – boshqaruvning monarxiya shakli, burjuaziya tipiga – respublika shakli mos keladi.

Davlat shakli mamlakatdagi siyosiy partiyalarning munosabatlariga, ayniqsa u davlatning paydo bo'lish davrida ko'p jixatdan bog'liq bo'ladi.

Misol qilib, Angliyadagi oldingi revolyutsiyalarning sodir bo'lishi feodallar bilan burjuaziya o'rtasidagi kompromissga (murosaga) olib keldi, natijada konstitutsion monarxiyaning tashiliy qismi karor topdi.

Konstitutsiya – yosh burjuaziyaning talabi bo'lsa, monarxiya – feodallarga yon berish bo'ldi.

Davlat shakliga mamlakatning milliy tarkibi, tarixiy an'analari, xududiy xajmi va boshqa omillar ta'sir etadi.

Aytib o'tgandek, davlatning shakli uning moxiyati bilan chambarchas bog'liqdir. Davlatning moxiyati davlat xokimiyatini kimga qarashli ekanligini, uning sub'ektini aniqlashga yordam beradi xamda uni kim amalga oshiradi dagan savolga javob berada.

Davlatning shaklini o'rganish esa xokimiyat davlatda qanday tashqil qilingan, u qaysi organlar orqali taqdim etiladi, bu organlarning paydo bo'lish tartiblari qanday, ularning vakolat muddatlari va davlat xokmiyatni amalga oshirish usullari va boshqalarni tushunishga yordam beradi.

Shunday qilib, davlat shakli, yuqorida aytilgandek, o’z ichiga uch tomonni kiritadi:

Boshqaruv shaklini,ya'ni davlatning xokimiyati va oliy boshqaruv organlarining paydo bo’lishi va tashqil topishining ma'lum tartibi;

Davlat tuzilishi shaklini, ya'ni davlatning xududiy tuzilishini, markaziy, regional va mahalliy xokimiyatlarning o’zaro munosabatlarini ma'lum tartibini;

Siyosiy (davlat) rejimini, ya'ni siyosiy xokimiyatni amalga oshirishning yo’llari va usullarini.

Bu xozircha davlat shaklini tushunishga bo’lgan umumiy yondoshishlardir holos.Uni to’la tushunish uchun har uchala blok (yunalish) ni chukur ko’rib chiqish zarur bo’ladi, ya'ni ularning o’zaro harakatlarini hamda davlatni bir necha yuz yillar davomida o’rganishning nazariy siyosiy-huquqiy fikrlari (qarashlari) nima uchun davlat shaklining shaxsan shu uchta tomonini ajratib ko’rsatganligini va x.

Davlat shakllari – bu davlatni boshqarish uchun davlat hokimiyatini tashqil etish, davlat tuzilishi va siyosiy tartibni amalga oshirish usullaridir.

Davlat shakli birinchi navbatda davlat hokimiyatining mahalliy va oliy hokimiyat organlarini tuzilishidir. Davlatning boshqaruv shakli bu – davlat hokimiyatining uchta tarmoqqa bo’linishidir.

1. Qonun chiqaruvchi hokimiyat (O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi).
2. Ijro etuvchi hokimiyat (O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Devoni va Vazirlar Mahkamasi).

Sud hokimiyati (O’zbekiston Respublikasi Konstituttsiyaviy Sudi, Oliy Sudi va Oliy hujalik sudi).

Davlat shaklini ikkinchi tarkibiy qismi bu davlatning tuzilish shaklidir. Bu jamiyatning milliy, iqtisodiy va madaniy hususiyatlariga bo’g’liqdir. Tuzilish shakli bo’yicha davlatlarunitar, ya'ni oddiy davlat tuzilishiga, federativ-murakkab davlat tuzilishiga va konfederativ davlat tuzilish shakliga ega bo’ladi. Davlat tuzilish shakli har bir davlatning siyosiy va ma'muriy-hududiy tuzilishini birlashtiradi. Masalan: O’zbekiston Respublikasining hududida yashovchi barcha xalqning tarixiy va milliy hususiyatlari hisobga olingan holda uning ma'muriy-hududiy tuzilishi viloyatlar,

tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar va Qoraqolpog'iston Respublikasidan iborat.

Davlat shaklini uchinchi tarkibiy qismi – bu davlat hokimiyatining amalga oshirish usullari kiradi. Bu nuqtai nazardan jaxondagi davlatlar ikki usulga – demokratik siyosiy tartib va nodemokratik siyosiy tartibga bo'linadi.

Yuridik adabiyotda olimlar o'rtasida davlat shakllari haqida turli fikrlar mavjud. Ba'zi bir olimlar davlat shakllarini – ikki qismdan, davlatning boshqarish va tuzilish shaklidan iborat deydi. Ko'pchilik yuristi olimlar juda to'g'ri davlat shakllarini uch qismdan davlatning boshqarish, davlat tuzilishi, davlat hokimiyatini amalga oshirish usullari siyosiy tartibdan iborat deb ko'rsatadi. Shularni ko'rib chixamiz.

Davlat boshqaruv shakli

Bu kategoriya (boshqaruv shakli) oliy organlarning qanday paydo bo'lishini, ularning nimani bildirishini va kanaka asoslarga ko'ra o'zaro harakatda bo'lishlarini bildiradi.

Boshqaruv shakli oliy xokimiyat organlarining tashqil topish usullarini, uning organlarini paydo bo'lish tartibini, uning o'zaro va aholi bilan harakatlarini,ularni shakllantirishda aholining qatnashish (ishtiroki) darajasini ochib beradi**.**

Davlat boshqaruv shakli– bunda davlat hokimiyati va boshqaruv oganlarini tashqil topish va tuzilish tartibi belgilanadi. Jaxondagi barcha davlatlar boshqaruv shakliga ko'ra monarxiya va respublika shaklida bo'ladi. Monarxiya – bu oliy davlat hokimiyatini bir shahsning (monarx, podsho, imperator) qo'lida bo'ladi va podsholik avloddan-avlodga meros qilib qoldiradilar.

Monarxiya boshqarish davlat shakli o'z navbatida ikkiga bo'linadi. Cheklanmagan mutloq (absolyut) monarxiya bo'ladi. Absolyut monarxiya feodal davlatning oxirgi rivojlanish bosqichiga xos bo'lib, feodal tarqoqligi jarayoni xamda markazlashgan davlatning paydo bo'lishi davriga mos keladi. Xozirgi paytda absolyut monarxiyaga bir necha O'rta Sharq davlatlarini misol bo'la oladi (Saudiya Arabistoni).

Cheklangan monarxiya boshqaruv shaklida oliy davlat xokimiyati monarx bilan boshqa organ (organlar) o'rtasida mujassamlashgan.

Cheklangan monarxiya turli xil tarixiy bosqichlarda turlichadir. Cheklangan monarxiyaga «soslovno - predstavitelnaya» (****) monarxiya bilan zamonaviy konstitutsion monarxiya tegishlidir.Birinchisi, feodal davriga, ikkinchisi, kapitalizm davriga to'g'ri keladi.

Masalan, tarixda Rim quldorlik davlati, Sharqda despotik Misr, Hitoy quldorlik davlatlari. Hozirgi vaqtda cheklanmagan monarxiya boshqarish davlat shakliga Iordaniya, Omon, Katar, Birlashgan arab amirligi davlatlari misol bo'ladi.

Cheklangan monarxiyada – davlat tepasida turuvchi monarx, podshoning hokimiyati biron organ yoki qonun bilan cheklanib qo'yiladi. Masalan, Buyuk Britaniya, Shvetsiya, Daniya, Norvegiya va boshqalar. Bu davlatlarda monarx davlat boshlig'i bo'lib, « podsholik qiladi lekin davlatni boshqarmaydi», davlatni hukumat boshqaradi.

Cheklangan monarxiya davlatlari o'z navbatida **dualistik** va **parlamentar** monarxiyaga bo'linadi. Dualistik monarxiya davlatlariga Saudiya Arabistoni, Kuvayt davlatlari kiradi. Bu davlatlarda hokimiyat podsho bilan parlament o'rtasida taqsimlangan. Amalda davlatni podsho boshqaradi. Podsho hukumatni o'zi tuzadi, u parlamentni tarhatib yuborish huquqiga ega. Parlamentar monarxiya shaklidagi davlatlarda – davlat boshlig'i monarxiya, hirol, hirolicha, podsho, imperator bo'lib, amalda bo'lar davlatni boshqarmaydi, ularning huquqi cheklangan davlatni hukumat boshqaradi. Masalan, Angliya, Yaponiya, Belgiya, Shvetsiya va boshqalar. Bu davlatlarda davlat boshlig'i monarx, hirolicha va imperatorni roli katta bo'lib, ular davlatning oliy vaqili millat birligi hisoblanib, davlat ishlarini olib borishda mamlakatda va xalqaro miqyosda o'rni kattadir. Ularning davlatni boshqarishda huquqi cheklangan. Amalda davlatni hukumat boshqaradi.

Davlat boshqaruvining respublika shaklida davlat hokimiyati va boshqarishning oliy organlari ma'lum muddatga xalq tomonidan saylab qo'yiladi. Respublika hozirgi dunyoda keng tarqaalgan davlat boshqaruv shakli bo'lib, rivojlangan jaxon davlatlarida uning uch ko'rinishi bor; Prezidentlik respublikasi, parlamentar respublika va boshqaruvning aralash (dualistik) prezidentlik respublikasi shakli.

Respublika boshqaruv shakliga oliy davlat organlarini tashqil etishning demokratik usullari to'g'ri keladi.Rivojlangan davlatlarda oliy organlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar xokimiyatni taksimlanishi printsipiga asosan urnatilib, ular saylovchilar bilan aloqada bo'ladilar va ma'suliyatga egadirlar.

Boshqaruvning respublika shakli kuldorlik davlatlarida vujudga kelgan. U o'zining bir muncha yorkin ifodasini demokratik Afina respublikasida topadi.Bu erda davlatning barcha organlari, jumladan oliy organlarga (xalk majlisi) saylovda Afinaning barcha fuqarolari to'la huquq asosida katnashadilar.Lekin kuldorlik davlatlarida boshqaruv aristokratik respublika shakli ko'prok tarqaalgan bo'lib, saylanuvchi oliy davlat xokimiyati organlarini shakllantirishda «harbiy-er znat» (voenno – zemelnaya znat)larning ishtiroki ko'zga tashlanadi.

Feodalizm davrida boshqaruvning respublika shakli kamdan-kam qo'llanilgan.

Zamonaviy respublikalar parlamentlik va prezidantlik ko'rinishida bo'ladilar.Ular o'rtasidagi asosiy farq xukumatni kim tomonidan tayinlanishi va xukumat kim oldida ma'suliyatga egaligida yoki javobgar bo'lishidadir.

Prezidentlik respublikasi shaklidagi davlatlarga (AQSh, Lotin Amerikasi) va boshqa bir qancha rivojlangan davlatlar kiradi. Qonun chiqaruvchi organ AQShda kongress bo'lib, u ikki panatdan, vaqillar va senatdan iborat bo'lib qonunlarni qabul qiladi. Davlat boshlig'i bo'lgan Prezident hukumatning ham boshlig'idir. Ijro hokimiyati parlamentdan mustaqil holda tuziladi va faqat Prezidentga hisob beradi. Ijro hokimiyati qonunchilik tashabbusiga ega emas. Bosh vazir lavozimi bu davlatlarda bo'lmaydi. Bu davlatlarda Prezident bilan birga Vitse Prezidentlik lavozimi mavjud. Prezidentlik respublikasi – bu shunday boshqaruv shakli bo'lib, bu erda prezidant bevosita, parlamentning ma'lum nazorati ostida xukumatni shakllantiradi, u o'z navbatida prezidant oldida faoliyat bilan javobgardir. Prezidantlik respublikasida premer-vazir lavozimi yo'q bo'lib, asosan davlat boshlig'i va xukumat raxbari lavozimi faoliyatini prezidant bajaradi. Parlamentar respublikada parlament nafaqat qonunchilik vakolatiga, balki xukumatni iste'foga chiqarishni talab qilish huquqiga egadir, ya'ni xukumat o'z faoliyatini bilan parlament oldida javobgardir. Respublika Prezidanti faqat davlat boshlig'i xisoblanadi, ya'ni u xukumat boshlig'i bo'la olmaydi.Siyosiy

jixatdan bu shuni ifoda etadiki, ya'ni xukumat parlament saylovlarida g'alaba qozongan partiya (partiyalar) tomonidan shakllantiriladi, prezidant g'olib chiqqan partiyaning lideri emas ekan, u ish olib borish (faoliyat) imkoniyatidan maxrum bo'ladi. Xukumatga esa premer-vazir boshchilik qiladi.

Parlamentar Respublika shaklidagi davlatlarda Prezident faqat davlat boshlig'i bo'lib, asosiy o'rinni hukumat boshlig'i egallaydi. Prezident bevosita xalq tomonidan emas, balki saylovchilar qollegiyasi tomonidan saylanadi. Hukumat ministrlar kengashi oliy organ parlament tomonidan tuziladi va uning oldida javob beradi. Masalan, bunday davlatlarga Germaniya, Hindiston, Italiya, Turkiya va boshqa davlatlar kiradi. Bu davlatlarda parlament hukumatga nisbatan ishonchsizlik votumi berish huquqiga ega. Uni qabul qilish yoki qilmaslik hukumat boshlig'iga bo'g'liq. Boshqaruvning aralash (dualistik prezidentlik respublikasi) shakli. Bu davlatlarda kuchli ijroiya hokimiyati mavjud bo'lib, Prezident ham davlat boshlig'i ham ijro etuvchi hokimiyat boshlig'idir. Ularda vitse-prezidentlik lavozimi bo'lmasdan, bosh vazir lavozimi mavjud bo'lib, hukumat qonunchilik tashabbusi huquqiga ega. Bunday davlatlarda Fransiya misol bo'la oladi. Fransiya Prezidenti vakolatlarini amalga oshirishda yordam beruvchi mahsus apparatga egadir. Masalan; Frantsiyada u Elisoy saroyi Frantsiyada Prezident Konstitutsiyasi asosida milliy mustaqillik, hududiy butunlik va barcha horijiy davlatlar bilan tuzilgan xalqaro shartnomalarga amal qilishning mustahkam kafili bo'lib hisoblanadi. Aralash «yarimprezidantlik» (prezidantlik- parlamentar) respublikalari xam mavjud (Frantsiya, Finlandiya, Portugaliya) bo'lib, ularda xukumatga nisbatan prezidant va parlament o'zining u yoki bu doira (chegara)dagi nazoratini xamda ma'suliyati (javobgarligi) ni bo'lib oladi.

Monarxiya va respublika boshqaruv shakli sifatida o'zlarining nixoyatda yashovchan ekanligini xamda siyosat tarixining barcha bosqichlari va sharoitlarida moslashuvchanligini ko'rsatadi. Musulmon davlati xalifalik VII asrda paydo bo'lgan. Xalifalikning paydo bo'lishi islomning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, munosabatlar musulmon huquqi asosida tartibga solinadi.A. X. Saidovning ta'kidlashicha, xalifat – musulmon siyosiy nazariyasining asosiy katigoriyasi bo'lib, u ikkita aspektda qurilgan: yo musulmon xokimiyatining moxiyati sifatida, yo maxsus boshqaruv shakli

sifatida.Xalifat – shunday tashqilot ko’rinishida bo’lib, uning funktsiyalari oliy siyosiy xokimiyatni amalga oshirishga hamda musulmon jamoasi darajasida dinga bo’lgan e’tiqodini kullab - kuvvatlashga qaratilgandir.

2. DAVLAT TUZILISH SHAKLI

Davlatning amal qilish tarixi shu narsani ko’rsatadiki, turli xil davlatlar bir-biridan o’zlarining ichki tuzilishi jixatidan farq qilgan, jumladan: xududiy bo’linish uslublariga ko’ra (ma'muriy-xududiy bo’linmalar, siyosiy avtonom bo’linishlar, davlatning tashiliyligi va b.), va davlat xokimiyatining markazlashuvi darajasi bo’yicha (markazlashgan, demokratik sentralizm printsipiga asosan tashqil etilgan va b.). Davlat tuzilishi – bu davlat xokimiyatining ma'muriy – xududiy tuzilishi bo’lib, davlatni o’zining tashqil etuvchilariga bo’lgan munosabatining harakteri tushiniladi. Davlat tuzilish shakli- bu har bir davlatning siyosiy va ma'muriy-hududiy tuzilishi, davlat oliy organlari bilan mahalliy organlar o’rtasidagi o’zaro munosabatlardir. Davlat tuzilishi shakli bo’yicha oddiy , murakkab va konfederativ bo’ladi.

Unitar davlat – bu markazlashgan bir butun davlat bo’lib, uning ma'muriy – xududiy bo’linmalari davlat tuzilmasi statusiga xamda suveren huquqlarga ega emas. Unitar davlatlarda yagona davlat oliy organi, yagona konstitutsiya, yagona fuqarolik bo’lib, o’z navbatida bo’lar butun mamlakat miqyosida markazlashgan davlat xokimiyatining ta'siri yuqori darajada bo’lishi uchun tashqiliy – huquqiy asos yaratadi. Ma'muriy – xududiy bo’linmalarning organlari yoki to’la ravishda markaz qaramog’ida bo’ladi yoki ikki tomonlama qaramog’da, ya'ni markaz yoki maxalliy vakolatli organlarning ta'siri ostida bo’ladilar. Shu paytgacha amalda bo’lgan va xozirgi ko’pgina davlatlar unitar shakldadir.Bu tushunarli hol, chunki unitar davlatlar birligi yaxshi ta'minlanadi va boshqariladi. Unitar davlatlarning aholisi bir xil millatli va ko’p xil millatli bo’lishi mumkin.Masalan, Frantsiya,Shvetsiya,Norvegiya va boshqalar – bir xil, Buyuk Britaniya,Belgiya va boshqa har xil millatlar.

Unitar yoki oddiy davlat tuzilishi ma'muriy-hududiy qismlarga bo’linib, yagona oliy organga, hukumatga, konstitutsiyaga, fuqarolikka, o’zining hududiga, davlat

chegarasiga va qonuniylikka ega bo'ladi. Masalan; Angliya, Frantsiya, Italiya, O'zbekiston, Ukraina, Qozog'iston davlat tuzilishi shakli bo'yicha unitar davlatdir.

Federatsiya deb aniq ilmiy ma'noda shartnoma va konstitutsiyaga asoslangan davlatlar ittifoqiga aytiladi. Shuning uchun ham federatsiya faqatgina mustaqil davlatlarning birlashmasi bo'lishi mumkin. Federatsiya tarkibiga kiruvchi davlatlarning tuzilmalarini uning sub'ektlari deyiladi.Bu sub'ektlar o'zlarining konstitutsiyalariga, fuqarolariga, xususiy oliy davlat organlariga (qonunchilik, ijro, sud xokimiyatlari) ega bo'lishlari mumkin. Federatsiya tarkibiga (uning o'zi va sub'ektlaridagi) ikkita oliy davlat organlarining mavjudligi – ularning kompetentsiyalarini chegaralash (bo'lish) ni etadi. Kompetentsiyalarni bo'lib olish turli federatsiyalarda turlicha bo'lishiga qaramasdan nisbatan ko'prok tarqalgani ikkitadir. Federativ davlat tuzilishi bu teng huquqiy respublikalar, muhtoriyatlar, shtatlar, kantonlar, viloyatlar va okruglarning ihtiyoriy birlashuvidan iboratdir. Masalan; AQSh. Argentina, Braziliya, Avstriya, Meksika, Germaniya, Hindiston, Rossiya va boshqalar. Federatsiyaga kiruvchi davlatlar ihtiyoriy ravishda markazlashgan davlatni tashqil qiladi. Federatsiyada barcha a'zolar nomidan mamlakat ichki va tashqi siyosatida yagona ish olib boradi va ularning manfaatlari himoya qilinadi. Federativ davlat konstituttsiyasida davlatning boshqarishiday vakolatlar federatsiya vakolatiga, qandaylari uning a'zolariga berilishi ko'rsatilgan. Sobiq Sovet davlati Konstituttsiyaga asosan Federativ davlat edi. Sho'ro davlati markazlashgan, buyruqbozlikka va partiya dikdiktaturasiga asoslangan unitar davlat edi. Konfederatsiya bir necha davlatlarning muhim- iqtisodiy, mudofaa masalalari bo'yicha ittifoqidir. Konfederatsiyada yagona davlat hududi yagona oliy va idora etuvchi organlari bo'lmaydi. Har bir Konfederatsiyaga kiruvchi davlat muhim masalalri bo'yicha boshqarish huquqini konfederatsiyaga berib, ularning mustaqilligini saqlab qoladi. Masalan; AQSh, 1776-1787 yillarda Konfederatsiya shaklida bo'lgan, 1952 yilda Misr va Suriya davlatlari birlashib Birlashgan Arab Respublikasi Konfederatsiyasini tuzadi. Keyinchalik bu tarkalib ketadi. 1982 yilda Gambiya va Senegal Respublikalari birlashib Senegambiya Konfederatsiyasini tuzdi. 1989 yilda bu Konfederatsiya ham tarqaldi. Siyosiy rejim – bu siyosiy xokimiyatni amalga oshirish usullari (metodlari) bo'lib, jamiyatning siyosiy natijaviy axvoli,ya'ni har xil siyosiy

kuchlarning qarama-qarshiliklari va o’zaro harakatlaridan xamda turlicha siyosiy institutlarning amal qilishidan mujassamlashadigan vav demokratizm yoki antidemokratizm bilan tavsiflanadigan usullar yig’indisidan iborat.Bu ta'rif yuqoridagi tushunchaning (siyosiy rejim) quyidagi belgilarni ajratib ko’rsatishni etadi:

3.SIYOSIY TARTIB.

1. ***Siyosiy rejim*** *– bu siyosiy xokimiyatni amalga oshirish usullari (metodlari) bo’lib, jamiyatning siyosiy natijaviy axvoli,ya'ni har xil siyosiy kuchlarning qarama-qarshiliklari va o’zaro harakatlaridan xamda turlicha siyosiy institutlarning amal qilishidan mujassamlashadigan vav demokratizm yoki antidemokratizm bilan tavsiflanadigan usullar yig’indisidan iborat.*
2. Bu ta'rif yuqoridagi tushunchaning (siyosiy rejim) quyidagi belgilarni ajratib ko’rsatishni etadi:
3. siyosiy rejim avvalambor davlatda siyosiy xokimiyat qanday usullar bilan amalga oshirilishiga bog’liq;(agar ishontirish, kelishuv, qonunchilik, parlamentlik yoki huquqiy majburlov usullari bo’lsa, u albatta rogressiv, ya'ni demokratik rejim) yoki aksincha usullar kulansa – antidemokratik, reaktsion rejim bo’ladi.
4. har bir mamlakatda siyosiy rejim siyosiy kuchlarning nisbati bilan belgilanadi.Siyosiy kuchlar balansi bir xil bo’lsa, bu erda stabil rejim bo’ladi.

Bu davlat hokmiyatining amalga oshirish usuli yig’indisidir. Bu usullar ikki hil bo’ladi, demokratik siyosiy tartib va nodemokratik siyosiy tartib, Demokratik siyosiy tartibda davlatda fuqarolarning huquq va burchlarini ta'minlash, xalqni turli jamoat tashqilatlariga birlashtirish, davlat hokimiyat va boshqaruv organlarini xalq ishtirokida saylash, davlatni boshqarishda keng xalq ommasini ishtirok etishi va boshqalar. Masalan; O’zbekiston Respublikasida davlat siyosiy tartib bo’yicha demokratik asosda idora etiladi. ***Demokratik tartib asosan ikki hil usulda amalga oshiriladi.***

1.***Vaqillik demokratiyasi usuli***- bunda O’zbekison hududida yashovchi aholi Oliy Majlisga vaqil deputat saylaydi, davlat aahamiyatiga ega bo’lgan iqtisodiy, siyosiy va huquqiy masalalarni xalqning vaqili deputatlar sessiyasida muhokama qilib, ularning qabul qilib, davlatni idora etishda xalq o’z vaqillari orqali katnashadi.

2. Bevosita demokratiya usuli- O’zbekistonda demokratiyani amalga oshirishda, davlatni idora etishda xalqning bevosita ishtirokini ta'minlaydi, ya'ni davlat ahamiyatiga ega bo’lgan masalalarni xalqning muhokamasiga qo’yadi, xalq shu yo’l bilan davlatni boshqarishda ishtirok etadi.

Nodemokratik siyosiy tartib-demokratik usulga qarshi bo’lib, totalitar, avtoritar va fashistik shakllarda bo’ladi. Totalitar tartibda davlat boshqaruvi markazlashgan va buyruqbozlik asosida bo’ladi. Fuqarolarning huquq va burchlari ta'minlanadi, barcha davlat hokimiyati yagona diktatura yo’lida bo’ladi. Masalan, sobiq, Sovet davlati markazlashgan partiya diktaturasi asosida boshqarilgan. Shuning uchun bu davlat inkirozga uchradi.

Avtoritar tartib –bu qonunlarni amalga oshirmaydigan, xalq itoat hilgan davlat tepasida turuvchi ,bir kishi podsho, monorhning cheklanmagan hokimiyatidir.

Fashiistik tartib-bu jamiyatdagi barcha demokratik erkinliklarni taraqqiyparvar kuchlarni bostiradigan terroristik diktaturadir. Bunda jamiyat hayotining barcha sohalari harbiylashtiriladi. Bu hokimiyatning asosiy usuli hirgin va zo’ravonlikdir. Masalan, bu tartib HH asrning ikkinchi yarmida Germaniya, Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Janubiy Afrika Respublikasi va Chilada o’rnatiladi.

Yuqorida bayon etilganlardan ko’rinib turibdiki, davlat shakllari uch qismdan-davlat boshqarish, davlat tuzilishi va siyosiy tartibdan iborat. Bo’lar har bir davlatning iqtisodiy tuzilishi jamiyatdagi milliy munosabatlarga qarab belgilanib, o’zgarib rivojlanibturadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar.

1.Davlatning shakli tushunchasi qanday elementlardan tashqil topgan

2.Davlat boshqaruv shakli deb nimaga aytilad

3.Davlat boshqaruvining qanday shakllari mavjud

4.Davlat shakllari hilma-hilligining asosiy belgilar

5.Monarxiya va Respublika boshqaruv shakllarining asosiy belgilarini anihlang

6.Aralash boshqaruv shakllarining hususiyatlarini aytib bering

7.Davlat tuzilishiga ko’ra turlar

8.Unitar davlatning federativ davlatdan qanday farqi bor

9.Demokratiya nima

10.Demokratiyaning qanday turlari mavjud

11.Totalitarizm nima

12.Avtoritar davlatlarga misol keltiring

DAVLAT FUNKTSIYALARI.

Darsning maqsadi: Talabalarda davlat funktsiyalari, vazifalari,davlat funktsiyalariga ta'sir qiluvchi omillari to’g’risida tushunchalar berish.

Darsning ko’rgazmasi: Davlat funktsiyalari tasnifi chizmasi.

Asosiy so’z va tayanch tushgunchalar: Davlat funktsiyasi,davlat vazifalari, Davlat funktsiyalarini tasniflash asoslari (mezonlari) tashqi funktsiyalar,ichki funktsiyalar, doimiy va muqqahhat funktsiyalar, iqtisodiy, mudofaa funktsiyalari.

Reja:

1.Davlat funktsiyasini tushunchasi va turlari.

3.Davlat funktsiyasini amalga oshirish usullari va shakllari.

Foydalangan adabiyotlar.

1.Karimov I.A. O’zbekistonning o’z istiqlol va taraqqiyot yo’li T.1992 yil.

2.Karimov I.A. O’zbekiston bozor munosabatlariga o’tishning o’ziga hos yo’li. O’zbekiston. 1993 yil.

3.O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharhlar. O’zbekiston. 1995 yil.

4.Odilqoriev H. O’zbekistonning yangi Konstitutsiyasi va hokimiyatlarni taqsimlash printsipi. T. Adolat.1995 yil.

5.To’laganovA.A. Davlat hokimiyatining vaqillik va o’z-o’zini boshqarish organlarining faoliyatini tashqil etish. Universitet. 1996 yil.

6. D.Jumabaev. K.N.Razdelenie vlastey v gosudarstvennom mexanizmi Respubliki O’zbekiston. T.1996, 151 bet

7. Davlat va xuquq nazariyasi. Mas'ul muxarrirlar B.Boboev, T.Odilqoriev. -T.: Iqtisodiyot va xuquq dunyosi, 2000. –26.

8.Saidov A., Tojixonov U. Davlat va xuquq nazariyasi: T.2.Davlat nazariyasi.O’zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2001 y.207-214 betlar.

9.Saidov A.,Tojixonov U. Davlat va xuquq asoslari. T. O’zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 1999 yil. 32-34, 189, 131 betlar.

10.Odilqoriev X. O’zbekistonning yangi Konstitutsiyasi va xokimiyatlarni taqsimlash printsipi. T. Adolat.1995 yil.

11.Ro’zmetov X. Xokimliklar bilan o’zini-o’zi boshqarish organlari o’rtasidagi munosabatlar. T., “Jamiyat va boshqaruv” jurnal 2004 , 51-bet

12.Ismoilova G. O’zini-o’zi boshqarish organlari faoliyatini xuquqiy jixatdan tartibga solish. T., “Jamiyat va boshqaruv” jurnal 2004 , 59-61bet
13.Ismoilov Sh. Prezidentlik institutining tashqil topishi va mustaxkamlanishi. T., “Jamiyat va boshqaruv” jurnal 2004 , 65-66 bet

Nazorat savollari.

1Davlatning funktsiyasi deganda nimani tushuniladih

2.Davla qanday ichki va tashqi funktsiyalarni amalga oshiradi

3.Davla funktsiyalari qanday usullarda amalga oshiriladi

4.Davlat funktsiyalarini amalga oshirishning qanday shakllari mavjud

5.Nimalar davlat funktsiyalarining ta'sir etish ob'ektlari bo’lib hisoblanadi

6.Davlat funktsiyalari harakat muddati va davomiyligiga ko’ra qanday funktsiyalarga bo’linadi

7.Ijtimoiy ahamiyatiga ko’ra qanday funktsiyalarga nechta turga bo’linadi

1.Davlat funktsiyasining tushunchasi va turlari.

Davlatning funktsiyasi - uning oldida to’rgan vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan davlat foliyatining asosiy yunalishi bo’lib, davlatni mohiyati va ishtimoiy belgilarini, jamiyatni boshqarish uchun davlatni maksad va vazifalarni amalga oshirish usul va shakllaridir. Bu tarifdan quyidagi davlat funktsiyasining belgilari kelib chiqadi.

1.Davlatning vazifasi ya'niy iqtisodiy, madaniy, siyosiy va boshqalar u amalga oshiradigan asosiy yo’lni belgilaydi, barcha faoliyatini shu vazifalarni bajarishga qaratiladi. Shuning uchun davlatning funktsiyalari uning vazifalaridan kelib chiqadi.

2.Davlat funktsiyasida –uning mohiyati nomoyon bo’ladi. Funktsiya orqali davlat mohiyati, uning jamiyati bilan munosabatlari ko’rinadi.

3.Davlat vazifalarini amalga oshirish uchun funktsiya orqali jamiyat boshqarilib, u amaliy ahamiyatga ega bo’ladi.

4.Davlatning vazifa va funktsiyalari jamiyatning iqtisodiy, sinfiy, milliy va madaniy tuzilishi bilan belgilanadi.

5.Davlat funktsiyasi orqali har bir tarixiy bosqichida davlat boshqariladi. Davlat funktsiyasi ichki va tashqi funktsiyalarga bo’linadi. Ichki funktsiyada -- davlatni ichki vazifalari, tashqi funktsiyada esa tashqi vazifalari amalga oshiriladi.

6.Davlat funktsiyasiga huquqiy shakllar davlatni huquq ijodgarligi va huquqni ijro etish faoliyati kiradi.

7. Davlat funktsiyasi davlatni boshqarishda va majbur qilish usullari orqali amalga oshiriladi.

O'zbekiston davlatining asosiy vazifasi –jamiyatdagi barcha ishtimoiy guruh millat, elat, guruh, tabaqalarlaarning manfaatlaarini ifodalab, bozor iqtisodiy siyosatiga utib, demakratik huquqiy davlat kurishdir. Davlatning ichki sohada asosiy vazifasi iqtisodiy, siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy sohada turli islohatlar o'tkazib bozor iqtisodini asosini yaratishdir. Tashqi vazifasi esa jaxondagi barcha davlatlar bilan aloqa qilib, davlatni tashqi sohasiadgi vazifalarini amalga oshirishdir. Davlat funktsiyasi uning ichki sohadagi iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy, siyosiy va tashqi vazifalaridan kelib chiqadi.

Davlat funktsiyasining turlari.

Davlat funktsiyasi ichki va tashqi turlarga bo'linadi. Ichki funktsiya qancha kuchli bo'lsa, tashqi funktsiya shunchalik kuchli bo'ladi. Davlatning ichki funktsiyasi uning oldida to'rgan muxim iqtisodiy ijtimoiy madaniy va siyosiy vazifalarni amalga oshiradi. Iqtisodiy sohada tashabbuskorlik va ishbilarmonlik asosida htisodni mustahkamlab bosqichma-bosqich bozor siyosatiga o'tishda barcha mulk shaklini huquqiy tengligini ta'minlash va qurhlash. Htisodni markazlashtirmaslik, korhona va tashqilotlarning mustahkamligini kengaytirish. Fuqarolarning mehnat qilish, dam olish, ishsizlarga oylik berish, ish haqi, pensiyalar va nafaqalarning kafolatlangan eng kam mhdorini joriy qilish. Tabiiy boyliklardan keng foydalanish va atrof muhitni himoya qilish kiradi.

Ijtimoiy va ma'naviy sohada amalga oshiradigan vazifalar-bu barcha insonparvarlik g'oyalariga amal qilishlik. Halqning ma'naviy va ahloqiy pokligini qayta tiklash. Halqning milliy madaniyatini boyitish, aynhsa davlat tili bo'lgan o'zbek tilini yanada rivojlantirish. Ijtimoiy adolat qoidalarini ruyobga chiqarish, aholining eng nochor qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish va boshqalar.

Siyosiy sohada quyidagi vazifalarni amalga oshirish kerak. Halqning milliy hususiyatlarini hisobga olib, barcha ijtimoiy guruhlar, millat va elatlarning manfatlariga

mos keladigan O’zbekistonda drmokratik huquqiy davlat qurish. Qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimyati vakolatlarini ajratish asosida milliy davlatchilikni yaratish, qonuniylik va huquqiy tartibotni mustahkamlash. Bir mafko’radan voz kechish, turli mafko’ralar bo’lishligi, demokratiyaning zarur sharti bo’lgan ko’ppartiyaviylikni rivojlantirish (vatan taraqqiyoti, sotsial demokratikat”, milliy tiklanish, halq demokratik va fidoiylar partiyasi). Shu vazifalardan O’zbekiston Respublikasining ichki funksiyalari kelib chhadi. Iqtisodiy funksiya, madaniy-ma’naviy tarbiyaviy funksiya, turli mulk shakllarini qurhlash va mustahkamlsh funksiyasi, moliya nazorat funksiyasi aholiga ijtimoiy himoya ko’rsatish funksiyasi, aholini ijtimoiy himoya qilish funksiyasi, tabiatni qurhlash va ekologik funksiya, qonuniylik va huquq tartibotini mustahkamlash funksiyasi, fuqarolarning huquq, burch va erkinliklarini ta’minlash funksiyasi va davlatni idora etishda halq ommasining ishtiroki va oshkoralik funksiyalari.

O’zbekiston Respublikasining tashqi vazifalariga mamlakatni boshqa davlatning hujumidan himoya qilish, tinchlikni mustahkamlash, turli ijtimoiy tuzumdagi davlatlar bilan tinch-totuv yashash, davlatni harbiy qudratini mustahkamlash ishlari kiradi. Davlatning shu vazifalaridan tashqi funksiyaning tubandagi elementlari kelib chihadi. Turli davlatlar bilan tinch-totuv yashash funkfiyasi, horijiy davlatlar bilan hamkorlik qilish funksiyasi, mamlakatni boshqa davlatlar hujumidan himoya qilish funksiyasi, qorolli kuchlarni takomillashtirish, davlat chegaralarini qo’riqlash va jaxondagi tinchlikni mustahkamlash ishlariga faol qatnashish funksiyalaridan iborat.

2. Davlat funksiyalarini amalga oshirish shakllari va usullari.

Davlat ichki va tashqi funksiyalarini quyidagi shakllar orqali amalga oshiradi: 1)*Huquqiy normani qabul qilish va ularni amalga oshirish orqali.****2)*** *Huquqiy bo’lmagan ya’ni – tashiliy shakllar orqali.*

Davlat ichki va tashqi funksiyalarini huquqiy normallar qabuл qilish va ularni amalga oshirish orqali bajaradi. O’zbekiston bozor htisodiga o’tish uning iqtisodiy bazasini yaratish va davlat vazifalrini bajarish uchun ko’pgina qonunlar qabul qildi. Chunonchi 1991 yil 19 noyabrda “ Mulkni bozor tasarrufidan chiqarish va hususiylashtirish tug’risida ” qonun, mulk haqida, banklar va bank faoliyati tug’risida

qonun (15 fevral 1991 yil), tadbirkorlik tug'risida ho'jalik jamiyatlari va shirkatlari tug'risida qonun (9 dekabr 1992 yil), qimmatli qog'ozlar va fond birjasi tug'risida qonun (2 sentyabr 1993 yil), chet el investitsiyalari va chet ellik investorlar faoliyatining kafolatlari tug'risida qonun (5 may 1994 yil) va boshqalar.

Davlatni tashqi funksiyalari ham tegishli qonunlar qabul qilish orqali amalga oshiriladi. Masalan, O'zbekiston davlatini mudofaa qilish vazifasini oshirish uchun O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida 4-bob tashqi siyosat deb belgilangan. Bundan tasghqari O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan 1992 yil 3 iyo'lda "Umumiy harbiy majburiyat va harbiy hizmat tug'risida" qonun qabul qilingan. Bo'larga asosan armiyaga hizmat qilish, vatanni himoya qilish har bir fuqaroning burchidir.

1.Davlatning funksiyasini huquqiy normallar qabul qilish va ularni amalga oshirish shakli quyidagi 3 ta huquqiy usullardan iborat:

* Huquqiy normallarni bajarish – ya'ni ijro etish usuli. O'zbekistonda davlat organlari , jamoat birlashmalari, mansabdor shahslar va fuqarolar ish faoliyatida huquqiy normallarni bajarib, ularga amal qilib davlatning ichki va tashqi funksiyalarni bajaradi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 15-moddasiga asosan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunning ustunligi so'zsiz tan olinadi. Unda davlat, uning organlari, mansabdor shahslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko'radilar deb mustahkamlab qo'yilgan.

* Huquqiy normallar bilan jamiyatda kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish usuli. Bu usulni amalga oshiruvchi davlatni mahsus huquqni muhofaza qiluvchi organlari- sud, prokratura, ichki ishlar, adliya, milly havfsizlak organlari mavjud bo'lib, bo'lar huquqiy normallar bilan davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shahslar va fuqarolar o'rtasidagi ijtimoy munosabatlarni tartibga solib davlat funksiyalarini amalga oshiradi.

* Davlat funksiyalarini amalga oshirishni huquqiy normallarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lmagan ya'ni tashqiliy shakllari. Bunda davlat vazifalarini ya'ni funksiyalarni turli yo'llar bilan amalga oshiriladi. Ya'ni davlat apparatini (davlat

organlarini) ishini boshqarishda va takomillashtirishda davlatni idora etishda oshkoralik va demokratiya tamoyili, keng halq ommasni halqni boshqarishda boshqarishda ishtirok etishi, kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish, qonunchilik huquqiy tartibotni mustahlamlash va hokazo.

Davlat funksiyalarini amalga oshirish usullari 2 hil bo'ladi.

1.Ishontirish usuli-bu barcha davlat fuqarolarini tarbiyalash orqali davlat ishlarini kishilar ongli ongli ravishda amalga oshiradi. Bu usulda davlat kishilarni rag'batlantiradi, turli mukofotlar beradi.

2.Majbur qilish usulida intizom, ma'muriy, moddiy, jinoiy va javobgarliklar belgilanadi.

Demak davlat funksiyalarining malga oshirish shakl va usullar har bir davrda davlatning mohiyati va belgilari bilan belgilanadi.

Davlat xokimiyati va uni amalga oshirish mexanizmi.

Darsning maqsadi: Talabalarga davlat xokimiyati tushunchasi, asoslari, belgilari, tuzilishi va uni amalga oshirish usullari to'g'risida tushuncha berish. Davlat organlariga va ular faoliyatining adolatli boshqaruviga ishonch hissini oshirish.

Darsning ko'rgazmasi: Demokratiya va uning mezonlari, O'zbekiston Respublikasi davlat mexanizmi davlat apparati tizimi chizmasi. O'zbekiston Respublikasi Konstituiyasi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi to'g'risidagi qonun.

Asosiy so'z va tayanch tushunchalar: Davlat xokimiyati, siyosiy xokimiyat davlat mexanizmi, xokimiyat vakolatlarining bo'linish printsipi, davlat apparati, davlat idorasi, davlat organi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Karimov I.A. Buyuk kelajagimizning xuquqiy kafolati. T.1993, 11 bet.
2. Karimov.I.A. O'zbekiston: milliy isthlol, htisod, siyosat, mafko'ra. T. 1. T.1996, 127 bet.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T. O'zbekiston. 1998.
4. D.Jumabaev. K.N.Razdelenie vlastey v gosudarstvennom mexanizmi Respubliki O'zbekiston. T.1996, 151 bet
5. Davlat va xuquq nazariyasi. T.2000.

6.Saidov A., Tojixonov U. Davlat va xuquq nazariyasi: T.2.Davlat nazariyasi.O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2001 y.207-214 betlar.

7.Saidov A.Tojixonov U. Davlat va xuquq asoslari. T. O'zbekiston RespublikasiIIV Akademiyasi, 1999 yil.32-34, 189, 131 betlar.

8.D.Jumabaev. K.N.Razdelenie vlastey v gosudarstvennom mexanizmi Respubliki O'zbekiston. T.1996, 151 bet

9. Davlat va xuquq nazariyasi. Mas'ul muharrirlar B.Boboev, T.Odilqoriev. -T.: Iqtisodiyot va xuquq dunyosi, 2000. –26.

10.Saidov A., Tojixonov U. Davlat va xuquq nazariyasi: T.2.Davlat nazariyasi.O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2001 y.207-214 betlar.

11.Saidov A.,Tojixonov U. Davlat va xuquq asoslari. T. O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 1999 yil. 32-34, 189, 131 betlar.

12.Odilqoriev X. O'zbekistonning yangi Konstitutsiyasi va xokimiyatlarni taqsimlash printsipi. T. Adolat.1995 yil.

13.Ro'zmetov X. Xokimliklar bilan o'zini-o'zi boshqarish organlari o'rtasidagi munosabatlar. T., "Jamiyat va boshqaruv" jurnal 2004 , 51-bet

14.Ismoilova G. O'zini-o'zi boshqarish organlari faoliyatini xuquqiy jixatdan tartibga solish. T., "Jamiyat va boshqaruv" jurnal 2004 , 59-61bet

15.Ismoilov Sh. Prezidentlik institutining tashqil topishi va mustaxkamlanishi. T., “Jamiyat va boshqaruv” jurnal 2004 , 65-66 bet

Reja:

1.Davlat xokimiyatining moxiyati va asoslari.

2.Davlat xokimiyatining tuzilishi va uni amalga oshirish usullari.

1.Davlat hokimyatining mohiyati va asosiy belgilari.

Davlat hokimyati-bu zo'rlikka asoslangan siyosiy hokimiyat bo'lib u jamiyatda turli millat va guruhlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalarga rahbarlik qilishni amalga oshiradi. Davlat hokimyati bu ijtimoiy hodisa bo'lib, u davlat hududida kishilar o'rtasida turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib, uning vazifalarini amalga oshirib, davlatni ichki va tashqi hujumlardan himoya qiladi. Davlat vazifalarini amalga oshirishda halqning irodasini huquq va huquqiy normallarda ifodalab, ularning bajarilishi barcha uchun umummajburiy bo'ladi. Bu normallar davlatning zo'rlik kuchi bilan amalga oshiriladi. Jamiyatda iqtisodiy, siyosiy va madaniy rahbarlik qilish jarayoni murakkab bo'lib davlat hokimyati davlat mehanizmi unga kiruvchi davlat apparati (davlat organlarining yigíndisi) va korhonalari orqali amalga oshiriladi.

Davlat hokimiyati munosabatlarining tuzilishi quyidagilardan iborat:

1) Davlat hokimiyatining sub'ektlari (turli sinflar, millat, guruh, tabaqalar va fuqarolar).

2) Davlat hokimiyat munosabtlarining ob'ekti (halqning birlashmalari, davlat organlari, tashqilot, muassasa va korhonalar).

3) Davlat hokimiyat munosabatlarining mazmun-sub'ektlarini davlatni idora etish majburiy va ishontirish usullari.

Davlat hokimyati siyosiy hokimyat bo'lib, quyidagi belgilarga ega.

1. Дavlat hokimyati bu- zo'rlikka asoslangan bo'lib mahsus kishilar davlatni boshqarish bilan shug'ullanadi. Bu hokimiyat kishilar o'rtasida turli iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy ijtimoiy munosabatlarni amalaga oshiradi.

2. Davlat hokimiyati davlat mehanizmidan iborat bo'lib, bu murakkab tuzilishga ega. Chunki bu mehanizm barcha davlat organlari muassasalari va korhonalarni o'zida

birlashtiradi. Bo’lar bir-biri bilan o’zviy bog’lh bo’lib, hokimiyatni amalga oshirib, davlat zo’rlik kuchiga asoslanadi.

3.Davlat mexanizmiga kiruvchi tarkibiy qismlar –davlat organlari muassasalari va korxonalari ma'muriy va xududiy belgilarga qarab tuziladi.

4.Davlat mexanizmiga kiruvchi bu tarkibiy qismlar o’z a'zolarini – ya'ni fuqarolarning xuquq va burchlarini amalga oshiradi va kafolatlaydi.

Davlat xokimiyatining moxiyati va xususiyatlari uning siyosiy va sinfiy tabiatida ko’rinadi. Shuning uchun yuridik adabiyotda «davlat xokimiyati» va «siyosiy xokimiyat» iboralari bir xil ma'noni bildiradi. Davlat xokimiyati-bu siyosiy va sinfiy harakterga egadir. Uning sinfiyligi qarama-qarshi sinflarga bo’lingan jamiyatlarga (quldorlik, feodal) xosdir. Davlat xokimiyati iqtisodiy va siyosiy jixatdan xukmron sinf qo’lida edi. Davlat xokimiyati – xukmron sinf quldorlar, feodallar manfaati uchun xizmat qiladi.

Demokratik jamiyatda davlat xokimiyati xukmron sinf manfaatlarini ifodalamasdan, barcha sinf millat, elat, tabaqalarlar va xalq manfaatlari uchun xizmat qiladi.

Davlat xokimiyati moxiyatiga ko’ra demokratik (xalq xokimiyati) va gayri demokratik xokimiyatlarga bo’linadi. Demokratik xokimiyat-bu xalqning barcha millat, elat, tabaqalar va guruxlarning davlat vakolati organiga deputat saylab, ular barcha ishlarni sessiyada kurib, ishlar orqali ularning manfaatlarini ifodalaydi. Masalan, O’zbekiston Respublikasi – mustaqil demokratik xuquqiy davlatdir. Bu konstitutsiyaga asosan insonparvarlik qoidalariga asoslangan, millati, dini, ijtimoiy axvoli, siyosiy e'thodlaridin kat'i nazar fuqarolarning xuquqlari va erkinliklarini ta'minlaydigan davlatdir. O’zbekistonda Demokratik xokimiyat asosida bozor htisodiga o’tilmokda. Prezident I.A.Karimov ko’rsatadiki, O’zbekistonning yangilanish va rivojlantirishning o’z yo’li 4 ta asosiy negiziga asoslanadi. Umuminsoniy qadriyatlarga sodiklik, xalqimizning ma'naviy merosini mustaqkamlash va rivojlantirish. Insonning o’z imkoniyatlarini erkin namoyon qilish va vatanparvarlik.

G’ayri demokratik xokimiyat – bu bu ozchilikning ko’pchilik kishilar ustidan xukmronligidir. Bu xokimiyat jazolash, majbur qilish organlarini kuchaytiradi. Fuqarolarning xuquq va erkinliklarini cheklaydi.

Davlat organi - bu davlat apparatining mustaqil bo’limmalaridan biri bo’lib, qonunda belgilangan tartibda yaratiladi, tuzilishiga xamda ma'lum vakolatlarga ega.Bu organlarning tushunchasi va belgilarini ochib berish davlat mexanizmi to’g’risidagi bo’limmalarni chukurrok o’rganishga yordam beradi.

Xech kaysi davlat organi nisbiy mustaqillikka ega bo’lgan davlat apparatining bir qismi xamda tuzilishi jixatidan uziga xos zveno bo’lib quyidagi asosiy belgilarga egadir:

- ma'lum soxalarda davlatning nomidan uning vazifalari va funktsiyalarini amalga oshiradi, davlat apparatida uzining urniga ega va uning boshqa qismlari (zvenolari) bilan mustaxkam boglangandir;

- davlat organi davlat xizmatlari tarkibidan iborat bo’lib, uz navbatida ular o’zaro va davlat organi bilan xuquqiy munosabatda bo’ladilar, ya'ni davlatva shaxsiy tarkibning xuquqiy alokasini urnatadi.Davlat xizmatchilarining xuquq va vazifalari qonun tomonidan belgilanadi va ularning xuquqiy status (vakolat) lari ta'minlanadi.Ular tomonidan foydalaniladigan vakolat doirasi xajmi va tartibi xam qonun tomonidan urnatiladi xamda lavozimlik qoidalari (instruktsiya), shtat jadavallarida konkretlashtiriladi;

- xizmat turlariga va shaxsiy tarkib soniga karab ma'lum ichki tuzilishga ega;

davlat organiningmuxim belgilaridan biri, uning ma'lum mazmun va xajmga ega bo’lgan vakolatli (xokimlik) kompetentsiyasining mavjudligi, ya'ni ma'lum vazifalarga, funktsiyalarga, xuquq va majburiyatlarga egaligi;

- uni davlat korxonalari va muassasalaridan ajratib turadigan xokimlik vakolatlariga ega ekanligi.Bu vakolatlar quyidagilarda uz aksini topadi:

bajarilishi shart bo’lgan xuquqiy aktlarni chiqarish mumkinligi;

turlicha usullar yordamida, jumladan majburlov usuliga asoslanib, davlat organlari xuquqiy aktlarining bajarilishi ta'minlash.

-ularning qonunlarda belgilangan tartibda tashqil etilishi,uz kompetentsiyalarini amalga oshirish uchun moddiy bazaga (iqtisodiy) ega ekanligi;

-faoliyatining xududiy masshtab (ma'lum doira) ga egaligi va boshqalar.

Davlat orgonlarining (apparatining)ajralib turadigan xususiyatlaridan biri shundaki, ijro etuvchiga qaratilgan yuridik aktlarni qabul qilishi, ishontirish, majburlov va tarbiya choralarini kurish; bu aktlarni bajarishni ta'minlashga qaratilgan ragbatlantirish yo’llarini kullashi; ularning tadbiki buyicha nazoratni amalga oshirishidadir. Davlat organlari bir-biridan shakllanish manbalariga karab (boshlangich, xosilaviy); faoliyatning xududiy doirsiga karab (respublika, viloyat, maxalliy uz-uzini boshqarish); kompetentsiya xarakteriga karab (umumiy va maxsus kompetentsiyalariga ega organlar);xokimiyatni tadbik etishiga karab.

Davlat organlari tashqiliy - xududiy faoliyati buyicha qonunchilik, ijrochilik, xuquqni muxofaza etuvchi organlarga, nazorat va farmoyish beruvchi organlarga bo’linadi.

Yana bir narsaga e'tibor berish lozimki, ya'ni davlat organlarining faoliyatini xokimlik xarakteriga egaligini ikki tomonining mavjudligi - bo’lar siyosiy va ma'muriy tomonlardir.

Ba'zi bir davlatlarda davlat apparati butunligcha siyosiylashgan bo’lishi mumkin, ya'ni " yuqori" dagilarni erkini amalga oshiruvchi bo’lsa (monarx,boshqaruvchi qatlam), demokratik davlatlarda siyosat bilan davlat apparatining ma'lum qismi (zvenosi), ya'ni jamiyatning siyosatini shakllantiruvchi va amalga oshiruvchilar shugullanadilar.

Lekin tashqiliy demokratik davlat apparatida davlat organlarining siyosatga bog’liq bo’lmagan (siyosatlashmagan) bir qismi doimo amalda bo’lib, ular jamiyatning kundalik boshqaruv ishlari bilan, uzlarining xokimlik vakolatiga ega vazifalarni amalga oshirish bilan mashgul bo’ladilar.Bu organlarning faoliyati asosan konstitutsiyada kuzda to’tiladi.Ular insonlarning xuquqlarini, xar kanday fizik shaxslarning qonuniy manfaatlarini (davlat ximoiyasidagi) qo’riqlashga qaratilgan bo’lib, imkon doirasida siyosatga bog’liq bo’lmasliklari zarur.

Davlat organlarining turlari: *markaziy va boshqaruv organlari; oliy va maxalliy vaqillik organlari.*

Davlat organlari turli xil asoslarga ko’ra tasniflanadi, jumladan: paydo bo’lish uslublariga ko’ra; xokimlik vakolatlarining xajmiga ko’ra; kompetentsiyalarining kengligiga ko’ra va x.:

Paydo bo’lish uslublariga ko’ra davlat organlari *boshlangich va xosilaviy organlarga bo’linadi,* ya'ni *birinchisi* boshqa xech kanday organlar tomonidan yaratilmaydi, ular fakat meros yo’li bilan (monarx) yoki urnatilgan tartib buyicha saylovchilardan xokimlik vakolatlarini oladilar.*Ikkinchisi* esa, boshlangich organlar tomonidan yaratiladi va tegishli vakolatlarni oladilar;

Xokimlik vakolatlarini xajmiga ko’ra davlat organlari *oliy va maxaliy organlarga* tasniflanadi.Davlatning oliy organlari davlat xokimiyatini bir muncha tula ravishda ifodalab uni butun xududga yoyishadi (amalga oshirishadi).Davlatning maxalliy organlari ma'muriy - xududiy birikmalarda o’z funutsiyalarini amalga oshirishadi, va ularning vakolatlari xam ushbu xududlarga nisbatan bo’ladi;

Kompetentsiyalarning kengligiga ko’ra, davlat organlari *umumiy* xamda *maxsus kompetentsiyalarga* ega bo’lgan organlarga bo’linadi.*Birinchisi,* keng doiradagi masalalarni echish vakolatiga ega bo’lsa, *ikkinchisi* esa, ma'lum bir funktsiya yoki faoliyatni bajarishga iqtisoslashgan bo’ladi.Masalan, birinchisiga - xukumat qonunlarni bajara turib, davlat funklarining barchasini amalga oshirishda faol ishtirok etadi; ikkinchisiga - moliya, yuztitsiya vazirliklarini aytish mumkin.

Vaqillik davlat organlariga qonunchilik va maxalliy xokimiyat organlari kiradi.Ular axoli tomonidan saylanish orqali shakllanadilar va ularning nomidan ish ko’radi xamda ular oldida javobgardirlar (ma'suldir).

Qonunchilik xokimiyatining funktsiyalarini davlatning oliy vaqillik organlari amalga oshiradilar.

Qonunchilik organi davlat mexanizmida bosh urinni egallaydi,chunki xokimiyatning taksimlanish printsipiga ko’ra qonunchilik xokimiyati bir muncha muximrogi bo’lib xisoblanadi. U umummajburiy talablarni urnatadi, uz navbatida bu

taliblar ijro xokimiyati tomoidan xa.tga tadbik etiladi,jumladan ular sud xokimiyatining faoliyati uchun xam qonunchilik bazasi (asosi) bo'lib xizmat qiladadi.

Davlat xokimiyatning maxaliy organlari va uz-uzini boshqaruv organlari vaqillik xarakateriga ega bo'lib, tegishli ma'muriy-xududiy birikmalarda xarakat qiladilar.

Davlat xokimiyatini tashqil etilishi masalasi Uzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining beshinchi bo'limi XVIII bobida uz ifodasini yorkin topgan bo'lib, uning 76-moddasida ko'rsatilishicha, " Uzbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vaqillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi xokimiyatni amalga oshiradi", deyilgan.Konstitutsiyaning 78 - moddasida davlat xokimiyati oliy organining 24 ta banddan iborat kompetentsiyalari ko'rsatib berilgan.

Konstitutsiyaning 100-moddasida maxaliy davlat xokimiyati organining vakolat doiralari ixtiyoriga kiruvchi masalalar sanab o'tilgan, jumladan ularga quyidagilar kiradi:

- qonuniylikni, xuquq tartibotni va fuqarolarning xavfsizligini ta'minlash;
- xududlarni ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy rivojlantirish;
- maxalliy byudjetni shakllantirish va uni ijro etish, maxalliy soliklar, yigimlarni belgilash, byudjetdan tashkari jamgarmalarni xosil qilish;
- maxalliy kommunal xujalikka raxbarlik qilish;
- atrof-muxitni muxofaza qilish;
- fuqarolik xolati aktlarini kayt etishni ta'minlash;
- normativ xujjatlarni qabul qilish xamda Uzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga va Uzbekiston Respublikasi qonunlariga zid kelmaydigan boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Vaqillik xamda ijrochilik xokimiyatni tegishli xududlar (viloyat, tuman, shaxar) xokimlari boshqaradilar.Jumladan, qonunchilik xokimiyati - bu kollegial xokimiyat bo'lib, xokimiyat bir kishining emas, balki kupchilik (kollektiv) ning kulida mujasamlanadi.Bu xokimiyat nafakat qonunchilik faoliyati bilan shugullanadi, balki moliyaviy masalalar (byudjet) va ularning bajarilishi ustidan nazorat, soliklari urnatish va boshqalar xam kiradi.Yoki boshqa muxim funktsiyalardan biri bo'lgan - oliy

ijrochilik va sud organlarini shakllantirish masalalari, mudofaa masalalari, tashki siyosiy jarayonlarda katnashish va boshqalar.

Ijro xokimiyati xukumatga qarashli bo'lib, bevosita malakatni boshqaradi.Xukumat asosan xukumat boshligi - (bosh vazir, vazirlar maxkamasi raisi, birinchi vazir, kantslar) dan, uning urinbosarlaridan va xukumat a'zolaridan, vazirlardan tashqil topadi.

Unitar davlatlarda bitta xukumat tashqil etiladi. Fedirativ davlatlarda umumfedirativ xukumat va federatsiya a'zolarining xukumati amal qiladi.Xukumat bir partiyali yoki koalitsiyali bo'lishi mumkin, u uzining kup kirrali faoliyatini kupchilik organlar, ya'ni vazirliklar, boshqarma (muassasa), komissiyalar va xokazalar orqali amalga oshiradi.

Ular uz navbatida davlat mexanizmining asosini ifodalovchi va tashqil euvchi murakkab, tarmoklararo davlat apparatiga bo'linib ketadi.

2. Davlat xokimiyatining tuzilishi va uni amalga oshirish usullari.

Istalgan davlat - tashqiliy jamiyatning normal xayot faoliyatni ta'minlash va kullab-kuvvatlash uchun,jamiyat va davlatning oldiga qo'yilgan vazifalarni echish uchun, kuzlangan maksadlarga erishmok uchun turlicha davlat tashqilotlarining xarakatda bo'lishi zarur. Davlat mexanizmisiz davlatning o'zi bo'lmaydi.

Davlat mexanizmi - bu, davlat tashqilotlarining tizimi bo'lib ularning yordamida davlat xokimiyati tadbik etiladi,jamiyatga nisbatan davlat raxbarligi ta'minlanadi.

Davlat tashqilotlarining barchasi o'zaro mustaxkam bog'liqdir.Ularning xar biri ma'lum vazifalarni bajaradi va uchumiy mexanizmning "xarakatga keltiruvchi remeni" sifatida yuzaga chiqadi, uz navbatida barcha organlar yagona tizimida o'zaro kelishgan xolda xarakat qiladilar.

Davlat mexanizmi - uning moxiyati bilan ifodalanadi.Shu bilan birga davlat mexanizmi iqtisodiy bazisning axvoliga, siyosiy kuchlarning munosabatlariga, davlatning maksadi, vazifalari va fukntsiyalariga uz ta'sirini ko'rsatadi.

Davlat mexanizmi quyidagi xususiyatga ega:

- Davlat mexanizmi boshqaruv bilan shugullanuvchi maxsus kishilardan iborat (qonunijodkorligi, qonunlarning ijrosi bilan);

- Davlat mexanizmi tizilishi o'zgaruvchan va turli xil bo'ladi, lekin xar qanday sharoitda xam uning tarkibiga boshqaruv va majburlov organlari kiradi.Buni albatta natogri tushunmaslik kerak, ya'ni davlat mexanizmining ma'lum bir qismi fakat boshqaruv bilan kolgan qismi majburlov bilan shugullanadi deb. Real xayotda boshqaruv majburlov bir-biri bilan o'zaro almashib turadi.

Zamonaviy davlat mexanizmi uzining yuqori darajadagi murakkabligi bilan, organ va tashqilotlarining (muassasalari) turli-tumanligi bilan oldingilaridan ajralib turadi, katta - katta tizim osti organlariga ega.Uning bitta tizimosti organlarini davlatning oliy organlari (vaqillik, davlat boshligi, xukumat) yuzaga keltiradi(ifodalaydi).

Ikkinchi tizim osti organlariga - xuquq tartibot, sud, tartibot, sud, rmiya, militsiya va boshqa organlar kiradi.Bu organlar oliy davlat organlarining karorlarini bajaradilar, jumladan davlat majuburlov kuchini ishlatib bo'lsayam.

Davlat xokimiyati siyosiy xokimiyat bo'lib, uning zo'rlik kuchi bilan davlat mexanizmi orqali amalga oshirilib jamiyatga raxbarlik qiladi. Davlat mexanizmi-bu ddavlat apparatidan, ya'ni davlat organlarining yig'indisidan, davlat muassasalaridan va korxonalaridan iborat.

Davlat mexanizmi – davlat xokimiyatini amalga oshiradigan, jamiyatga davlat raxbarligini ta'minlovchi davlat tashqilotlari tizimidir.

Yaqin utmishda davlatning vazifasi beistisno uyushgan zo'ravonlikdan iborat deb karalar, lekin uni umumfarovonlikni ta'minlash mexanizmi sifatida xech kimning xayoliga kelmas edi.

1. davlat mexanizmi boshqaruv bilan maxsus shugullanuvchi ishlardan iborat;
2. davlat mexanizmi idoralar va muassasalarning murakkab tizimidan iborat;
3. davlat maxkamasining barcha buginlari faoliyati tashiliy va moliyaviy vositalar bilan majburiy ta'sir yo'li bilan ham ta'minlanadi;
4. davlat mexanizmi o'z fuqarolarining qonuniy manfaatlarini va xuquqlarini ishonchli tarzda kafolatlash va muxofaza qilishga da'vat etilgan.

Davlat mexanizmining tuzilishi va uning faoliyati ob'ektiv tamoyillar asosida amalga oshiriladi. Bu esa, jamiyatni davlat yo’li bilan boshqarishning eng yo’qsak ob'ektivligini ta'minlaydi. Eng muxim tamoyillardan biri xokimiyatning bo’linishi tamoyilidir (qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, sud xokimiyati).

Davlat maxkamasi (apparati) – davlat mexanizmining bir qismi bo’lib, davlat xokimiyatini amalga oshirish uchun xokimiyat vakolatlariga ega bo’lgan davlat organlari majmuidan iborat.

Davlat mexanizmi davlat maxkamasidan tashkari davlat muassasalari va davlat korxonalarini xam o’z ichiga oladi.

Davlat maxkamasi umumiy shaklda organlarning quyidagi ko’rinishlari tarzida namoyon bo’lishi mumkin:

a) qonun chiqaruvchi xokmiyat organlari.

b) Iiro etuvchi xokimiyat organlari.

v) sud xokmiyati organlari.

Davlatning maxsus organlari tizimida davlat xokimiyatning oliy va maxalliy vaqillik organlari ham mavjud. Davlatning oliy vaqillik organlari qonun chiqaruvchi xokimiyat funktsiyasini bajaradi. Davlat xokimiyatining maxalliy organlari va maxalliy o’zini-o’zi boshqarish organlari vaqillik harakteriga ega bo’ladi.

Davlat apparati-bu davlat mexanizmining bir qismi bo’lib, davlat organlarining yhindisidir, bo’lar davlat xokimiyatini amalga oshirish uchun xokimiyat vakolatiga ega.

Muassasalarga esa oliy o’quv yurtlari, kasalxonalar, kinoteatrlar va boshqalar kiradi. Korxonalar esa maxsulot ishlab chiqarish uchun tuziladi va davlatning xujalik faoliyatini mustaxkamlaydi. Masalan, fermer va tadbirkorlar xujaligi, turli firmalar, kontserilar, zavod fabrikalar va boshqalar. Davlat apparati asosan qonun chiqaruvchi xokimiyat, ijro etuvchi xokimiyat (boshqaruv organlari va sud xokimiyati, xuquqni muxofaza qiluvchi) organlardan iborat.

Davlat organlari bir qancha belgilardan iborat. *Birinchidan,* davlat nomidan uning vazifa va funktsiyalarini amalga oshiradi. *Ikkrinchidan,* xokimiyat vakolatiga ega, bu bilan davlat korxonalari va muassasalaridan farq qiladi. U*chunchidan, t*egishli

kompetentsiyaga ya'ni vazifa, funktsiyalarga, xuquq va majburiyatga ega. To*’rtincidan,* ma'lum ma'muriy tuzilishiga va xududiy faoliyatga ega qonunga asosan tashqil topadi va yuridik akt chiqarib ishontirish va majburlash choralarini qo’llaiydi.

Davlat xokimiyatini amalga oshirish usullari ikki xil bo’ladi. *Ishotirish* va *majburlash* usullari, ishontirish usulida davlat xokimiyati maksadi, moxiyati va funktsiyalarini kishilarning ongi, erki, axloqi va goyaviy tushunish asosida olib boradi. Bu usul jamiyatdagi barcha mafko’raviy, ijtimoiy-ruxiy krashlar har bir fuqaroning shaxsiy va ko’pchilik jamoa ongini rivojlanishi orqali olib boriladi. Jamiyatda davlat xokimiyatini amalga oshirish uchun ikkita mafko’ra mavjud. Birinchisi, diniy mafko’ra, bu diniy ma'lumotga asoslanadi. Bunga asosan davlat xokimiyatnini amalga oshirishda diniy qarashlarga asoslanadi. Ikkinchisi, bu dunyoviy mafko’ra davlat xokimiyatini amalga oshirishda jamiyatdagi xukmron nazariya, urf-odat va aqloqiy qoidalarga asoslanadi. Masalan, kelgusida farovon komunistik jamiyat kurishi, Amerika namunasidagi gullagan kapitalistik jamiyat kurish xaqidagi g’oyalarni amalga oshirish uchun jamiyatdagi bir qism aholi davlat xokimiyatidan foydalanilmoqda.

Majburlash usulida davlat manfaatini amalga oshirish maqsadida davlat xokimiyati tomonidan kishilarga moddiy, ruxiy va jismoniy ta'sir etadi. Majburlash usuli xuquqiy va noxuquqiy usullar orqali amalga oshiriladi. Noxuquqiy usul – bu davlat xokimiyatini amalga oshirishda xuquqiy normalarga amal qilishdir. Davlat xokimiyatini amalga oshirishlik uchun qonuniylik va adolatli siyosiy usulni nazorat qiladi. Qonuniylik buzilgan holda davlatni xuquqni muxofaza qiluvchi organlari ximoya qiladi. Davlat xokimiyatini amalga oshirishning xuquqiy usuli demokratik siyosiy tartibdagi davlatlarda kafolatlangan bo’lib, bu shu davlatda xuquqiy tizimning umumiy tamoyillari bilan, davlat xududida barcha fuqarolar uchun yagona va umumiyligi, davlatni zo’rlik kuchi orqali amalga oshirilishi, taraflarga xuquq va burch belgilanishi bilan belgilanadi.

Mavzuni mustaxkamlash uchun savollar.

1.Davlat mexanizmi nima

2.Davlat mexanizmining qanday belgilari mavjud

3.Davlat organi nima va uning qanday belgilari bor

4.Davlat organlari tavsiflanishiga ko’ra qanday turlarga bo’linadi

5.Davlat apparati nima

6.Davlat xokimiyati nima

7.Davlat xokimiyati tuzilishiga ko’ra qanday turlarga bo’linadi

8.O’zbekistonda davlat xokimiyati yangilanishi va rivojlanishi qanday asosiy negizlarga asoslanadi

9.Davlat xokimiyatini qanday usullar yordamida amalga oshiriladi

Xuquqning tushunchasi va moxiyati.

Darsning maqsadi: Talabalarga xuquqning tushunchasi, moxiyatini, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishdagi o'rni, axamiyatini o'rgatish orqali xuquqiy ongini oshirish va xuquqiy madaniyatini yo'qsaltirish xamda xuquqiy davlatni bunyod etishda faol ishtirok qiladigan xuquqiy bilimga ega komil insonni tarbiyalash.

Darsning ko'rgazmasi: Xuquq va davlat, xuquq belgilari, aqloq va xuquq, xuquqning funktsiyalari,xuquq printsiplari chizmasi.

Asosiy so'z va tayanch tushunchalari: Xuquqni normativ tushinish, ob'ektiv xuquq, sub'ektiv xuquq, tabiiy xuquq, pozitiv xuquq, xuquq tamoyillari,statistik, dinamik,negativ, tarbiyaviy funktsiyalar.

Reja:

1. Xuquqning mohiyati tushunchasi,belgilari, xususiyatlari.
2. Xuquqning asosiy tamoyillari.
3. Xuquqning funktsiyalari.
4. Xuquqning moqiyati xaqida turli xil nazariyalar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Karimov I.A. Buyuk kelajagimizning xuquqiy kafolatlari T.O'zbekiston. 1992 yil.

2.Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6. T. : O'zbekiston, 1997.28-bet.

3.Tojixonov U. Isthlolimizning xuquqiy negizi. T. 1994 yil.

4.Xuquqiy demokratik isloxotlar. T. O'zbekiston. 1997 yil.

5.Odilqoriev X.T. O'zbekiston respublikasida qonun chiqarish jarayoni.T.O'zbekiston. 1995 yil.

6.Djonkorov A.T.Xuquq normalari. T. IIV Akademiyasi 1994 yil.

7. Saidov A.,TojixonovU. Davlat va xuquq nazariyasi: T.2. Xuquq nazariyasi. O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2001 y.

8.Saidov A.Tojixonov U. Davlat va xuquq asoslari. T. O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2002 yil 30-33 bet.

9.Holmo'minov H.T. Davlat va xuquq nazariyasi. O'huv qo'llanmasi. T. 2000. - 11

10. Abdullayev M.I. Teoriya gosudarstva i prava: Uchebnik.-SPb.: Piter, 2003. -397 s.

1. Xuquqning moqiyati tushunchasi,belgilari, xususiyatlari.

Xuquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi mexanizm sifatida insoniyat jamiyati taraqqiyoti qonunlariga muvofh ravishda rivojlanadi, takomillashib boradi.

Xuquqning asosiy moqiyati muayyan jamiyatda kishilar o’rtasida kelishuvni ta'minlash, ayrim fuqarolar asoyishtaligini saqlashga ko’maklashish, iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy soqalarda davlat ishlab chhqan siyosatni amalga oshirilishi orqali jamiyat taraqqiyotini ta'minlashdan iborat.

Xuquq - bu qonunlar yig’indisi, muayyan xatti-qarakat qoidalari sifatida turli davrlarda va jamiyatlarda o’ziga xos xususiyatlarga ega bo’ladi. xuquqning shakllariga, demokratik yoki muattasib, unga ijtimoiy adolat qoyalari qay darajada mujassamlashganligiga milliy an'analar, muayyan tarixiy sharoit davlat tepasidagi shaxslar va boshqa ko’pgina omillar ta'sir qiladi.

Xuquq - bu kishilarni ijodiy imkoniyatlarini qo’llab-quvvatlash
vositasida jamiyatning gullab-yashnashiga ko’maklashuvchi, kishilar xamkorligi uchun keng imkoniyatlar yaratuvchi, yovo’z kuchlarni jilovlab turuvchi, bu kuchlarni fuqorolar, davlat va jamiyat manfaatlariga ziyon etkazishlariga yo’l qo’ymaydigan vositalar yhindisi bo’lmoqi kerak.

Xuquq shunchalik keng (buyuk) murakkab va ijtimoiy muxim bo’lgan fenomen bo’lib, uzining butun amaldagi faoliyatida unga nisbatan bo’lgan ilmiy qiziqish nafakat tugaydi, balki oshishi kuzatiladi.

Xozirgi yuridik fanlarda «xuquq» termini bir necha axamiyatga egaligi xakida suz yuritiladi va ulardan foydalaniladi.

1-dan, kishilarning ijtimoiy xuquqiy intilishlarini xuquq d-i, masalan, yashash xuquqi, xalklarning uz-uzini tanish xuquqi va x.k. bu intilish va bog’liqliklarning kishilarning va jamiyatning tabiatidan kelib chiqib, tabiiy xuquq deb xisoblanadi;

2-dan, xuquq deb yuridik normalar tizimi tushuniladi. Bu xuquq ob'ektiv ma'noda quyidagicha tushuniladi, ya'ni xuquq normalari ba'zi bir shaxslarning erkiga bog’liq bo’lmasdan yaratiladi va xarakatda bo’ladi.

3-dan, bu atama orqali yuridik, fizik shaxslar yoki tashqilotlarning rasmiy tan olingan imkoniyatlarini belgilashadi;
4-dan, «xuquq» atamasini barcha xuquqiy xodisalarning tizimini belgilash uchun ishlatiladi (jumladan, tabiiy xuquqni ob'ektiv va sub'ektiv ma'nodagi xuquqni xamrab olgan xolda)

Xuquq – ijtimoiy munosabatlarni normativ tartibga soluvchi tizim bo'lib, asosiy qism qonunchilikda uz ifodasini topadi, rasmiy manbalarda normativlilik va rasmiy aniqlikka ega bo'lib, adolatparvarlik va erkinlik goyalariga suyanadi (tayanadi).

Xozirda xuquq tushunchasi va moxiyatini anglashda 3 xil yonlashuv mavjud bo'lib, ularga:

normativ yondashuv (podxod);

sotsiologik yondashuv;

falsafiy yondashuvlar kiradi.

Xuquqning ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib turuvchi maxsus tizimini xarakterlovchi muxim xususiyatlarni quyidagilar tashqil etadi.

Normativlik, xuquqning intellektual-erkiy xarakterdaligi, davlatning majburlov kuchi bilan ta'minlanishi, rasmiy aniqlik, tizimga egaligi va bshkalar..

Xuquq murakkab tizimiy tashqiliylikdan iborat bo'lib, uni tushunishning uchta elmentga bo'linishi katta axamiyat kasb etadi, ya'ni xuquqni tabiiy, pozitiv (ijobiy) va sub'ektiv xuquqlarga bo'linishidir.

A) tabiiy xuquq - bu inson va jamiyatning tabiati bilan shartlangan xuquq va erkinliklarning yigindisidir. Tabiiy xuquqning muxim qismidan biri bu inson xuquqidir.
B) pozitiv xuquq – bu davlat tomonidan qabul qilingan normalarda, qonunchilikda va boshqa manbalarda uz ifodasini topgan xuquqdir.
V) sub'ektiv xuquq – bu pozitiv xuquq normalariga asosan yuzaga keladigan, uning egasi manfaatlari va talablarini kanoatlantira oladigan individual imkoniyatlardir.

Yuqoridagi uchta elementlardan bittasining yukligi xuquqni muvozanatini buzadi (deformatsiya), ijtimoiy munosabatlarni va kishilarning xulqini tartibga solishdagi regulyatorlik xususiyatini yukotishga olib keladi.

Tabiiy xuquq nazariyasining asoschisi Gollandiyalik yurist olim Gugo Gratsiy bo’lib. Uning 1625 yilda yozilgan «Xuquq xaqida urush va tinchlik» kitobiga asoslanib berilgan. Bu nazariyaga asosan tabiiy xuquq insonga tabiat tomonidan berilgan bo’lib, bunga insoniyatning turmushi va yashashi xuquqi, ozodlik va tinchlik xuquqi, mulkka egalik xuquqi uning xayoti va sogligini jamiyat va davlat tomonidan qo’riqlash xuquqlari kiradi. Bu tabiiy xuquqlar O’zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining bir qancha moddalarida mustaxkamlangan. Masalan, yashash xuquqi har bir insonning o’zviy xuquqidir. (24 modda). Har kim erkinlik va shaxsiy daxlsizlik xuquqiga ega (25 modda). Xususiy mulk va boshqa barcha mulk shakllari teng xuquqli bo’lib, daxlsiz va davlat ximoyasidadir.(53 modda).

Xuquq jamiyat a'zolari xatti-qarakatlarini me'yorga soluvchi vositalar sifatida davlat xokimiyat va boshqaruv organlar tomonidan chiqariladigan omillar va boshqa xuquqiy xujjatlarda ifodalanadi.

Xuquq jamiyatda normativ belgilar yig’indisi bo’lib insonning ozodlik va adolat g’oyalariga asoslangan kishilar o’rtasidagi turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi, barcha kishilar uchun umummajburiy bo’lgan turmush qoidalarining yig’indisidir.

Jamiyatda xuquq quyidagi vazifalarni bajaradi.

1) Kishilar o’rtasida turli iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'rifiy va boshqa ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi;

2) Xuquqbuzar shaxslarga nisbatan davlat tomonidan javobgarlik belgilanar ekan, bu bilan yangi munosabatlarni ximoya qiladi;

3) Xuquq jamiyatda kishilar o’rtasida xulq-atvor qoidalarini mustaxkamlaydi;

4) Xuquq kishilarning umuminsoniy axloqqa qarshi xatti-harakatlarini tugatishda muxim rol o’ynaydi.

	Xuquq	Axloq
shakkllanish usullari (***)	Davlat tomonidan urnatiladi (ishlab chiqiladi)	Stixiyali yuzaga keladi

Amal qilish shakli	Yozma manbalarda	Kishilar ongida
Ta'minlash usullari (uslub, yo’li)	Davlat tomonidan ta'minlanadi.	Jamiyatning ta'sir kuchi bilan kullab-kuvvatlanadi.
Ta'sir etish xarakteriga ko’ra	Tartibga solish mexanizmi orqali	Beovsita ong оркали
Xarakat etish doirasi	Davlat nazorati ostida bo’lgan munosabatlar	Davlat nazoratida bo’lmgan munosabatlar

Xuquq normalari yuridik xamda qonunchilik amaliyotida yoki davlat va jamiyat tegishli institutlarinining amal qilish jarayonida yuzaga keladi.

Axloq normalari esa jamiyatning ma'naviy doirasida shakllanadi, jamiyatning tuzilishi (struktura)si va tashqilotlari bilan bog’liq bo’lmasdan, uni ijtimoiy ongidan ajratib bo’lmaydi.

Xuquq normalari xujjatlar ko’rinishida (akt normalari, normativ aktlar, sud karorlari, normativ shartnoma va b.) va kattik mustaxkamlangan bo’ladi.

Axloq normalari jamiyatchilik ongida mustaxkamlangan bo’lib, printsip, tushunchalar, goyalar, baxolar va x.k.lar ko’rinishida amal qiladi.

Axloq (ma'naviyat) – ijtimoiy normalarning turi bo’lib, jamiyat xayotini barcha tomonlarini xamrab oladi va tegishli baxo beradi. Xuquq normalari (yoki xuquq) bilan tartibga solingan bir qator ijtimoiy munosabatlar axloq tomonidan xam tartibga solinadi.

Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish doirasi yuzasidan xuquq va axloq o’rtasida umumbirlik xamda farklar mavjud. Ularning birligi (umumiy tomonlar)quyidagilarda ko’rinadi:

1-dan, ularning ikkalasi xam ijtimoiy normalarni ifoda etadi;

2-dan, falsafiy nuqtai nazardan xuquq va axloq kategoriyalar bo’lib, ko’rinishida iqtisodiy, madaniy va boshqa faktorlar bilan shartlangan bo’lib, ularni ijtimoiy bir xil tipda ko’rsatadi.
3-dan, ulardan bir butun siyosiy asos (fundament), ya'ni xalk xokimligi, demokratizm davlatchilik mavjud bo’lib, ular butun xalkning manfaatlarini ifodalaydi;
4-dan, xuquq va axloqning ob'ektlari bir xil bo’lib, ularni amaldagi ijtimoiy munosabatlar tashqil etadi;
5-dan xuquq va axloq normativ xodisalar ko’rinishda kishilarning zarur va mumkin bo’lgan (qiliklari)ning chegaralarini anpiklaydi va x.k.
6-dan, inson faoliyatining regulyatori (tartibga soluvchi turuvchisi) sifatida, ular indevitning erki va irodasiga asoslanadi;
7-dan, xuquq va axloq oxir natijada bitta masalaga qaratiladi (ko’zlaydi), ya'ni ijtimoiy xayotni tartibga solishga, takomillashtirishga, shaxsning shaklanishi yoki rivojlanishiga, adolat printsiplarini urnatishga va b. qaratiladi;
8-dan, xuquq va xuquq kabi tarixiy fundamental kategoriya sifatida va jamiyatning ijtimoiy xamda ma'naviy taraqqiyoti ko’rsatgichlari sifatida yuzaga chiqadi.
Biroq yuqorida o’tilganidek xuquq bilan axloq o’rtasida ancha farklar bo’lib, ularga quyidagilar kiradi: (tabl.)
1.Xuquq va axloq urnatilishi, shaklanishi va manbalariga ko’ra ;
Xuquq nafakat xalkning erkini, balki davlatning erkini xam ifodalaydi, u nafakat oddiy regulyativ (t.s.) sifatida, balki ijtimoiy munosabatlarning tartibga solishning davlat tomonidan amalga oshirishni bildiradi.

2.Xuquq va axloq ularni ta'minlash usullariga ko’ra; 1-sining davlat tomonidan urantilishi, ta'minlanishi, kuriklanishi va ximoyalanishini ko’rsak;
2-si esa davlat apparatining kuchiga suyanmasdan, jamiyatchilik fikriga tayanadi.
Xuquq va axloq ifoda etish shakliga ko’ra ;

Xuquq normalarini davlatning yoki jamoat tashqilotlarining maxsus yuridik aktlarida mustaxkamlanib, tegishli kodekslar tizimi, ustav va b. xujjatlar ko’rinishida ifoda etilsa, axloq normalari yoki printsiplari jamiyatning turlicha gurux va

qatlamlarida ma'lum ijtimoiy sharoitlar ta'siri ostida yuzaga kelib, keyin tarqaladi va xulqning barkaror qoidasi va motivi sifatida mustaxkamlanadi.

Xuquq va axloq kishilar ongiga ta'sir etish xarakteri va usullariga ko’ra; agarda, xuquq sub'ektlar o’rtasidagi o’zaro munosabatlarni yuridik nuqtai nazardan tartibga solsa, (ya'ni ularning yuridik xuquq majburiyatlari ko’rinishida), axloq esa insonlarning xulqi (qiliklar)iga yaxshilik va yomonlik, to’g’risuz va noto’g’rilik, arzigulik yoki irgimaslik, umuman vijdon, idrok, erk va burch pozitsiyalari nuqtai nazaridan yondoshadi.

Xuquq va axloq yo’l qo’yilgan xato (kamchiliklarga) nisbatan javobgarlikning xarakteri va tartibiga ko’ra;

1-si qonunda belgilangan yuridik javobgarlikka tarbiyasi (belgilansa),

2-si konkret protseduraga ega emas, bunda fakat ijtimoiy (axloqiy) ta'sir ko’rsatiladi.

xuquq va axloq insonning xulqiga nisbatan qo’yiladigan talablarga ko’ra;

albatta bu masalada axloqning darajasi ancha yuqori bo’lib (yuridik qonunga nisbatan), u xar kanday shakldagi yolgon, noto’g’rilik, aldash, tuxmat va boshqalarni ashaddiy ravishda koralaydi, xuquq esa ularning birmuncha xavflilarini ta'kib etadi xolos.

Xuquq va axloq ta’sir doirasiga ko’ra;

Axloqning ta'sir doirasi xuquqqa nisbatan ancha keng (dustlik, o’zaro yordam, moda, qiziqish, mexribonlik va x.k) bo’lib, xuquq insonlarning bu munosabatlar doirasini barchasini xamrab ololmaydi va dalat nuqtai nazaridan bunga xojat xam yuk. Qolaversa, bu demokratiya va gumanistik qoidalarga to’g’ri kelmaydi. Biroq unutmaslik kerakki, xuquq va axloq ba'zi xollarda bir-biriga mos kelmaydi. Boshqa masalalarda ular bir-birini doimo qoplaydi.

Bu nisbatni quyidagicha talqin etish mumkin:

xuquq tomonidan tartibga solinadigan barcha narsalar, axloq tomonidan xam tartibga solinadi. Biroq axloq bilan tartibga solinadigan narsalarning barchasi xam xuquq tomonidan tartibga solinavermaydi.

Filosofik nuqtai nazardan farklar shundaki, axloq ijtimoiy ongning bir shakli sifatida yuzaga chiqsa, xuquq fakat xuquqiy ong ko’rinishida yoki xuquqqa bo’lgan qarashlar ko’rinishida bo’ladi.

Xuquq va axloqning turlicha tarixiy taqdiriga ko’ra; - axloq xuquqqa nisbatan ancha oldin qadimdan yuzaga kelgan va amal qila boshlagan. Xuquq esa ijtimoiy evolyutsion jarayonning ma'lum bosqichida yuzaga kelgan.

Xuquq va axloqning yuqoridagi umumiy va fark qiluvchi tomonlari xususiyatlari) doimiy uzgarmasdan koladi deyish unchaldik to’g’ri bo’lmaydi. Chunki, jamiyat taraqqiyotining u yoki bu shaklda uzgarishi bilan bog’liq xolda ular xam uzgarishi mumkin.

Xuquqning paydo bo’lishida odatning ijtimoiy norma tizimidagi axamiyatli urni to’g’risida xam aytib o’tilgan edi.

Odat – bu shunday xulq qoidalari bo’lib, ular ma'lum ijtimoiy muxitda mujassamlanadi, avloddan-avlodga utadi, kishilarning tabiiy xayotiy talablari bo’lib, yuzaga chiqadi va natijada kup marotabalab takrorlanish asosida ular uchun odat shakliga aylanadi.

Odat axloqka nisbatan xuquq bilan kamrok boglangan. Xuquq normalari va odatlar barcha ijtimoiy normalarga tegishli belgilarni uzlarida mujassamlashtiradi: kishilarning xulqi qoidalarini umummajburiyligi yuzasidan, ya'ni ular kanday bo’ladi va bo’lishi mumkinligini ko’rsatadi.

Jumladan, odat va xuquq normalari bir-biridan kelib chiqishiga ko’ra, ifodalanish shakliga ko’ra, tadbik etilish usullariga ko’ra fark qiladi. (axloqka uxshash bo’lgan analogik farklar).

Ijtimoiy munosabatlarni normativ tartibga solishning tarkibiy qismlaridan bo’lgan korporativ normalar yoki jamoat tashqilotlarining normalari xam mavjuddir. Bu normalar xam ijtimoiy normalarning turlaridan biri bo’lib xisobalanadi.

Korporativ normalar urnatilgan xuquq qoidalari bo’lib, ular jamoat tashqilotlarining ma'lum maksadlariga amal qilishiga qaratilgan va ustav, qoida, karorlarda mujassamlashgan normalardir.

Korporativ normalar fakat jamoat tashqilotlariga tegishli bo’lgan ichki munosabatlarni tartibga soladi.

Bu normalar uz navbatida xuquqiy va xuquqiy bo’lmagan normalarga bo’linadi (1-siga davlatning topshirigiga ko’ra chiqarilgan, bu kam xollarda sodir bo’ladi).

Xuquqning xususiyatlari uning quyidagi umumiy va maxsus ijtimoiy belgilarida ko’rinadi. Xuquqning umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

1)Xuquq normativ harakterga ega, ya'ni u jamiyatda kishilarni yashash qoidalarini belgilaydi, o’zgartiradi va bekor qiladi. Shuning uchun xuquq jamiyatda kishilar o’rtasidagi turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

2)Jamiyatda xuquq insonning ozodlik va adolat to’g’risidagi goyalarini o’zida aks ettiradi. Ijtimoiy adolat tamoyili xuquq soxalarida ijtimoiy muosabatlarini tartibga solishda turli shaklda ko’rinadi. Masalan, mexnat xuquqida fuqarolar mexnat qilib, uning soni va sifatiga qarab ish xaqi olishligi. Fuqarolik xuquqida etkazilgan moddiy zararni undirilishi. Ijtimoiy ta'minot xuquqida-fuqarolar mexnat staji va oylik ish xaqiga qarab pensiya olishlik.

3)Xuquq davlat tomonidan chiqariladi va uning bajarilishi davlatning zo’rlik kuchi bilan amalga oshiriladi.

4)Xuquq jamiyatda kishilarning turmush qoidalarini tartibga soladi. Xuquqning bu xususiyati fuqarolari xayotni barcha soxalarida tenglik va ozodligini ta'minlaydi.

Xuquqning maxsus belgilari quyidagilardan iborat:

1)Xuquq irodasining qonunda ko’tarilgan erkidir. Bu erkda ularning turmushini barcha jabxasidagi faoliyati ya'ni iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy soxalari xuquq oraqali tartibga solinib mustaxkamlanadi.

2)Xuquq yozma ravishda qonunlar, qarorlar, farmonlar va boshqa normativ xuquqiy xujjatlar shaklida davlat tomonidan belgilab qo’yiladi.

3)Xuquqni tartib bilan joylashtirilishi. Davlat konstitutsiyasi, turli kodekslar, qonunlar tuplami boshqalar.

4)Xuquq dinamikasi – ya'ni davlatni vazifasiga qarab o’zgarib turishi. O’zbekiston bozor iqtisodiga o’tayotgan vaqtda iqtisodiy, siyosiy, ma'rifiy soxalarda isloqotlar o’tkazilayotgan vaqtda eski xuquqiy normalar bekor qilinib, yangilari qabul qilinadi.

2. Xuquqning asosiy tamoyillari

Xuquqning printsiplari- xuquqning mazmuni, moxiyati va djamiyatdagi urni (vazifa)sini xarakterlovchi eng asosiy qarashlari, goyalar va qoidalardir.

Xuquq printsiplari, xuquq normalarini takomillashtirish yo’llarini aniqlaydi, qonunshunos uchun bosh goyalar ko’rinishida yuzaga chiqadi.

*Xuquq printsiplari xuquq uchun xos bo’lgan quyidagi qismlarga bo’linadi:

*umumxuquqiy;

*soxalararo (javobgarlikning mukarrarligi, oshkorolik va boshqalar)

*soxaviy (fuqarolik xuquqi- mulkiy munosabatlarda tomonlarning tengligi, JPKda- aybsizlik prezumptsiyasi);

*umumxuquqiy printsiplarga quyidagilar kiradi;

*adolatparvarlik;

*inson xuquqlarini xurmat qilish,

*teng xuquqlilik,

*qonuniylik,

*gumanizm,

*fuqarolarning qonun oldida tengligi va b.

Xuquqshunos olim Z.Islomov xuquqning priniplarini quyidagi turlarga bo’ladi.

1. Xuquq barcha xalqning xokimiyatini mustaxkamlaydi. Bu tamoyil O’zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 7-moddasida belgilangan bo’lib, xalq davlat xokimiyatining birdan bir manbaidir. O’zbekiston davlat xokimiyati xalq manfaatlarini ko’zlab va Respublika Konstitutsiyasi xamda uningasosida qabul qilingan qonunlar vakolat beorgan idoralar tomonidan amalga oshiriladi.

2.Mulkning turli shakllarini qo’riqlash va mustahkamlash Konstitutsiyaning 53-moddasiga asosan: «Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O’zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashqil etadi. Davlat iste'molchilarning xuquqi ustunligini xisobga olib,iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mexnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng xuquqliligini va xuquqiy jixatdan bab-baravar muxofaza etilishini kafolatlaydi».

3.Demokratiya tamoyili. Xuquq jamiyatda barcha kishilarning irodasini ifodalaydi. Xuquqiy normalarni muxofaza qilish, qabul qilish va qo’llaishda barcha O’zbekistonda yashaydigan xalq ularning kasbi, jinsi va millatidan qat’iy nazar teng katnashadi.

4.Xuquqning baynalminal tamoyili. Bu tamoyil demokratik O’zbekistonning moxiyatidan, uning siyosiy tizimini baynalminalligidan, barcha fuqarolarning qonun bilan tengligidan kelib chhadi. Konstituttsiya ning 18- moddasiga binoan barcha fuqarolarning nasl-nasabidan , ijtimoiy va mulkiy holatidan, irki va millatidan, tili va dini, kasbi, yashash joyi va boshqa holatlaridan xamma soxalarida teng xuquqliligini ta'minlaydi.

5. Qonuniylik va uning ustunligi ham xuquqning muhim tamoiylidir.

Konstituttsiyaning 15- moddasiga binoan; «O’zbekiston Respublikasida Konstituttsiya va qonunlarining ustunligi so’zsiz tan olinadi. Davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstituttsiyasi va qonunlarga muvofik ish ko’radilar.»

6. Xuquqning insonparvarlik tamoyili, O’zbekistonda barcha xuquq normalari har bir inson to’g’risida gamxurlik qiladi.Bu tamoyil xuquqbuzarlarga jazo ko’llash, ularni kayta tarbiyalash va tuzatish ishlarini xam o’z ichiga oladi.

3.Xuquqning funkstiyalari

Xuquqning funktsiyalari kishilar o’rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni xuquqiy tartibga solish va ularni rivojlantirish bilan bog’liq asosiy vazifldardan kelib chiqadi.

Xuquq funktsiyalari- bu avvvalom bor, uning maxsus xususiyatlari, belgilarning yuzaga chiqishida ko’rinadi. Funktsiyalarda xuquqning erkinligidan (mustaqilligidan) kelib chiqadigan belgilari mujassamlashadi.

Shuning uchun xuquq funktsiyalari ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etishning asosiy yuknalishlari xarakterlovchi belgilarini ajratib ko’rsatish mumkin.

Xuquqiy funktsiyasining belgilarining quyidagilarini ko’rsatish mumkin:

Xuquq funktsiyalari uning moxiyatidan kelib chiqib, jamiyatda xuquqning vazifasi bilan aniqlanadi;

Xuquqiy funktsiyalari- bu ijtioiy munosabatlarga ta'sir etish yunalishlari bo’lib, uning amalga oshirishga bo’lgan talab, xuquqni ijtimoiy xodisa sifatida zarurligini bildiradi;

Xuquqiy funktsiyalarining eng muxim tomonlarini ko’rsata turib, xuquqni rivojlantirish bosikichidagi uning oldida to’rgan vazifalarni amalga oshirishga qaratilgan;

Xuquqiy funktsiyalari ijtimoiy munosabatlarning ma'lum turlarini tartibga solishga qaratilgan uning aktiv xarakatlari yunalishidir;

Xuquqiy fuknktsiyalari uzining doimiyligi xamda uzluksiz xarakatdaligi bilan ajralib turadi.

Xuquq funktsiyalari tizimini 5 ta guruxga bo’lish mumkin:

Umumxuquqiy funktsiyalar, (barcha xuquqiy soxalariga taalukli);

O’zarosoxaviy funktsiyalar (ikkita va undan kup, ammo barcha xuquqiy soxalariga emas);

Soxaviy funktsiyalar (konkret xuquq soxasiga taalukli);

Xuquq institutlari funktsiyalari (konkret xuquqiy institutga);

Xuquq normasi funktsiyalari (konkret xuquqiy normasining turga taalukli).

Xuquqiy funktsiyalarni 2 xil nuqtai-nazardan tasniflash mumkin:

A) maxsus yuridik funktsiyalar regulyativ va kuriklovchi funktsiyalarga bo’linadi.

Regulyativ funktsiyalar – xuquq funktsiyalari tizimida bosh va asosiy urinni egallaydi, chunki xuquqning asosiy ijtimoiy vazifasi xam ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan.

Regulyativ funktsiyalar uz navbatida: statik va dinamik funktsiyalarga bo’linadi.

Statik funktsiya amaldagi ijtimoiy munosabatlarni mustaxkamlashga xizmat qiladi;

Dinamik funktsiya ijtimoiy munosabatlarni rivojlantiradi va uzgartirish kiritadi.

Qo’riqlovchi xuquqiy funktsiyalari – xuquqiy ta'sir etish yunalishlari bo’lib, umumaxamiyatga ega bo’lgan, birmuncha muxim bo’lgan iqtisodiy, siyosiy, milliy va boshqa ijtimoiy munosabatlarni kuriklashga qaratilgandir.

B) umumijtimoiy funktsiya (iqtisodiy, siyosiy, tarbiyaviy, ekologik funktsiyalar va b.). jumladan, dikkatni yana bir masalaga qaratish zarur bo’ladi, ya'ni kuriklovchi funktsiyalarni regulyativ funktsiyalarga karama-qarshi quyish kerak emas. Fakat

kuriklovchi funktsiya – bu negativ funktsiya bo’lib, takiklash, sanktsiya, javobgarlik kabilarni uz ichiga olsa, regulyativ funktsiya pozitiv funktsiya bo’lib, xuquq sub'ektlarining ijobiy faoliyatini muvofiklashtirishga yunaltirilgandir.

Xuquq funktsiyalari tadbik etishning 3 ta shakli mavjud bo’lib, ularga:

Informatsion, yunaltirilgan (orientirovanno`y), xuquqiy shakllar kiradi.

Xuquqshunos olim Z.Islomov xuquqning funktsiyasi to’qrisida quyidagi fikrlarni bildirgan. Xuquqning funktsiyalari uning fazifalaridan kelib chhadi. Xuquqning vazifasi davlatning iqtisodiy, siyosiy, madaniy va mafko’raviy vazifalarini amalga oshiradi. U shulardan kelib chhadigan kishilar o’rtasidagi turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Xuquqning funktsiyalari:

statistik (mustaxkamlovchi)

dinamik (rivojlantiruvchi),

qo’riqlovchi (negativ) va tarbiyaviy funktsiyalarga bo’linadi.

Statistik funktsiyada xuquq kishilar o’rtasidagi turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib mustaxkamlaydi. Masalan; (kishilar o’rtasidagi karz va oldi sotdi shartnomalari tuzish)

Xuquq kishilar o’rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirib tartibga solsa bu xuquqning dinamik funktsiyasi bo’ladi. Masalan; O’zbekiston Respublikasi mexnat kodeksining 259 – moddasiga asosan mexnat nizolarining xal qilinishi. Huquq kishilar o’rtasidagi turli ijtimoiy munosabatlarni ximoya qilsa-bu xuquqning qo’riqlovchi (negativ) funktsiyasi bo’ladi. Bunda xuquqni turli soxalarida qarab, ijtimoiy munosabatlar ximoya qilinadi. Turli xuquqbuzarliklarning jamiyat uchun yetkazgan moddiy va ma'naviy oqibatlariga qarab , intizomiy, ma'muriy, fuqarolik, jinoiy va boshqa jazo choralari belgilangan. Bo’lardan tashkari xuquq tarbiyaviy funktsiyaga ega. Xuquq kishilarga goyaviy ta'sir ko’rsatib, ularning jamiyat uchun zararli bo’lgan harakat va harakatsizliklarini qilmaslikni talab qiladi. Agar fuqarolar tomonidan xuquqbuzarliklar sodir etilsa, ularga jazo choralari belgilab ularni tarbiyalaydi.

Davlat va xuquqning vazifasi (moxiyati) ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda ko’rinadi va kishilarning normal xayotiy faoliyatini ta'minlashga qaratilgan bo’ladi.

Davlat va xuquq paydo bo’lgani vaqtidan boshlab o’zaro mantiqiy bog’liq bo’lib, bir-biriga ob'ektiv ravishda, «suyangan» bo’ladi, va ular ajralgan xolda bo’la olmaydi xamda amal qila olmaydi.

Shu bilan birga davlat va xuquq – nisbatan mustaqil bo’lgan xodisalar bo’lib, ularni bir-biri bilan kushib yuborish to’g’ri kelmaydi, chunki ular o’rtasida doimo ma'lum bir distantsiya saqlanib koladi.

M.A. Arjanovning ifodalashicha, ulardagi xar bittasining uz xayoti, uz maksadlari, vazifalari va usullari bo’lib, ular o’zaro xarakatda bo’ladilar, lekin «korishib» va «eyishib» ketmaydilar.

Umuman, davlat va xuquqning o’zaro xarakatlarini muxim tomonlari ular amal qilayotgan jamiyatning xarakteriga bog’liq bo’lsa kerak, ya'ni bu jamiyatning demokratik yoki totalitarligi, xuquqiy va xuquqiy bo’lmaganligi, fuqarolik yoki fuqarolik jamiyati bo’lmaganligiga.

Xozirgi zamon adabiyotlarida xuquq bilan davlat o’rtasidagi o’zaro munosabatlarning mumkin bo’lgan 3 ta modeli to’g’risida gapiriladi (ko’rsatiladi), ularga:

Totalitar davlat xuquqdan yuqori turadi va u xuquq bilan bog’liq emas;

Liberal modeli (xuquq davlatdan yuqorida bo’ladi);

Pragmatik modeli (davlat xuquqni yaratadi va unga bog’liq).

Masalan, Uzbekiston Respublikasi (davlati) – pragmatik modeliga to’g’rirok keladi, chunki bu model bugun amalga oshirilish mumkin bo’lgani uchun xam.

Xuquqning ijtimoiy statusi – ijtimoiy munosabatlarni davlatning regulyatori sifatida tartibga solishdan iborat. Ikkinchi tomondan davlatning faoliyati xuquqiy xarakterga egadir. Shuning uchun xam, ulardan kaysi biri muximrok degan savolni quyishning uzi urinli bo’lmaydi yoki ulardan kaysi biri 1 yoki 2 degan printsip to’g’ri bo’lmaydi.

Shuning uchun ikkala intitutning xam ublishi muxim bittasi – «kuchni tashqil etish» sifatida, ikkinchi – erkni ifoda etish shakli sifatida. Ularning mantiqan bog'liqligida nafakat xuquq balki davlat xam katta axamiyat kasb etadi.

Biroq, davlat bilan xuquq o'rtasida karama-qarshiliklar, kelishmovchiliklar (maksadlarida, usullarida, intilishlarida) bo'lishi mumkin, ularning munosabatlaroi xar doim tekis bo'lavermasligi kuzga tashlanadi.

Xokimiyat xech kim tomonidan cheklanmaslik xamda xech kimning nazorati ostida bo'lmaslik tendentsiyasiga ega, xuquq bo'lsa uni «uz joyiga (urniga) quyishga» intiladi, yuridik ramkaga kiritishga xarakat qiladi.

Ammo, xuquq fakat printsip nuqtai nazaridan xokimiyatni cheklashi, tarkoklik (uzboshimchalik)ka yo'l kuymasligi mumkin, amalda esa bu kamdan-kam erishilishi mumkin bo'lgan xol (agarda xokimiyatning uzi unga moyil bo'lmasa).

Biroq, bu xokimiyatning xuquqqa buysunishi mumkin emasligini bildirmaydi, chunki bu degani inson xuquqlari xamda qonunlarga xurmatsizlik bilan karalganligieni bildiradi.

Shunday qilib, xuquq va davlatning munosabati uchta bosh aspektni xamrab oladi: Birlik; - farqlar; - o'zaro xarakat.

A) birligi – ularning ishlab chiqishida, tipologiyasida, anglanishi(ifodalanishi)da, iqtisodiy yoki madaniy sharoitlarga bog'liqligida namoyon bo'ladi;

B) farqi – ularning tushunchalarini ifodalashning xar xilligida. Xar bittasining ijtimoiy axamiyati xamda rolining farqida. Ularning xar bittasi real borlikni uzlaricha ifoda etadi, ijtimoiy ong tomonidan turlicha baxolanadi va qabul qilinadi..

V) o'zaro xarakati – ularning ikkalasi xam bir-biri bilan bog'langan xolda (aralashgan) ifoda etiladi. Davlatning xuquqqa ta'siri, xuquqni davlat tomonidan yaratilishi, o'zgartirlishi, takomillagshtirilishida va xuquqni ijtimoiy talab ko'rinishi davlat tomonidan tan olinishi va xuquq ijodkorligini amalga oshirilishida ko'rinadi.

Shu bilan birga, xuquq nafaqat xokimiyat o'rnatiladi, balki u jamiyat tomonidan xam yaratiladi.

Demak, davlatning xuquqqa ta'siri absolyut (cheklanmagan) tarzda emas.

Xuquqning yordamida davlatning ichki tashqiliyligi, tuzilishi, shakli, boshqaruv mexanizmi (apparati), statusi, turli organlarning va mansabdor shaxslarning vakolatlari xkoimiyatlarning taksimlanishi printsiplari, zarur institutlar mustaxkamlanadi.

Shunday qilib, xuquq bilan davlat o’rtasida murakkab, k’p qirrali bog’liqliklar amal qilib, bu aloqalarni ushbu institutlarni nazariy tushunishda xam amalda sodir bo’layotgan demokratik jarayonlarni to’g’ri fikrlashda (baxo berishda) albatta e'tiborga olish darkor.

Xuquq va iqtisodning bog’liqligi.

Barcha boshqa ijtimoiy o’zaro bog’liqlar kabi iqtisodiy munosabatlar normativ shaklda (ko’rinishda) mustaxkamilangan bo’lsagina, barqaror amalda bo’lishi mumkin. Normativ shakllar xilma-xil bo’lib, ularning orasida faqat xuquq iqtisodiy munosabatlarning moxiyatiga, ularning bozor bilan bog’liq tabiatiga javob bera oladi.

Barcha iktsodiy munosabatlar tsiklining yuridik asosi sifatida mulkka egalik xuquqi yuzaga chiqadi.

Xuquq iqtisodiy uz-uzini boshqarish usulidir. Bozor iqtisodiyoti davrida mol yoki xizmat talabdan kelib chiqkan xolda tartibga solinadi. Buning uchun esa barcha mulk egalari yuridik jixatdan erkin bo’lishlari zarur, chunki ularning uzlari mustaqil ravishda qancha ishlab chiqish kerakligini va kaysi baxodan sotishini va b. echishlari darkor. Yuridik erkinlik – iqtisodiy zaruratni anglashning muxim shartlaridan biridir.

Xuquq va siyosat.

Xuquq siyosatga bir qancha yunalishlar buyicha ta'sir ko’rsatadi, jumladan: ommaviy xuquqvositaligida (Konstitutsiya, Konstitutsiyaviy qonunlar) jamiyatning siyosiy tizimi mustaxkamlanadi; saylov tizimining amal qilish mexanizmi (saylo xuquq, xokimiyat taksimlanishi va x.k.) va fuqarolarning siyosiy erkinligi ta'minlanadi.

Xokimiyatga qarshi xarakat xuquqqa qarshi xarakat deb xisoblanadi.

Xuquq insonlarning xuquqiy erkinliklarini ta'minlaydi, kafolatlaydi, tadbik etadi.

Xuquq va madaniyat.

Xuquq ijod uchun, madaniy boyliklarni yaratish uchun, insonning madaniyatini rivojlantirish uchun optimal sharoit yaratadi.

Xuquq asosida xuquq madaniyati shakllanadi, uning (tarkatuvchilariya) tashuvchilari bo’lib jamiyat, davlat organlari, mansabdor shaxslar, ijtimoiy guruxlar, siyosiy vaqillar va fuqarolar yuzaga chiqadilar.

4. Xuquqning moxiyati xaqida turli nazariyalar.

Xuquq va uning kelib chiqishi xakidagi, shuningdek, uni normativ tartibga solish tizimi to’g’risidagi qarashlar jamiyatning rivojlanish jarayoniga karab, xuquq xakidagi ilmning usishiga karab xamda ob'ektiv va sub'ektiv faktorlarning ta'siriga karab uzgarib to’rgan.

Xuquq to’g’risidagi tushunchalar ma'lum ilmiy yunalishlar, maktablar buyicha tasniflanadi:

Tabiiy xuquq nazariyasi (maktabi);
Tarixiy xuquq nazariyasi
Real xuquq nazariyasi;
Normativ xuquq yunalishi nazariyasi;
Sotsiologik (ijtimoiy) xuquq nazariyasi.
Psixologik nazariyasi.
Materialistik xuquq nazariyasi
Teologik xuquq nazariyasi va b.

Teologik nazariya. Uning vaqillari Aristotel, Akvinskiy va boshqalar. Bu ta'limot xuquqning paydo bo’lish va moxiyatini xudoga bog’lab iloxiylashtiradi. Xuquq fuqarolarga xudo tomonidan berilgan, u abadiy uni bajarish barcha uchun majburiydir.

Realistik xuquq maktabi. realistik xuquq maktabi vaqillari xuquq tashqi faktorlar asosida yuzaga keladi va rivojlanadi deyishadi. Bunday faktor bo’lib manfaatlar xisoblanadi (asoschisi tanikli yurist Rudholf Ieringdir). Shuningek, bu nazariya xuquq davlat tomonidan qabul qilingan va barcha uchun umummajburiy bo’lgan normalar yig’indisi deb ko’rsatiladi. Uning vaqillari nemis, olimi R.Cherving, rus olimi D.A.Muromtsev, AQSh olimlari D.Frank, K.Levillin va boshqalar.

Psihologik xuquq maktabi. psixolgik nazariya – XX asr boshlarida tarqalgan nazargiya bo’lib,uning vaqillari nemis olimi L.Knapp, Frantsiyalik G.Tard, rus olimlari va Karkunov bo’lgan. Bu ta'limot xuquqning paydo bo’lishi va moxiyatini

insonning psixikasiga bog'lab, xuquq - bu kishlarning kechinmalari, o'ylanish fikrlaridan iborat deb, xuquqning tabiiy va pozitivligini uning jamiyatning moddiy xayoti bilan boq'liqligini tan olmaydi.Uning asoschilari L.I.Petrojitskiy, Dyugi, Merill, Ross va b. xuquq turmush xodisalarining psixik dunyosi bilan bog'liqdir deyishadi.

Markcha-Lenincha xuquqiy nazariya materialistik ta'limotga asosan ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi bilan xususiy mulk paydo bo'lib, jamiyat qarama-qarshi sinflarga bo'linishi sababli xuquq paydo bo'lgan. Materialistik xuquq nazariyasi ularning fikricha, xuquq iqtisodiy xukmron sinflarning erkini ifodalanishi va mustaxkamlanishi.

Tabiiy xuquq nazariyasining mazmuni shundan iboratki, ya'ni davlat tomonidan yaratiladigan pozitiv xuquq boshqa undan yuqoriroq turadigan xamda xamma uchun umumiy bo'lgan tabiiy xuquqdan iboratdir. (yashash xuquqi, erkin rivojlanish, mexnat qilish, jamiyat va davlat ishlarida ishtirok etish va b. xuquqlari).

Uning asoschilari Lokk, Russo, Monteske, Golbak, Radishev va boshqalardir.

(Uzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 24 moddasida yashash xuquqi «kishining ajralmas xuquqi» sifatida mustaxkamlangan).

Tarixiy xuquq nazariyasi – bu nazariya vaqillari xuquqni xalqning ruxiy ifodasi deb qarashgan, ya'ni bu tarixiy jarayon davomida sekin-asta yig'ilib shakllangan (qonunchilik xokimiyati va davlatga bog'liq bo'lmagan xolda) deyishadi.

Qonunshunos xuquq sifatida shakllangan xolatni qayd qiladi xolos deb qarashadi.

Normativ yunalish nazariyasi – vaqillarining fikricha xuquqni ijtimoiy xayotni tashqaridan turib kishilarning talablarini qondirish maqsadida tartibga solishdir deyishadi.

Mavzuni mustaxkamlash uchun savollar.

1.Xuquq nima

2.Xuquqning belgilarini anhlang

3.Ob'ektiv xuquq va sub'ktiv xuquq nima

4.Xuquqning moxiyati nimada

5.Davlat va xuquqning o’zaro munosabatlarini anhlang

6.Xuquq va axloq o’rtasida qanday farqlar borh

7.Tabiiy va pozitiv xuquq nima

8.Xozirgi vaqtda xuquqning moqiyati qanday qarashlar mavjud

9.Xuquqqa extiyoj nima sababdan paydo bo’ladi

10.Xuquqning vujudga kelishi to’qrisidagi qanday nazariyalar mavjud

11.Xuquqning kelib chhishiga doir nazariyalarning xilma-xilligining sababi nimada

XUQUQ IJODKORLIGI

Reja:

1.Xuquq ijodkorligi tushunchasi.
2.Qonun qabul qilish bosqichlari.
3.Normativ xuquqiy xujjatlarni vaqt, xudud va shaxslarga nisbatan harakat qilishi.

Asosiy so'z va tayanch tushunchalar: Xuquq ijodkorligi, referendium tashabbuskorlik, normativ xuquqiy xujjat, qonun, kodeks, asosiy qonun, joriy qonun

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Karimov I.A. O'zbekiston XX2 asrga intilmokda Toshkent. O'zbekiston. 1992 yil.
2.Karimov I.A. O'zbekiston siyosiy- ijtimoiy va iqtisodiy istikbolining asosiy tamoyillari.T., 1995 y. 25 bet.
3.Tojixonov U. O'zbekistonda mustaqil davlatchilikning xuquqiy-ma'naviy muammolari. T., 1996 73- bet.
4.O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 7- moddasi. T.O'zbekiston . 2003 yil.
5.O'zbekiston Respublikasining «qonunchilik palatasi to'g'risida »gi qonuni Xalq so'zi 2002 yil 28 dekabr
6.O'zbekiston Respublikasining «Senat to'g'risida» gi Konstitutsiyaviy qonun. Xalq so'zi. 2002 yil 28 dekabr.
7.Odilqoriev X.T., Tulteev I.T. Ikki palatali parlament. T. O'zbekiston Respublikasi IIV. 2005. 77-151 bet.
8.Saidov A., Tojixonov U. Davlat va xuquq nazariyasi: T.2.Davlat nazariyasi.O'zbekiston respublikasi IIV Akademiyasi, 2001
9.O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy xuquqi. Darslik. T., IIV Akademiyasi, 1997 yil betlar.
10. Gavrilov A.A. Strategiya pravotvorchestva i sotsialnoe prognizirovanie.M., 1993. S.5.
11.Saidov A.Tojixonov U. Davlat va xuquq asoslari. T. O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2002 yil 30-33 bet.
12. Fayziyev SH. Qonun ijodkorligi jarayonini takomillashtirishning ayrim masalalari. Fuqarolik jamiyati-Civil society.№1 (9) 2007.44-51 betlar

Nazorat savollari.

1.Xuquq ijodkorligi nima
2.Xuquq ijodkorligining qanday turlari mavjud
3. Xuquq ijodkorligining eng asosiy turi
4. Xuquq ijodkorligining asosiy bosqichlari
5. Xalqning xuquqni ijod qilishi nimalarda ko'rinadi
6.qonunlar qachondan boshlab kuchga kirad
7.Referendium nima

1.Xuquq ijodkorligi tushunchasi.

Qonun ijodkorligi – davlatning xuquqiy normalarini yaratishga qaratilgan eng muxim faoliyat yo’nalishlaridan biridir. Qonun va qonun chiqarish faoliyati bilan bog’liq ishlar jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida muxim urin tutgan.

Qonunlarning eng asosiy ijtimoiy vazifasi – jamiyatda tartib, intizom va barkarorlikni ta'minlashdan iborat. Qonunchilik siyosati – davlat siyosatining bir bo’lagi bo’lib, unda ijtimoiy munosabatlarni xuquqiy tartibga solishning asosiy yunalishlari, printsiplari, maksadlari uz ifodasini topadi. Xuquq ijodkorligi faoliyati natijalariga karab, ya'ni qonunlar va boshqa normativ aktlarga karab, davlat to’g’risida, uning demokratligi darajasi, madaniyati va sivilizatsiyasi darajasiga baxo beriladi.

Xuquq ijodkorligining eng muxim xarakteristikasidan biri bo’lib, uning davlat yoki davlat organlari faoliyati ekanligi xisoblanadi.

Qonun ijodkorlik faoliyati – uz vakolatli davlat organining qonunlarni ishlab chiqishi va qabul qilishga qaratilgan, aniq maksadga yunaltirilgan irodaviy faoliyatidir. Mazkur faoliyat ijodiy jarayon bo’lib, bunda xalkning irodasi aniqlanadi, shakllantiriladi va belgilangan tartibda qonun darajasiga kutariladi.

Qonun chiqarish faoliyati (xuquq ijodkorligi faoliyati) uzining mas'uliyatliligi va murakkabligi bilan fark qiladi. Respublika shaklidagi demokratik davlatlarda qonun chiqarish faoliyati, an'anaga ko’ra, aloxida saylab qo’yiladigan tashqilot tomonidan amalga oshiriladi. Bunday tashqilot turli mamlakatlarda turlicha nomlar bilan (AKShda – kongress, Frantsiyada – milliy majlis, Angliyada – parlament, Germaniyada – Bundestag, Eronda – majlis, Rossiyada – federal majlis (Duma), Uzbekistonda –Oliy Majlis, Polsha, Litvada – Sem, Shvetsiyada – Riksdag va x.k) atalib umumiy qabul qilingan yagona nom parlament iborasi bilan ifodalanid.

Xuquqiy adabiyotlarda qonun ijodkorlik faoliyati iborasi qonun chiqarish faoliyati, qonun yaratish faoliyati, qonunchilik, xuquq ijodkoriligi kabi iboralar bilan sinonim sifatida kullaniladi.

Xuquq ijodkorligi jarayoni (qonun yaratish) uta mas'uliyatli, serkirra va murakkab jarayon. Qonun kuichga kirgan xar bir yuridik xamda ijtimoiy

munosabatlaroni tartibga solshida kat'iy kuchga aylanadi. Bu jarayon muntazam va muvofiklashtirilgan ketma-ketlikda ruy beruvchi bosqichlarning yigindisi sifatida mavjud bo’luvchi aniq xuquqiy mexanizmdir. Bunda ish tegishli xuquqiy munosabatlar soxasini xuquqiy tartibga solish zaruriyatini o’rganishdan muammoli vaziyatni atroflicha taxlil etishdan boshlanadi: sungra tajriba umumlashtirilib, ilmiy asoslangan materiallar tuplanadi; navbatdagi vazifa rejalashtirilayotgan qonunning ilmiy goya (kontseptsiyasi) va dastlabki loyixasini ishlab chiqishdan iborat bo’ladi; qonun loyixasi qonun chiqaruvchi idora tomonidan o’rganiladi, muxokama etiladi va nixoyat qonun qabul qilinadi.

Qonunchilik jarayoni bu davlat oliy vaqillik organining Konstitutsiyada belgilangan tartibda yangi qonunlarni yaratishga, amaldagi qonunlarga kushimcha va uzgartirishlar kiritishga qaratilgan, shuningdek, eskirgan qonunlarni bekor qilish borasidagi xarakatlari yigindisi bo’lib, u qonun bilan tartibga solinishi zarur bo’lgan munosabatlarni aniqlash, qonun loyixasini tayyorlash, uni muxokama etish va qabul qilishni uz ichiga oladi.

Qonun ijodkorligining quyidagi turlari ajratib ko’rsatiladi:

Vakolatli davlat organlarining xuquq ijodkorligi faoliyati;

Xalkning bevosita referendum orqali xuquq ijodkorligi.

Masalan:

1) Uzbekistonda qonunning parlament tomonidan qabul qilinishi

2) Umumxalk ovoz berish yo’li bilan qonun qabul qilish.

Qonunosti xuquq ijodkorligi. Bunday xollarga, ba'zida davlat oliy vaqillik organlariga kirmaydigan davlat organlari tomonidan xuquq normalari qabul qilinadi va xarakatga keltiriladi. Bunday qonun osti aktlari qonunni qabul qilishni ta'minlash uchun muxim xisoblanadi.

Qonun osti xuquq ijodkorligi sub'ektlariga – Prezident, Xuquqmat boshqa oliy davlat organlari kirib, ular qonunga binoan yuridik normalar va normativ aktlarni qabul qilish xuquqiga ega. Qonun osti xuquq ijodkorligining uziga xos ijobiy va salbiy tomonlari mavjud:

Ijobiy tomonlariga – uning tezkorligi, rasmiyatchilikning kamligi, tegishli organlarning kompitsentligi, xujjat qabul qilinishi bilan bog'liq shart-sharoitlarni yaxshi bilishlari kerak;

Salbiy tomonlari – xuquqiy karorning qabul qilinishi jarayonining yashirinligi, normativ aktlarning kupligi kullashni kiyinlashtiradi. Ular jamiyat a'zolari tomonidan nazorat qilishni murakkablashtiradi.

Jamiyatda xuquq normalarining yaratilishi, davlatning ijodkorlik yoki xuquqiy tashabbuskorlik faoliyati orqali amalga oshiriladi. Davlatning xuquq ijodkorlik faoliyati-bu xuquq normalarini yaratish, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan faoliyatidir. Bu faoliyat natijasida yaratgan xuquq normalari turli normativ xuquqiy xujjatlarda qonun, qaror, farmon, farmoyish va boshqalarda ifodalanadi. Normativ xuquqiy xujjatlarni qabul qilish-ya'ni xuquqiy normalarni yaratish quyidagi 2 bosqichdan iborat.

Birinchi bosqich normativ xuquqiy xujjatlarni loyixasini tayyorlash: a)shu xujjatni loyixasini tayyorlash uchun qaror qabul qilish; b) loyixani tayyorlash; v) loyixani muxokama qilish; g) loyixaning kamchiliklarini tuzatish; d) loyixani qayta ishlash.

Ikkinchi bosqich- normativ xuquqiy xujjatlarni nashr etish: a)loyixani tashabbuskor davlat organlariga muxokama qilish uchun kiritish; b)loyixani tashabbuskor organga muxokama qilish; v)normativ xuquqiy xujjatlarni qabul qilish; g)uning xalqka e'lon qilish (nashr etish).

Davlatning xuquq ijodkorlik faoliyatida normativ xuquqiy xujjatlarning loyixasini tayyorlash,xalq o'rtasida muxokama qilish va qabul qilib nashr etish muxim masaladir. O'zbekistonda bu ish bilan Respublika qonun chiqaruvchi oliy organi Oliy Majlis, davlat boshlhi Prezident, Vazirlar Maxkamasi va boshqa davlat organlari shugullanadi. Jumladan O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining HII chakirik HI sessiyasida 1992yil 8 dekabrdagi Mustaqil O'zbekiston Respublikasining yangi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Shu kuni Oliy Kengash maxsus qaror bilan Konstitutsiyani kuchga kiritib, Oliy Kengash Rayosati Respublika qonunlarini Konstitutsiyaga moslashtirish ishlarini belgilab berdi.

Xuquq ijodkorligi jarayoni printsiplapriga quyidagilar kiradi:

Qonuniylik, adolatparvarlik, xalkchillik, ilmiylik, demokratizm, oshkoralik va x.k

Qonuniylik printsipi – kat'iy belgilangan tartibda vakolatli davlat organi tomonidan xar kanday normativ xujjatning qabul qilinishi; yoki bu xujjatning mazmuni uzidan oldingi qabul qilingan va nisbatan yuqori darajadagi yuridik kuchga ega bo'lgan normativ xujjatga qarshi bo'lmasligi zarur va x.k

Adolatparvarlik printsipi – barchaning qonun oldida tengligidan kelib chiqadi; Ilmiylik printsipi – mutaxassislarning ilmiy asoslariga, fikrlariga asoslangan xolda xuquq ijodkorligi faoliyatini olib borish;

Demokratizm printsipi – xuquq normativ xujjatlarni qabul qilishda xalkning ishtirokini ta'minlash;

Oshkoralik printsipi – xuquq ijodlkorligi natijalarining fuqarolarga etkazilishi

Xozirgi vaqtda O'zbekiston davlatining xuquq ijodkorlik faoliyatini rivojlantirishda katta e'tibor berilmokda: 1)O'zbekiston Respublikasining yangi Konstitutsiyasi asosida qonunlarni, xuquq soxalarini va kodekslarni yangilash; 2)mustaqillik bilan boqlh bo'lgan qonunlar va boshqa normativ xuquqiy xujjatlarni qabul qilish va ularni nashr qilish; 3)amaldagi normativ xuquqiy xujjatlarning bajarilishini ta'minlash; 4)ularning bo'zilishining oldini olish va bo'zilganda belgilangan jazo choralarini qo'llaish.

Xuquqshunos olim Z.Islomov xuquq ijodkorligining turlari quyidagicha ta'riflaydi:

1. Davlat organlarining xuquq yaratish ijodkorligi. Konstitutsiyaga asosan barcha davlat organlari o'z vakolati doirasida xuquq ijodkorligiga ega bo'lib, ular turli normativ xuquqiy xujjatlar qabul qiladi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining 83-moddasiga asosan Oliy Majlis qonunlar, qarorlar va boshqa xujjatlar qabul qiladi. Oliy majlisning raisi farmoyishlar chiqaradi. Vazirlar Maxkamasi qarorlar va farmoyishlar chiqaradi. Maxalliy davlat xokimiyat vaqillik organlari joylarda-viloyatlar, tumanlar va shaharlarda(tumanga buysunadigan shaharlardan, shuningdek shahar tarkibiga kiruvchi tumanlardan tashkari) xokimlar boshchilik

qiladigan xalq deputatlari Kengashlari qaror va farmoyishlar, xokimlar esa qarorlar chiqaradi.

2. Jamoat birlashmalarining xuquq yaratish ijodkorligi. Bo’lar xam o’z vakolat doirasida xuquq ijodkorligiga ega bo’lib, tegishli normativ xuquqiy xujjatlar qabul qiladiyu Masalan, O’zbekiston Respublikasi kasaba uyushma federatsiyasi, Respublika yoshlar ittifoqi bilan birgalikda kushma korxonalar qabul qiladi.

3.Bevosita xalqning xuquq yaratish ijodkorligi. O’zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini 9-moddasiga asosan jamiyat va davlat xayotining eng muxim masalalari xalq muxokamasiga taqdim etiladi, umumiy ovozga qo’yiladi. Buning o’tkazish tartibi qonun bilan belgilanadi. Referendum xalqningxuquq yaratish ijodkorligi bo’lib uning natijasida tegishli xuquqiynormalar qabul qilinidi. O’zbekiistonda keyingi referendumOliy Majlis tashabbusi bilan Prezident I.A.Karimov muddatini 1997 yildan 2000 yilgacha o’zaytirish to’g’risida o’tkazildi. O’zbekiston xalqi yakdillik bilan bu tashabbusni qo’llaib ovoz berdi.

Demak, davlatning xuquq ijodkorlik faoliyati muxim bo’lib, unda amaldagi qonunlarni vaboshqa normativxuquqiy xujjatlarni yangilash, nashr etish, eskiorgan xuquq normalarini bekor qilish, xuquqdagi kamchiliklarni tuldirib jamiyatda kishilar o’rtasidagi turli ijtimoiy munosabatlarningtartibga solish uun xizmat ki ladi.

2.Qonun qabul qilish bosqichlari.

Qonunchilik jarayoni xakida batafsil tasavvur xosil qilish uchun uning mazmunini tashqil etuvchi bosqichlarni chukur taxlil etish kerak.

Aksariyat xuquqshunos olimlarning va amaliyot xodimlarining fikriga ko’ra, qonunchilik jarayoni quyidagi bosqichlarlan iborat:

Qonunchilik tashabbusi;

Qonun loyixasini muxokama qilish;

Qonunni kabul qilish;

Qonunni e'lon qilish.

Qonun yaratishdan oldin jamiyatda shunday qonun vujudga kelishiga extiyoj bormi, degan savolga javob berish lozim. Qonun ishlab chiqishga kirishishdan avval mavjud ijtimoiy voqelik, xayot, muammoli vaziyat atroflicha o’rganib chiqiladi.

Shunday qilib, u yoki bu qonunning yaratilishiga bo’lgan extiyojni o’rganish – qonunchilik jarayonining boshlang’ich nuqtasidir. Qonunchilik faoliyatiga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillarni quyidagi turlarga ajratish mumkin: iqtisodiy, siyosiy-xuquqiy, sotsial-madaniy, jugrofiy, demografik, ekologik, milliy, ilmiy-tashqiliy va x.klar

Qonunchilik faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar muayyan mexanizm asosida xarakatlanadi.

Qonunni yaratish jarayoni, ya'ni qonun chiqaruvchi organ doirasida bevosita faoliyat qonunchilik tashabbusi ruyo bo’lishidan boshlanadi. Qonunchilik tashabbusi xuquqiy muammolari magzini anglab etish uchun uning quyidagi muxim jixatlarini puxta mushoxada etish talab qilinadi:

Qonunchilik tashabbusi xuquqi tushunchasi va moxiyati;

Qonunchilik tashabbusi amalga oshirilishi natijasida vujudga keladigan xuquqiy munosabatning mazmuni;

Qonunchilik tashabbusi xuquqning sub'ektlari doirasi xamda ularnin uziga xos xususiyatlari va b.

Davlatni xuquq ijodkorlik faoliyatini asosini qonunlarni qabul qilish tashqil qiladi Chunki qonunlar barcha normativ xujjatlar ichida birinchi o’rinda turadi.Shuning uchun qonunlar maxsus tartibda qabul qilinadi. Qonunni qabul qilish jarayoni quyidagi 4 ta bosqichdan iborat:

1.Qonun tashabbuskorligi – bu davlat organlari, jamoat birlashmalari yoki fuqarolarning davlatni oliy qonun chiqaruvchiorganiga yangi qonun chiqarishga,amaldagi qonunni tuldirish yoki bekor qilish xaqida kiritgan taklifidir.Bu taklif qonun chiqaruvchi oliy organ tomonidan qabul qilish va qilmasligi muxokama qilinadi.O’zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini 82-moddasiga asosan Oliy Majlisga qonun loyixalarini taklif qilish qonunchilik tashabbusi xuquqiga O’zbekiston Respublikasi Prezidenti o’z davlat xokimiyatining oliy organi orqali Qoraqolpog’iston

Respublikasi,Oliy Majlisning deputatlari, respublika Vazirlar Maxkamasi, Konstitutsiyaviy sudi, Oliy sudi, Oliy xujalik sudi, Bosh Prokurori egadirlar.

2.Qonun loyixasini muxokama qilish. Qonun loyixasini muxokama etish (***) – qonun yaratish jarayonining muxim bosqichidir. Bu bosqich qonun chiqaruvchi organga qonun loyixasi takdim etilgach va u sessiya kun tartibiga kirgach boshlanadi. Shakllangan tajribaga ko’ra, qonun loyixasi ikki xil ko’rinishda muxokama qilinadi. 1-xolda, qonun loyixasi aksariyat umumiy qoidaga binoan parlament (Oliy Majlis) tomonidan uning yigilishida muxokama etiladi. 2-xolda, mamlakat xayotining uta muxim masalalarini tartibga solishga qaratilgan qonunlar loyixasi parlament karori bilan keng xalk muxokamasiga takdim chiqariladi.

Qonun loyixasi moddama-modda, bo’limlar va boblar buyicha yoki yalpi muxokama qilinadi.

Qonunni qabul qilish bosqichining axamiyati va mas'uliyati shundaki, bunda qonun loyixasiga rasmiy yuridik kuch baxsh etiladi, u qonunga aylanadi. Parlamentda ba'zi jiddiy masalalarni xal etish uchun deputatlar malakali kupchiligining ovoz berishi lozim bo’ladi. Deputatlar umumiy sonining malakali kupchiligining Uzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofik jami deputatlarning 2G`3 qismi tashqil qiladi. Deputat ovoz berish uchun boshqa deputatni vaqil qilish mumkin emas. Ovoz berish ochiq, yashirin va nomma-nom bo’lishi mumkin.

3.Qonun qabul qilish bosqichi qonun loyixasini maqullab Oliy Majlis deputatlarining ko’pchiligi ovoz bersa qonun qabul qilinadi.

4.Qonuni matbuotda e'lon qilish bosqichi. qonun qabul qilingandan keyin, uning matbuotda yoki O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasida tegishli ma'sul shaxslarning imzosi bilan e'lon qilinadi.
O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida qabul qilingan qonunlar, Oliy Majlis raisining imzosi bilan yoki muxum qonunlar Prezidentning imzosi bila n o’zbek va rus tilida bosib chiqariladi.

3.Normativ xuquqiy xujjatlarni vaqt, xudud va shaxsga nisbatan harakat qilishi.

Xuquq ijodkoriligi faoliyatining natijasi xar xil normativ aktlarni qabul qilish bo'lib xisoblanadi.

Normativ-xuquqiy aktlar – qonun ijodkorligi bilan shugullanuvchi sub'ektlarning uzida yuridik normalarni mujassamlashtiruvchi ko'rsatmalardir.

Normativ aktlar xuquq ijodkorligi vakolatiga ega organlar tomonidan kat'iy belgilangan tartibda ishlab chiqiladi.

Yuridik kuchga egaligiga ko'ra, barcha normativ aktlar ikkita guruxga bo'linadi:

Qonunlar;

Qonunosti aktlari.

Qonun – bu normativ akt bo'lib, qonunchilik xokimiyati organi yoki referendum (umumxalk ishtirokida) orqali maxsus belgilangan tartibda qabul qilingan, xalkning irodasini ifodalaydigan, oliy yuridik kuchga bo'lgan va birmuncha muxim bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi xujjatdir.

Qonunning turlariga Konstitutsiya, Oliy Majlis qonunlari kiradi (Uzbekistonda). Jamiyatdagi eng muqim ijtimoiy munosabatlar qonunlar yordamida tartibga solinadi. Ular boshqa xuquqiy normativ aktlarga nisbatan oliy yuridik kuchga ega bo'lib, Davlat qokimiyatining doimiy ishlaydigan qonun chiqaruvchi organi - Respublika Oliy Majlisi tomonidan qabul qilinadi. qonunlar - Buyuk sotsial boylikdir. qonunlarda davrning qoyalari va talablari mujassamlashgan. qech kimga, u qanday lavozim yoki mavqe egasi bo'lishidan qat'iy nazar, qonunlarni chetlab o'tish xuquqi berilmaydi. Binobarin, fuqorolarda qonunni qurmatlash qissigina emas, balki qonunga e'thod tuyqusini xam shakllantirish lozim.

qonunlar o'z mazmuniga ko'ra Asosiy qonunga ya'ni konstitutsiyaga va oddiy yoki kundalik qonunlarga bo'linadi.

Davlatning asosiy qonuni bo'lgan Konstitutsiyaning mazmuni oddiy va xorijiy qonunlar mazmunida shu bilan farq qiladiki, unda asosiy, eng barqaror ijtimoiy munosabatlar, o'zoq davrga mo'ljallangan bosh printsipial qoidalar mustaqkamlanadi

va bu printsipial qoidalar bevosita amal qilib, boshqa qonun chiqarish aktlari rivojlantiriladi va konkretlashtiriladi. Shu sababli Konstitutsiya asosiy qonun doirasiga shmaydigan bir qancha qoidalarni o'z ichiga olmaydi. Konstitutsiya asosida zaruriyatga ko'ra boshqa qonunlar va xuquqiy normativ aktlar, shu jumladan Asosiy qonunning o'zida ko'zda to'tilgan xuquqiy aktlar ishlab chhiladi va rivojlantiriladi. Konstitutsiya oliy yuridik kuchga ega bo'lib, unga barcha qonunlar va qonunosti aktlar muvofh kelishi lozim. qukumat qarorlarining O'zbekiston Konstitutsiyasi talablariga qat'iy muvofh bo'lishini ta'minlash maqsadida Konstitutsiyaviy nazorat komiteti ta'sis etildi va uning qolati O'zbekiston Respublikasi Asosiy qonunida Konstitutsiyaviy nazorat komiteti to'qrisidagi qonun bilan belgilanadi. Bundan tashqari Konstitutsiyaning Asosiy qonun sifatidagi xususiyati shundan iboratki, u aloxida tartibda o'zgartiriladi, ya'ni Asosiy qonunga binoan, O'zbekiston Konstitutsiyasi xalq deputatlari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismini tashqil etgan ko'pchilik qabul qilgan qaror bilan o'zgartiriladi.

Joriy qonunlar Konstitutsiya asosida qabul qilinib, xo'jalik ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-madaniy soqalardagi munosabatlarni tartibga soladi. Joriy qonunlarga Davlat korxonalari to'qrisidagi qonun, Kooperatsiya to'qrisidagi qonun singari qonunlar misol bo'la oladi.

qonunlar amal qilish vaqtiga ko'ra doimiy, muvaqqat va favqulotda qonunlarga bo'linadi. Doimiy qonunlar biron-bir vaqt bilan chegaralanib qo'yilmagan bo'ladi. Bunday qonunlarga Konstitutsiya, turli kodeks va qonunlar misol bo'la oladi. Agar qonunda u muayyan vaqt davomida amal qilishni ko'rsatilgan bo'lsa, bunday qonunga muvaqqat qonun deyiladi. Davlat byudjeti to'qrisidagi qonun bunga yaqqol misoldir, chunki u harajatlar yili o'zgarib turadi. Favqulodda qonunlar Uluq Vatan urushi yillarida qabul qilingan edi.

qonunlar asosida chiqarilgan barcha xuquqiy normativ aktlar qonunosti aktlari deb ataladi. Davlat qokimiyati organlaridan tashqari xamma davlat organlari qonun ostida yoki qonunlarni ijro etish yuzasidan ko'plab qonunosti aktlari qabul qilinadi. Bu aktlar o'zining yuridik kuchi jhatidan qonunlardan past turadi. Qonunosti aktlari ko'pincha qaror va farmoyishlar deb nomlanadi.

Davlat boshqaruv organlari bo’lgan davlat komitetlari va vazirliklar doirasida xalq xo’jaligining turli tarmoqlarini boshqarishga qaratilgan buyruq xamda instruktsiyalar qabul qilinadi.

Qonun osti aktlari – yuridik normalarni uzida mujassam etuvchi, qonun asosida chiqarilgan va uni bajarishga qaratilgan aktlardir.

Qonun osti aktlariga Prezident farmonlari va farmoyishlari, Vazirlar Maxkamasi (xuquqmat) karorlari va farmoyishlari, vazirliklar, davlat kumitalarining buyruklari, ko’rsatmalari, qoidalari va x.k. kiradi. Jumladan, davlat xokimiyati maxalliy organlarining karorlari, nodavlat organlarining normativ aktlari va b.lar kiradi.

Xuquq manbai - davlat idorasini muayyan xuquqiy normativ aktlarda ifodalash, bayon qilish usuli va shaklidir. Xuquqiy normativ aktning muqim xususiyati - bu uning qaysi davlat organi chiqaorganiga qarab ma'lum yuridik kuchga ega bo’lishi va xuquq manbalari tizimida muayyan o’rinni egallashidir. Harajatlar bir vakolatli davlat organi qatiy belgilangan xuquqiy normativ aktlarini chiqarish xuquqiga egadir. Bu xuquq Konstitutsiya va boshqa qonunlarda maxsus mustaqkamlangan. Masalan, O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida O’zbekiston Oliy Kengashining qonunlar va qarorlar qabul qilish xuquqi belgilab berilgan.

Xuquqiy normativ aktlar qaysi davlat organi tomonidan qabul qilinganligiga qarab muayyan tizimni tashqil qiladi. qozirgi paytda O’zbekistonda xuquqiy aktlarning quyidagi turlari bor: qonunlar, qonun asosida chiqariladigan normativ aktlar.

Maqalliy qokimiyat va uning apparati o’z vakolati va xududiy doirasida qonunosti aktlarini chiqaradi.

Qonunlarni tubdan qayta ko’rib chhish va sistemaga solish xuquqiy isloqotning ajralmas qismidir.

Tizimga solish - bu davlat organlari tomonidan qonunlar va qonunosti aktlarini muayyan tartibga solish faoliyatidir. Tizimga solish xuquqiy normativ aktlardan to’la foydalanish, qonunlarni qayot talablariga mos ravishda yangilashni ta'minlaydi, xuquqiy normativ aktlardagi eski normalardan, qarama-qarshiliklari va boshqa kamchiliklardan holi etadi.

xuquqiy normalarni tizimga solishning kodifikatsiya va inkorporatsiyadan iborat ikki turi mavjud.

Kodifikatsiya - qonunlari kodekslar bilan ishlab chiqarish yo’li bilan tizimga solishdir. U xuquqiy normalarni mazmunga qarab qayta ishlab chiqarishni va ularni yangi qonunlar ilmiy asoslangan tartibda izoqlashni nazarda tutadi. Kodifikatsiya xamma vaqt amaldagi qonunlarning mazmunini qayta ko’rib chhish bilan boqlh bo’lib xuquqiy normalardagi eski qoidalarni, qarama-qarshiliklarni, kamchiliklarni tugatishga qaratilgandir.

Inkorporatsiya - bu amaldagi qonularni va boshqa xuquqiy normativ aktlarni bu aktda ma'lum xronologik, alfavit va yoki boshqa tartibda joylashtirishdir. Bunda tizimga solinadigan aktlar mazmuni o’zgarmaydi. Ular to’plamga izoqsiz kiritiladi. Inkorporatsiyaning rasmiy va norasmiy shakllari bo’ladi**. Rasmiy korporatsiya** - bu mazkur aktlarning ularni chiqaorgan organ tomonidan tizimga solinishidir. Norasmiy inkorporatsiya esa aktlarni maxsus vakolatga ega bo’lmagan organlar shuningdek xususiy shaxslar tomonidan tizimga solishdir.

Normativ aktlarning vakt buyicha xarakati (amal qilishi) uning qabul qilinishi xamda uz kuchini yukotishi shartlangandir. Bunda uchta axamiyatli tomoni e'tiborga olinadi:

1) qonuniy uchga kirish momenti;

2) uni xarakat vaktining tugashi;

3) normativ akt asosida o’rnatilgan yuridik normalarning, ushbu aktni kuchga kirguniga qadar yuzaga kelgan munosabatilarga nisbatan qo’llanishi.

Qabul qilingan yoki urnatilgan normativ aktlarni xayotga tadbik etishning muxim shartlaridan biri uning amal qilish doirasini aniq qilib belgilab quyishdadir.

Normativ-xuquqiy aktlarning kuchga kirishi va amal qilish doirasi shu normativ aktlar uchun tegishli bo’lgan maxsus aktlarda ko’rsatiladi.

Shu asosda qaysi normativ aktlar kaysi xududda kuchda bo’lishi va qaysi shaxslarga nisbatan amalda bo’lishi va qaysi munosabatlarga nisbatan muljallanganligi belgilanadi.

Qonunlar, farmonlar va boshqa normativ aktlarning kuchga kirish vaqti ko’rsatilgan bo’lsa, ana shu belgilangan vaqtdan boshlab kuchga kiradi.
Masalan: jinoyat kodeksi (Uz. JK) qabul qilingan vakti 1994. 22. 9.da bo’lsa, kuchga kirish vaqti 1.4.1995y

Normativ-xuquqiy aktlar uz kuchini quyidagi xollarda yo’qotishi mumkin:

-Normativ akt muljallangan ma'lum belgilangan muddatning o’tishi bilan;

-Normativ aktni urnini bosuvchi yangi aktning qabul qilinishi natijasida;

-Muayyan organning ushbu normativ aktni bekor qilishdagi ko’rsatmasi bo’yicha va x.k.

Normativ-xuquqiy aktlarning shaxslar bo’yicha amal qilishi – bu aktlarning barcha fuqarolarga, fuqaroligi bo’lmagan shaxslarga, davlat organlariga, jamoat tashqilotlariga, chet el fuqarolariga tegishliligi tushuniladi.

Davlat normativ xuquqiy xuujjatlar qabul qilgandan keyin,uni turmushga qo’llaishning muxum talablaridan biri ularning harakat doirasini belgilashdir. Ularning kuchga kiritish va harakat doirasinibelgilash maxsus qarorlar bilan ko’rsatiladi. Bunda normativ xuquqiy xujjatlarning vaqt bo’yicha harakatda bo’lishi, kachon qabul qilingan qonun va kachon o’z kuchini yo’qotish vaqti belgilanadi. O’zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonun va boshqa normativ xuquqiy xujjatlarni vaqt bo’yicha kuchga kirishishni quyidagi tartibda belgilangan;

1)O’zbekiston Respublikasining qonunlari «O’zbekston Respublikasini Oliy Majlisining Axborotnomasi»da gazeta, televideniya va radioga e'lon qilingandan keyin 10 kundan keyin Respublika xududida kuchga kiradi. 2)Agar ularning matnida yoki maxsus qaror bilan kuchga kirishish muddati ko’rsatilga bo’lsa, shu ko’rsatilgan vaqtdan boshlab kuchga kiradi. Masalan; O’zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi 1992 yil 14 yanvarda «Jismoniy tarbiya va sport to’g’risida» qonun qabul qildi. Oliy Kengash shu kuni maxsus qaror chiqarib, bu qonun matbuotda e'lon qilingan kunidan bolab kuchga kiradi deb ko’rsatdi. 3) O’zbekiston Respublikasining Oliy Majlisini qabul qilgan qarorlari, Prezident farmonlari, farmoyishlari va qarorlari matbuotda e'lon qilinmasdan, ular amal qilish lozim bo’lgan korxonalar, muassasalar, tashqilotlar, davlat organlari, jamoat birlashmalari va tegishli shaxslarga yuborilsa, bu holda ular

olgan vaqtdan boshlab kuchga kiradi. 4) O’zbekiston Rnspublikasi Vazirlar Maxkamasining qabul qilgan qaror va farmoishlari, vazirliklar, davlat kumitalarining buyruq, qo’llainmalari, yuriknomalari, nizomlarning kuchga kirish muddati agar ularning matnida ko’rsatilgan bo’lsa-yu shu ko’rsatilagn muddati dan kuchga kiradi. Agar korxona, muassasalar va tashqilotlarga yuborilgan bo’lsa, ular olgan vaqtdan kuchga kiradi. 5) maxalliy xokimiyat organlari viloyat, shahar va tuman xalq depuatlari kengashlarining qaror va farmoishlari, ularni boshqaradigan xokimlarning qarorlari qabul qilinganidan keyin ularning matnida kuchga kirishi ko’rsatilgan bo’lsa, shu ko’rsatilgan vaqtdan, ko’rsatilgan bo’lmasa ular bu xujjatlarni olgandan boshlab 15 kundan keyin kuchga kiradi va kishilar o’rtasida turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Normativ xuquqi xujjatlarni xudud bo’yicha harakat qilish, ularni shu davlat xududida harakat doirasini belgilaydi. O’zbekiston Respublikasining normativ xuquqiy xujjatlari uning barcha xududida-qo’riqlikda, suvda va fazoda harakat qiladi. Maxalliy xokimyat organlarining normativ xuquqiy xujjatlari, tegishli tuman, shahar va viloyatlarning xududida harakat qiladi.

Normativ xuquqiy xujjatlarning shaxsga jismoniy shaxs-fuqarolar va yuridik shaxsga nisbatan harakatda bo’lishning asosiy talabi davlat organlari, jamoa birlashmalari,mansabdor shaxslar va fuqarolarga nisbatan harakat doirasini belgilaydi. O’zbekiston qonunlari va boshqa normativ xuquqiy xujjatlari uning xududidagi barcha fuqarolarga, davlat organlari, jamoa birlashmalariga O’zbekiston fuqarosi bo’lmagan respublikada yashamaydigan chet el fuqarolariga nisbatan harakatda bo’ladi.

O’zbekiston respublikasi xududid barcha chet el fuqarolari barcha chet el fuqarolari, diplomatik daxlsizlikdan foydalanuvchi shaxslardan tashkari, sodir qilgan jinoyati uchun Respublika jinoyat kodeksiga asosan jinoiy javobgarlikka tortiladi. Chet el xududida yashaydigan chet el) fuqarolarning qonunlarga amal qilish, shu chet davlatlar bilan tuzilgan shartnomalarga asosan amalga oshiriladi. Bu ko’rsatilgan umumiy qoidalardan ayrim istisnolar bor. Masalan, O’zbekiston respublikasida yashaydigan chet el fuqarolari sudga majburiy tartibda kurgazma berish uchun keltirilgan bo’lsa, ammo u deplomatik daxlsizlik xuquqidan foydalansa ular ular

deplomatik yo'l bilan xal qilinadi. O'zbekistonda yashovchi barcha chet el fuqarolari, diplomatik daxlsizlikdan foydalanuvchi shaxslardan tashqari, sodir qilgan jinoyati uchun Respublika jinoyat kodeksiga asosan jinoiy javobgarlikka tortiladi. Chet el xududida jinoyat qilgan O'zbekiston fuqarosi shu chet elning tegishli qonunlariga binoan javobgarlikka tortiladi.

Qonunchilik texnikasining axamiyati.

Qonun yaratishni rejalashtirish va prognozlash.

Qonunchilik texnikasi – xuquq ijodkorligining muzxim nazariy-amaliy masalalaridan biridir.(KT). Qonunchilik faoliyatining sifati, samaradorligi va batartib tashqillashtirilishi kup jixatdan KTga bog'liqdir.KTsini xuquqiy aktlarni rasmiylashtirishning usuli (yo'l-yuriklari) sifatida talqin etish normativ aktlarning tili, uslubi, tuzilishi, xuquqiy qoidalarni shakllantirish xamda bayon etish masalalarini chukur o'rganish uchun asos bo'lib xisoblanadi.

KT – bu normativ-xuquqiy aktlarning loyixasini shaklan ifoda etish, kofiyalashtirish usul va uslublari, shuningdek, ularni tayyorlash ishlarini tashqil etish qoidalarini xamrab oluvchi komleks tushuncha bo'lib, unda normativ aktlar tayyorlashning tashqiliy-texnikaviy metodlari va ularni rasmiylashtirishning metodologik usullari uzviy birikib ketgan.

*KTsining muxim axamiyatga molik jixatlaridan biri qonunning tili, ifoda uslubi masalasidir.

Qonun tili – davlat xokimiyati uz fuqarolari bilan aloka boglaydigan rasmiy tildir.M: (Uzbek qonunchilik tilining kashshoklashib kolganini aytishimiz mumkin: «organ», «sessiya», «kontrakt», «byudjet», «sanatsiya», «sanktsiya» va x.k)

Shunday qilib, qonunlar til ifodasi jixatdan mukammal va aniq bo'lishi, turlicha talqin etiilishiga yo'l qo'yilmaydigan bo'lishi lozim.

XUQUQ NORMALARI.

Reja:

1.Xuquq normalarining tushunchasi, belgilari va tuzilishi.

2.Xuquq normalarining turlari.

Asosiy so'z va tayanch tushunchalar: norma,tizim, soxa, xuquqiy tartibga solish mexanizmi, tarmoq va institutlar, ta'sis etish, gipoteza, dispozitsiya, sanktsiya, blanket, imperativ, dispozitiv.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Karimov I.A. Adolat qonun ustuvorligida. Xalq so'zi. 2002.5 aprel.

2.Islomov Z.M. Teoriya gosudarstva i prava ch.1.11. T., 1997 yil

3.Karimova O., Gafforov Z. Davlat va xuquq asoslari T., 1995 y.

4.Saidov A., Tojixonov U. Davlat va xuquq nazariyasi: T.2.Davlat nazariyasi.O'zbekiston respublikasi IIV Akademiyasi, 2001 y. 94-121 betlar

5.Saidov A.Tojixonov U. Davlat va xuquq asoslari. T. O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2002 yil 30-33 bet.

6.Muxtorov N.,Mirzaliyev M. Yangi qonunlar mohiyati. Fuqarolik jamiyati-Civil society. №1 (9) 2007.38-43 betlar

7.Islomov Z.M. Davlat va xuquqning umumnazariy muammolari: xuquqni tushunish, xuquqiy ong va xuquq ijodkorligi. – T.: TDYuI. 2005**.**

8. Najimov M.K, Soburov N. «Davlat : asosiy tushuncha va atamalar». T. 2002 yil.

1.Xuquq normalarining tushunchasi, belgilari va tuzilishi.

Xuquq normalari (norma so'zi lotincha bo'lib qoidadir). Har bir davlatning xuquq tizimi xuquq normalaridan, xuquq institutlaridan va xuquq soxalaridan iborat.

Xuquq normasi, bu xuquq tizimining dastlabki elementi xisoblanib, u barcha ijtimoiy munosabatlarni tartibga solmay, balki ma'lum bir munosabatlarni tartibga soladi. xuquq normasi xuquq tuzilmasi ichida dastlabki element bqlib, yaxlit xuquqda bo'ladigan o'garishlarni u qzidan qtkazadi. Shu bois uning boshqa xuquq tizimi

tuzilmalariga ta'siri katta bqlib, agar ta'bir joiz bqlsa, uni xuquqning o’lchov birligi deyish mumkin.

Xuquq normalari bu davlat tomonidan ishlab chiqaridigan va qo’riqlanadigan qoidalar yhindisi bo’lib, bu normalarning o’zaro bog’lh va kelishilgan tizimi ma'lum tartibda guruxlarga ajratiladi.

Xuquq tizimi o’zining birligi, farqliligi, ob'ektivligi, kelishilganligi, bir-biriga ta'sir etish kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi. xuquq normalarining birligi quyidagilarda ko’rinadi:

birinchidan, davlat erkining ifodalanish birligi bilan;

ikkinchidan, ular mavjud bo’lgan va faoliyat yuritadigan xuquqiy tizimning birligi bilan;

uchinchidan, xuquqiy tartibga solish mexanizmining birligi xususiyati bilan;

to’rtinchidan, qal qiluvchi vazifalar va maqsadning birligi xususiyati bilan.

Shu bilan birga, xuquq normalari o’zining konkret tartibi, harakat doirasi, tartibga solish predmeti va usuli, sanktsiyalari bilan bir-biridan farq qiladi. Shu sababli xam ular aloxida qismlarga, ya'ni tarmoq va institutlarga tasniflanaadi. Katta qajmdagi xuquq normalarida aloxida qolliziyalar, ajralishlar yuzaga kelishi mumkin, yaxlit olinganda ular ichki qonunchilik va tendentsiyalarga bo’ysunuvchi yagona xuquqiy mavjudlikni o’zida aks ettiradi.

Xuquq tizimi xuquq normalari o’zining ob'ektiv tabiatiga ko’ra, qonun chiqaruvchining erkini bo’qib qo’ymaydi, ya'ni qonun chiqaruvchi tomonidan o’zgartirilishi, unga qo’shimcha va o’zgartirishlar kiritilishi mumkin, lekin bu bilan qonun chiqaruvchiga xuquq tizimini bekor qilish yoki qaytadan tashqil etish xuquqini bermaydi. Muqim qilib ajratib kqrsatib bo’ladigan narsani muqim qilib kqrsatish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, davlat, qokimiyat, xuquq tizimining rivojlanishiga, mukammallashishiga ma'lum chegaralarda turtki berishi mumkin. Davlat va qokimiyat o’zining xoxishi yoki yangi dekretlari bilan istalgan xuquq tizimini ta'sis eta olmaydilar.

Xuquq normalari bu davlat tomonidan chiqarilgan bajarilishi barcha kishilar uchun majburiy bo’lgan, kishilar o’rtasidagi turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga

soluvchi qoidalar yhindisidir. Xuquq normalari tabiiy xuquq va pozitiv xuquqlardan iborat. Tabiiy xuquq insonga tabiat tomonidan beriladi. Masalan, insonning yashash, erkinlik va shaxsiy daxlsizlik xukklari, Pozitiv xuquq esa davlat tomonidan qabul qilinadi. Xuquq normasi bu aloxida olingan turmush qoidasidir. Masalan; O'zbekiston Respublikasida xuquqning asosini O'zbekiston Respublikasining Konstituttsiyasi tashqil qiladi. Konstituttsiyaning har bir moddasi aloxida olinganda xuquqiy normadir.

Xuquq normalarining belgilari quyidagilardan iborat;

1) Xuquq normalari avlat tomonidan urnatiladi va barcha xalqning qonuniy irodasini ifodalaydi;

2) uning mazmuni jamiyatning ikisodiy tuzilishi bilan belgilanadi;

3) ularning bajarilishi barcha kishilar uchun umummajburiydir;

4) davlatning zo'rlik kuchi bilan amalga oshiriladi;

5) kishilar o'rtasida turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.;

6) fuqarolarga xuquq vaburch belgilaydi.

7) uzoq muddat qo'llainiladi va talabga javob bermasa davlat vakolati organlari tomonidan bekor qilinadi.;

8) vakolat beruvchi, majbur etuvchi va tuldiruvchi harakterda bo'lishligi;

9) xuquq tizimida qonunlar, farmonlar,farmoishlar, qarorlar va boshqa shakldа faqat yozma holda qabul qilinadi;

10) xuquq normalari bir-biri bilan o'zviy boqlh bo'lib, davlatning yagona xuquq tizimini tashqil qiladi.;

11) davlat tomonidan qabul qilinadi va qo'rhlanadi, xuquqbuzarlik oqibatiga qarab qabul qilinadi va qo'riqlanadi, xuquqbuzarlik oqibatiga qarab turli jazo choralari qo'llainiladi.

XN ning xarakterli jixatlaridan biri – bu uning uzoq muddat davomida takror-takror qo'llanilishidir.

XN lar quyidagi xususiyatlarga ega:

xalqning irodasi sifatida amal qiladi;

davlat nuqtai nazaridan eng muxim deb hisoblangan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi;

ko’p marotaba qo’llaniladi va uzoq muddat amalda bqladi;

xalq manfaatlariga mos keladigan ijtimoiy munosbatlarni qo’riqlaydi;

bir-biri bilan uzviy bog’liq va yagona XN lar tizimi ko’rinishida mavjud bo’ladi va amal qiladi;

lozim bo’lganda davlatning zo’rlik kuchi bilan ta'minlanadi;

aniq va qat'iy shaklga ega va x.

Xuquqiy normalar shakliga qarab quyidagi turlarga bo’linadi:

konstitutsion normalar;

-Qonunlar;

-farmonlar;

-xukumat qarorlari va farmoyishlari;

-vazirliklar va davlat qo’mitalarining buyrug’ va yo’riqnomalari;

-maxalliy organlarning qaror va farmoyishlari;

jamoat tashqilotlarining davlat tomonidan ma'qullangan normativ aktlari;

xuquqiy odat va normativ shartnomalar va x.

XN tuzilishi xaqidagi tushuncha (bilim)ni bilish nafaqat xuquq ijodkorligi bilan shug’ullanuvchi organlar, balki xuquqni qo’llash organlari uchun ham muxim rol o’ynaydi. Birinchisiga bu bilimlar yuridik qaror (ko’rsatma)larni to’g’ri talqin qilishga yordam bersa, ikkinchisiga esa ularni o’z o’rnida ishlatishga yordam beradi.

XNlari o’zining bir butunligi, birligi, bo’linmasligi bilan ajralib turadi. Uning uchun aloxida tuzilish ham xos bo’lib, elementlarning o’zaro aloqasi va maxsus mazmunga ega ekanligi bilan farqlanadi. xuquq normalarining tuzilishi deganda uning ichki tuzilishi va elementlari birligi tushuniladi.

Xuquq normasining tuzilishi – uning yuridik faoliyati erkinligini ta'minlovchi o’zaro bog’liq bo’lgan zarur elementlarning majmui yoki birligi tushuniladi.

Har bir xuquqiy normaning tuzilishi 3 qismdan ; gipoteza, dispozitsiya va sanktsiyadan iboratdir.

Gipoteza (grekcha faraz qilishdir) xuquqiy normaning birinchi qismi bo’lib, u qo’llainiladigan shart-sharoit vaqtni bildiradi. Gipotezaning ikki turi mavjud bo’lib,

aniqlangan gipoteza va to’la aniqlanmagan gipotezadir. Aniqlangan gipoteza xuquqiy normada ko’rsatilgan xuquq va majburiyatlarning paydo bo’lishi, o’zgarishi yoki bekor bo’lishi aniq ko’rsatiladi. To’la aniqlanmagan gipotezada xuquqiy normaning kuchga kirishi va qo’llash tartibi ko’rsatilmaydi.

Dipozitsiya (lotincha so’z bo’lib, mazmun degan ma'noni bildiradi. Bu xuquq normasining ikkinchi qismi bo’lib, unda xuquq normasining mazmuni, qo’llaish tartibi va xuquqiy munosabatda ishtirok etuvchi taraflarnin xuquq va burchlari ko’rsatiladi;

Dispozitsiyaning quyidagi turlari bor; 1) imperativ (aniq ko’rsatilgan) dispozitsiya- bunda xuquqiy normaning matnida dispozitsiya aniq ko’rsatiladi. Masalan; O’zbekiston Respublikasi Jkning maxsus qismidagi moddalar, 97-modda kasddan odam uldirish,118-modda nomusga tegish, 164-modda boskinchilik va boshqalar; 2) nisbiy belgilangan dispozitsiya. Bunda xuquqiy normaning mazmunini taraflar aniqlaydi va o’zgartiradi. Jumladan O’zbekiston Respublikasi Mkning 228-moddasida xomilador ayollarni, bola emizuvchi va uch yoshga tulmagan bolasi bor ayollarni ularni roziligisiz tungi ishlarga, ish vaqtidan tashkari ishlarga jalb qilishga va xizmat safariga yuborilmaydi deb ko’rsatilgan; 3) dispozitiv (kayta tiklovchi) yoki vakolat beruvchi dispozitsiya bunda xuquqiy norma tomonlarga o’z xuquq va burchlarini belgilab olish vakolatini beradi. Masalan, O’zbekiston Respublikasi Mkning 72- moddasida «Mexnat shartnomasi xodim bilan ishni mexnat tartibiga bo’ysungan holda taraflar kelishuvi, shuningdek mexnat to’g’risidagi qonunlar va boshqa normativ xujjatlar bilan belgilangan shartlar asosida xaq evaziga bajarish xaqidagi kelishuvlar" »eb ko’rsatilgan; 4) blanket dipozitsiyasi - –unda xuquqiy normalar tegishli organga xulq atvor qoidasini belgilash xuquqini beradi. Jumladan; O’zbekiston Rnspublikasi Mkning «Mexnat xaqining mikdorini ish beruvchi bilan xodim o’rtasidagi kelishuvga asosan belgilanadi. Mexnat xaki qonun xujjatlari bilan belgilangan eng kam mikdordan oz bo’lishi mumkin emas va uning eng ko’p miqdori biron-bir tarzda cheklanmaydi» deb ko’rsatilgan. Bo’lardan tashqari xuquqiy norma dispozitsiyasining xavola qiluvchi, to’la aniqlanmagan va aniqlangan dispozitsiya turlari mavjud.

Xuquq normasining uchinchi qismi sanktsiyadir (sanktsiya-lotincha chora degani)

Sanktsiyada xuquq normalari talablariga rioya qilmaslik natijasida davlat tomonidan qo'llaniladigan majburiy choradir. Sanktsiya xuquq normasining yuridik kuchini barcha fuqarolar uchun majburiyligini ifodalaydi. Sanktsiyalar xuquq normalarining harakteriga qarab intizomiy, ma'muriy, fuqarolik, minoiyqxuquqiy va boshqa sanktsiyalarga. Xodimlar mexnat intizomini buzganlik uchun ish beruvchi intizomiy jazo choralarini qo'llaydi. Ma'muriy xuquqbuzarlik sodir qilganda O'zRMJTKning ko'rsatilgan jazo choralarini beradi. Jinoyat sodir qilganda O'zRJKda belgilangan jazo choralari qo'llaniladi. Fuqarolik xuquq normalari buzilganda yetkazilgan zararni undirish, tuzilgan shartnoma va bitimlarni qonunsiz deb topish choralari belgilangan.

Sanktsiyalar xuquq normalarining ifodalanishiga qarab quyidagi uch turga bo'linadi; Nisbiy belgilangan sanktsiyalar (masalan,6 oydan 25 yilgacha ozodlikdan maxrum qilish), absolyut (mutloq) belgilangan sanktsiya (70000 sum jarima), alternativsanktsiya (masalan, moddada yo ozodlikadan maxrum qilish yoki kamok ijazosi belgilangan), Bitta yuridik moddada xuquqiy norma tuzilishining uchala qismi bo'lmasligi mumkin. Modda bilan xuquq normasi o'rtasida farq bor. Chunki xuquq normasining tuzilishi deganda bu uch qismning kaerda va kay darajada ifoda etilishidan qat'iy nazar, ular o'rtasidagi mantiqiy boglanish va uning mazmuni tushiniladi.

Xuquq normasining mantiqiy tuzilishi bu obektiv xodisadir. Chunki har bir xukk normasi kishilar o'rtasida ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish uchun tegishli qoidalarni belgilab ularni kishilardan bajarilishini talab qiladi.. Xuquq normasining tuzilishi uch qismdan-gipoteza,, dispozitsiya va vanktsiyadan tashqil topishi amaliy ishda ishlovchi xuquqshunos xodimlarni barcha harakatdagi normativ xuquqiy xujjatlarni atroflicha analiz qilishni talab etadi, qonun va xuquqiy normatif xujjatlarni xayotga qo'llai uchun mavjud bo'lgan sharoitni, uning mazmunini bilishni va ularga rioya qilinmasa xayotda ishlar noto'g'ri xal qilinadi.

Xuquq normasining har bir elementi xuquq normasi tuzilishida o'zining o'rniga ega bo'lib, asosiy rol o'ynaydi, ya'ni yuridik fan nuqtai nazaridan gipotezasiz – normaning

bo'lishi o'zining ma'nosini yo'qotadi, dispozitsiyasiz norma bo'lmaydi va sanktsiyasiz norma kuchga ega emas.

2.Xuquq normalarining turlari.

Xuquq normalarini tasniflash (klassifikatsiya) xuquqni tartibga solish tizimida yuridik normalarning o'rni va ahamiyatini to'qri va aniq belgilashga yordam beradi.

XNlarini quyidagi belgilarga qarab tasniflash mumkin:

funktsional ahamiyatga qarab boshlanqich normalar, umumiy normalar va maxsus normalarga bo'linadi.

Boshlang'ich normalar - ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning asosini, ularning maqsadi, vazifasi, chegarasi va yo'nalishini ifodalaydi.

umumiy normalar - u yoki bu soxa xuquqining umumiy qismiga taalluqli bo'lib, tegishli xuquq yo'nalishi institutlarining butun yoki keng qismiga joriy qilinadi.

maxsus normalar – u yoki bu xuquq soxasi yo'nalishining aloqida institutga tegishli bo'lib, ma'lum bir yondosh (yaqin) ijtimoiy munosabatlarni o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda tartibga soladi.

Ma'lum soxaga tegishliligiga qarab, konstitutsiyaviy, fuxarolik, ma'muriy va x.

Xarakteriga qarab: moddiy, protsessual (jinoyat protsessi, fuxarolik protsessi)

xuquqni tartibga solish usuliga qarab:

* imperativ (hokimiyatlilik xarakteriga faromoyishlarini mujassamlashtiruvchi);
* dispozitiv (mustaqil xarashlarni mujassamlashtiruvchi);
* raqbatlantiruvchi (ijtimoiy foydali yurish-turishlarni);
* tavsiyanoma ko'rinishidagi normalarga bo'linadi.
* xarakat qilish vaqtiga qarab:
* doimiy va vaqtinchalik (Prezident farmonlari favqulotda xolat qaqida).

xar qanday xuquq normalari shaxsga ma'lum xarakat (xulq) shaklini ko'rsatib beradi, shunga ko'ra ularni:

majburiy yuklovchi (obyazo`vayuqie);

taqiqlovchi (zaprehayuhie);

vakolat beruvchi, ya'ni ba'zi xatti-xarakatlarni, yuridik oqibatlarni bajarishga mikoniyat berishga (upolnomachivayuhie).

Jamiyatda ijtimoiy xayotning barcha tamoillarini tartibga soluvchi xuquq normalari quyidagi belgilarga asosan turlarga bo'linadi.

Birinchidan, xuquq normalari jamiyatda kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning tartibga solish predmeti va usuliga qarab, turli xuquq soxalariga bo'linadi.Masalan,Konstitutsiyaviy xuquq normasi,ma'muriyxuquq normasi,fuqarolik xuquq normasi,jinoyat xuquq normasi,mexnat xuquq normasi,moliya xuquq normasi va boshqalar.

Ikkinchidan,xuquq normalari qaysi davlat organi chiqarishiga ya'ni sub'ektga qarab qonunlarga (davlat Konstituttsiyasi va joriy qonunlar) va qonun osti aktlariga (farmon, qaror, farmoish va boshqalar) ajratiladi. O'zbekiston Rnspublikasi qonun chiqaruvchi oliy organ O'zbekiston Respublikasi Oliy Oliy Majlisi bo'lib, u faqat kounun qabul qiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti davlat va ijro etuvchi xokimiyat boshlhi budib, qarorlar, farmonlar va farmoishlar qabul qiladi. O'zbekiston Respublikasining turli vazirliklari, boshqarmalm davlat kumitalari buyruq qo'llainma, yuriknoma va nizomlar, viloyat, shahar va tuman deputatlari Kengashlari qaror va farmoishlar, ularning boshqaruvidagi xokimlar esa qarorlar chiqaradi.

Uchinchidan, xuquq normalari mazmuniga ko'ra kishilarning majbur etuvchi, man etuvchi va vakolat beruvchi normalarga bo'linadi. Majbur etuvchi xuquq normalari bu normalarning bajapishga majbur etadi. Masalan; O'zR oila Koeksining 39-moddasiga asosan «Xotinining xomiladorligi aktida va bola tugilgandan keyin bir yil mobaynida er-xotining roziligisiz nikoxdan ajratish to'g'risida ish ko'zgatishga xakli emas», deb ko'rsatilgan. Man etuvchi xuquq normalari kishilardan xuquq normasida ko'rsatilgan qoidalarni man etadi. Jumladan, O'zR Jkning 50-moddasiga asosan, ayblonuvchi suddan ximoyachini talab qilishga xakli, sud unga ximoyachi tayinlashga majbur. Vakolat beruvchi xuquq normalari kishilarga tegishli vakolatlar beradi. O'zFKnig 164- moddasiga binoan, mulk egasiga qonun asosida mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish xuquqlapri berilgan.

To'rtinchidan, xuquqiy normalar ularda bayon etilgan qoidalarning mazmuni va harakteriga qarab qat'iy (imperativ) va dispozitiv (tuldiruvchi) xuquq normalarida xuquqiy qoidaning talabi qat'iy tarzda ifodalanadi. Masalan; O'zxFKning 23-moddasida «Fuqarolarning xuquq layokati yoki muomila layokatidag to'la yoki qisman voz kechish va xuquq layokati yoki muomila layokatini cheklashga qaratilgan boshqa bitimlar o'z-o'zidan xakikiy jmasdir», deb ko'rsatilgan. Dispozitiv (tuldiruvchi) xuquq normalarida taraflar kelishb o'z xuquq va burchlarini xal qiladi. Masalan, O'zR Fkning 547-moddasida, agar qonun xujjatlari yoki shartnomada boshqacha tartibda nazarda to'tilmagan bo'lmasa , ijaraga beruvchi jaraga topshirilgan mol-mulkni o'z xisobidan karital ta'mirlashi shart deyilgan.

Beshinchidan, xuquq normlari xaqiqat qilish vaqtiga qarab doimiy va vaqtinchalik normalarga bo'linadi. Doimiy xuquq normalari deganda, harakatda bo'lgan barcha xuquq normalari vakolatli davlat organi rasman bekor qilingunga qadar amalda bo'lgan xuquq normalariga aytiladi. Vaqtinchalik xuquq normalari urush vaqtida, tabiiy ofatlar yoki maxsus masalalar bo'yicha qabul qilingan normalardir.

Oltinchidan, xuquq normalari harakat etish joyiga qarab O'zbekiston Respublikasi va maxalliy joylar xududida amal qiluvchi xuquqiy normalarga bo'linadi.

Ettinchidan, xuquq normalari ijtimoiy munosabatlarni mustaqkamlashga qarab, regulyativ (tartibga soluvchi) va iztimoiy munosabatlarni qo'riqlovchi normalarga bo'linadi. Regulyativ normalarga ijtimoiy munosabat ishtirokchilariga xuquq va burch beruvchi xuquq normalari kiradi. Ijtimoiy munosabatlarni qo'riqlovchi normalarga xuquqiy javobgarlik va subektiv xuquqlarni ximoya qiluvchi xuquq normalari kiradi. Bunga O'zbekiston Respublikasi jinoyat xuquq normalari kiradi.

Huquqiy munosabatlar.

Darsning maqsadi: Talabalarga huquqiy munosabatlar, turlari, tuzilishi, mazmuni, ob'yektlari to'g'risida tushinchalar berish. alabalarda huquqiy munosabatlarga kirishish va ushbu jarayonda huquq va burchlarni ongli ravish-da bajarish tuyg'larini shaqillantirish.

Darsning ko'rgazmasi: Huquqiy munosabatlar, huquqiy munosabat belgi-lari, turlari, tuzilishi, mazmuni chizmalari.

Asosiy so'z va tayanch tushunchalar: Huquqiy munosabatlar, turlari, mazmuni, ob'yektlari, nisbiy, mutlaq, moddiy huquqiy,protsessual, yuridik faktlar.

Reja:

1.Huquqiy munosabat va uning turlari.
2.Huquqiy munosabatларning tuzilishi.
3.Yuridik fakt va uning klassifikatsiyasi

Foydanalingan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.,O'zbekiston.1998 yil.
2. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi.T., 1996 yil.
3. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi.T., 1996 yil.
4. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi.T., 1998 yil
5. . O'zbekiston Respublikasining Jinoyat prostetsiysual kodeksi. 1995 yil.
6. Saidov A., Tojihonov U. Davlat va huquq nazariyasi.T.,2. Xuquq nazariyasi. Adolat, 2001. 254-278 bet.
7. . O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi.T., 1995 yil.
8. Saidov A., Tojihonov U. Davlat va huquq asoslari. T., Adolat 2002 yil. 43-45 betlar
9. Islomov Z. Davlat va huquq: Umumnazariy masalalar.T., Adolat 2000 yil.

1. Huquqiy munosabat va uning turlari.

Jamiyatda ijtimoiy munosabatlar- bu kishilar o'r tasidagi turli iqtisodiy, madaniy, siyosiy, mafko'raviy va goyaviy munosabatlarning yig'indisidir. Bu ijtioiy munosabatlar ikki guruhga bo'linadi, ya'ni iqtisodiy va gryaviy munosabatlar. Jamiyatda kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning asosini iqtisodiy yoki moddiy munosabatlar tashqil qiladi. Iqtisodiy munosabatlarga jamiyatdagi ishlab chiqarish kuchlari va qurollari kiradi. Iqtisodiy munosabatlar iqtisodiy qonunlar bilan tartibga solinadi.

Xuquqiy munosabatlar nazariyasi xuquq ilmi soxasiz uzok muddat davomida ishlab chiqilmokda va o'rganilmokda. Birinchi etapi N.V.Kro`lenko, P.I.Stuchki, E.B.Pashukanislar nazariy faoliyati bilan bog'liq.

Xuquqiy munosabatlar mavzusiga kushimcha tezislar:

Xuquqiy munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning xar xil ko'rinishlari, shuningdek, kishilar o'rtasildagi ijtiomiy alokalar xisoblanadi. Ular individlarni faoliyatiga va yashashlariga ko'ra birlashtiradilar.

Xar bir yangi avlod ob'ektiv ravishda mujassamlashgan va mukammallashgan aloka va munosabatlar tizimiga duch keladi, uz navbatida bu avlod ushbu tizim bilan albatta xisoblashishga (tan olishga) majburdir va x.k

Bu alokalar va munosabatlar vakt utishi bilan evolyutsion yoki revolyutsion yo'l bilan uzgarishi mumkin, ularning urnini esa, yangi ijtimoiy munosabatlar egallaydi.

Jumladan, fan va texnikainng usishi ishlab chiqish taraqqiyoti oldin uylamagan imkoniyatlarni yuzaga keltirishi mumkin (tovarning xilma-xilligi, xizmat turlarining vujudga kelishi va x.k). lekin, bo'lar uz navbatida tabiiy resurslarni kamayishini, atrof-muxitni ifloslanishini takozo etadi.

Demak, xar kanday ko'rinishdagi ijtimoiy munosabatlari insonning ma'lum darajada erkin rivojlanishi masshtabi bilan birgalikda ma'lum cheklanishlar xam mavjud ekan.

Agarda bo'lar (aytilganlar) shaxs va davlatning manfaatlarini ifoda etasalarda, biroq muayyan ijtimoiy munosabatlar, xuquqiy t.s. doirasiga tushadi va tegishli ravishda

yuridik xarakter kasb etadi. 1-si (erkinlik) – sub'ektiv xuquqqa aylansa, 2-si (cheklanish) – majburiyga aylanadi.

Sub'ektiv xuquq – xuquq normalarida kuzda to’tilgan xuquqiy munosabat ishtirokchilarining mumkin bo’ldgan doiradagi xulqi va xulq-atvori bo’lib, sub'ektning uz shaxsiy manfaatlarini kondirishiga imkon beradigan yuridik choralardir. (bu qonun bilan cheklanmagan xuquq, ya'ni sub'ekt bu xuquqdan uz xoxishiga ko’ra foydalanishi mumkin).

Xuquqiy munosabatlarning (klassifikatsiyasi).

Xuquqiy munosabatlarning (klassifikatsiyasi) tasnifi turli xil asoslarga ko’ra amalga oshiriladi.

xuquq tarmok (soxa)larga mansubligiga ko’ra (davlat, fuqarolik, Konstitutsion xuquq);

mazmunining xarakteriga ko’ra (umumregulyativ, regulyativ, kuriklovchi xuquqiy munosabatlar);

xuquqiy munosabatlarning sub'ektlariga ko’ra (nisbiy, absolyut, umumiy);

majburiyatlarning xarakteriga ko’ra (passiv va aktiv tipdagi xuquqiy munosabatlar);

ma'nosiga ko’ra (oddiy va murakkab xuquqiy munosabat).

Huquqiy munosabatlarning turlari quyidagiarldan iborat.(sxemaga qarang)

1. 40-50 yillarda xuquqiy munosabatlar bilan xuquqiy normalar o’rtasidagi o’zaro alokalarning chukurlashuvi xakidagi qarashlar yuz beradi.
2. 60 yillardan boshlab olimlarning dikkati bu muammolarning aloxida tomonlarini chukurrok o’rganishga va ishlab chiqishga, ayniksa xuquqiy munosabatlarning boshqa xuquqiy xodisalar tizimida tutgan urnini bilishga qaratiladi.
3. Bugungi xuquqiy munosabatlar tushunchasi, uning tasnifi (klassifikatsiyasi) tushunchasi chukur munozaralarga sabab bo’lib kolmokda. Jumladan, nisbiy va absolyut xuquqiy munosabatlar masalasi, xuquqiy munosabatlar ob'ekti, sub'ektiv xuquq va yuridik majburiyatlarning mazmuni masalalariga va b.

4. Ma'lumki, xuquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Natijada ular xuquqiy shaklga ega bo’ladilar, ya'ni xuquqiy munosabatlar bo’lib, yuzaga chiqadilar.
5. Ijtimoiy munosabatlar, biz bilamizki, - bu kishilarning birgalikdagi faoliyati jarayonidagi ular o’rtasidagi alokalardir.
6. Ijtimoiy munosabatlarning sub'ektlari bo’lib, ijtimoiy jamoalar (xalk, millat, jamoa va b.) xamda tashqilotlar (davlat tashqilotlar, xususiy va jamoat), aloxida shaxslar xisoblanadilar.
7. Xuquq kuchli tashqiliy faktor sifatida yuzaga chiqib, jamiyat va davlat xayotiga tegishli aniqlik va mukarrarlik kiritadi. «xuquq munosabatlar» kategoriyasi kishilarning xulqiga xuquqning ta'siri kanday bo’ladi, degan savolni tushunishga yordam beradi.
8. Xuquqiy munosabatlar bu – xuquqning ijtimoiy munosabatlarga bo’lgan real ta'siri bo’lib, uning ishtirokchilari tegishli ravishda sub'ektiv xuquq va yuridik majburiyatlarga egadir.
9. Xuquqiy munosabatlar bu –xuquqiy normalar yordamila tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlardir.
10. Xuquqiy normalar uzgalarning vazifa va funktsiyalarini xuquqiy munosabatlar orqali amalga oshiradilar, xuquqiy munosabatlarni tartibga solish bilan xuquq turmushiga tadbmik etiladi. Unda kuzda to’tilgan norma amalga oshiriladi.
11. Xuquqiy munosabatlar bu – uning mub'ektlari o’rtasidagi aloka bo’lib, xuquqiy normalarga asosan yuzaga keladi, sub'ektiv xuquq va yuridik majburiyatlar uning asosiy mazmunini biliradi.
12. Xuquqiy munosabatlarning quyidagi belgilari mavjud:
13. bu ijtimoiy munosabatlar bo’lib, ijtimoiy sub'ektlar o’rtasidagi alokani belgilaydi.
14. U xuquq normalari asosida paydo bo’ladi;
15. Bu sub'ektiv xuquqlar va yuridik majburiyatlar vositasida shaxslar o’rtasidagi alokalar;

16. Bu erkiy munosabatlar bo’lib, uning paydo bo’lishi uchun ishtirokchilarning erki (irodasi) darkor;
17. Bu munosabatlar davlat tomonidan kuriklanadigan va uning tarkibida davlat majburlov kuchi bo’lishi zarur bo’ladi.
18. Xuquqiy munosabatlarning elementlariga quyidagilar kiradi:
19. xuquq ob'ekti (ashyolar, munosabatlar);
20. xuquq sub'ekti (yuridik va jismoniy shaxslar – xuquqiy layokati muomala layokati)
21. yuridik fakt (xarakat va xodisalar)

1.Jamiyatda ijtimoiy munosabailarning tartibga solish predmeti va usuliga qarab turli huquqiy munosabatlarga va har-hil sohalariga bo’linadi. Masalan; Konstitutsion huquqiy munosabatlar- Konstitutsiyaviy huquq bilan, ma’muriy huquqiy munosabatlar – ma’muriy huquq bilan fuqarolik huquqiy munosabatlar_ fuqarolik huquqiy bilan, jinoiy huquqiy munosabatlar_ jinoiy huquq sohalari bilan tartibga solinadi.

2.Jamiyatda huquqiy munosabatlar turli huquqiy normalar bilan kishilar o’rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning regulyativ va qo’rhlovchi turlariga bo’linadi. Regulyativ huquqiy munosabatda ishtirok etuvchi taraflar o’z huquq va burchlariga qat’iy amal qilishi kerak. Masalan; fuqarolik huquqi bo’yicha oldi-sotdi, qarz shartnomalarini amalga oshirilishi. Huquqiy qo’rhlovchi ijtimoiy munosabatlar davoatning zo’rlik qismidani moddalar ya’ni 97-modda kasddan odam uldirish, 210-modda pora olish, 277- modda bezorilik va boshqalar.

3.Huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi sub’yektlarga qarab huquqiy munosabatlar nisbiy (masalan oldi-sotdi shartnomasida da’vogar va javobgar), mutloq huquqiy munosabatlarga (masalan, O’zrning Konstitutsiyas asosan har bir fuqaro mehnat q’ilish, ilm olish va ijtimoiy ta’minot olish huquqlariga) egadirlar.

Jamiyatda huquqiy munosabatlarning o’ziga hos hususiyatlari va belgilari mavjud;

1) huquqiy munosabatlar huquqiy normalar orqali paydo bo’ladi, o’zgaradi va bekor bo’ladi. Huquqiy normalar orqali, davlatning zo’rlik kuchi bilan huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflarning erki irodasi amalga oshiriladi.

2) Huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflar ongli ravishda katnashib, ular huquq va burchlarga qat'iy amal q'ilishi kerak.

3) Huquqiy munosabatlar jamiyatning iqtisodiy tuzilishi bilan o'zviy bog'liq bo'lib, undan yuqori bo'la olmaydi. O'z navbatida jamiyatning iqtisodiy tuzilishini rivojlantirishga katta yordam qiladi.

4) Huquqiy munosabatlar jamiyatdagi diniy, falsafiy, urf-odat , ahloqiy va boshqa ijtimoiy munosabatlarining rivojlanishiga yordam beradi.

№	Мезонлар	Турлари	Мисоллар
1.	Хукук сохаларига кура	Конституциявий, маъмурий, жин. Хукук, мехнат, оила х…	К)фукаролик муносабатлари! Ж) угирлик учун жавобгарлик!
2.	Мазмунининг характерига кура	Умумрегулятив Регулятив курикловчи	Конкрет шахснинг мехнатга булган конституциявий хукуки! Шартномага асосан мехнат хукуки ва мажбуриятлари! Содир килинган жиноят учун жиноий жавобгарлик!
3	Хукукий муносабатларнинг субъектларига кура	Абсолют Нисбий умумий	Мулкчилик хукукий муносабатларнинг олди-сотди хукукий муносабатларнинг
4	Мажбуриятлар характерига кура	Пассив типдаги Актив типдаги	Мулкчилик хукукий муносабатларинин солик муносабатлари

2.HUQUQIY MUNOSABATNING TUZILISHI.

Xuquq ikkiyoklama xarakterga ega bo’lib, ular yuridik xamda faktik mazmunga ega bo’ladi.

Xuquqiy munosabatlarning yuridik mazmuni – vakolat yoki majburiyat olgan shaxslarning ma'lum xarakatlari bo’lsa;

Xuquqiy munosabatlarning faktik mazmuni – xuquq va majbukriyatlar tadbik etiladigan xarakatlarning uzidir.

Masalan, o’rta ma'lumotga ega shaxsning sub'ektiv xuquqini mazmunini xamrab olgan imkoniyatlarning kengligi (bir necha vuzlarga nisbatan) bo’lsa, biroq uning bitta vuzga kirib ukishi mumkinligi, ya'ni uning sub'ektiv xuquqining tadbik etishining fakat bitta varianti mavjudligidir.

Xuquqiy munosabatlarning mazmuni – bu sub'ektiv xuquq va yuridik majburiyatlardir.

Xuquqiy alokalarning ikkita tipi mavjud bo’lib, ularga
nisbiy alokalar (xuquq sub'ektlari o’rtasidagi)
absolyut alokalar(xuquq sube'ti bilan jamiyat o’rtasidagi) kiradi.

Sube'ktiv xuquq- yuridik jixatdan mumkin bo’lgan xulq-atvor yoki sub'ektning uz shaxsiy manfaatlarini kondirishga imkon beradigan yuridik choralardir.

Sub'ektiv xuquqning quyidagi belgilari mavjud:

- sub'ektiv xuquq- bu imkoniyat darajasidagi xulqning ko’rinishi (chegaraviy)
- sub'ektiv xuquq- bu mumkin bo’lgan xulq, ya'ni uning tashuvchisi uchun xar doim tanlash imkoniyati mavjud: ma'lum tartibda xarakat qilish yoki qilmaslik;

Taxlil qilinayotgan xuquqning mazmuni xuquq normalari va yuridik faktlar tomonidan urnatiladi.

Sub'ektiv xuquqning amalga oshirilishi boshqa (2-chi) tomonning majburiyatlari bilan ta'minlanadi; ba'zi xollarda 2-chi tomonning bu majburiyati sub'ektiv xuquqni buzuvchi xarakatlaridan saqlanishini takozo etsa, ba'zi boshqa xollarda esa aksincha, ya'ni u shaxs tomonidan olingan majburiyatlarini bajarilishini takozo etadi.

Sub'ektiv xuquq vakolatli shaxsga uning manfaatlarini kondirish uchun beriladi.;

Ushbu xuquq (s.x.) nafakat imkoniyat (yoki yuridik choralar) dan, balki vakolatli shaxsning yuridik yoki faktik xulqidan iborat bo'ladi.

Sub'ektiv xuquq – murakkab xodisa bo'lib, uz ichiga bir qator xuquqiy vakolatlarini xamrab oladi. Bo'larga:

Shaxsiy faktik xarakatlarga nisbatan bo'lgan xuquq (xuquq ob'ektining ijobiy xususiyatlaridan foydalanishga yunaltirilgan xuquq xarakatlar); mulkdor uz narsasini uz urnida ishlatilishi.

Yuridik xarakatlarga nisbatan bo'lgan xuquq (yuridik karorni qabul qilish (mulkdorning uz narsasini olib quyishi, sotishi, sovga etishi va x.k.).

Talab qilish xuquqi (ikkinchi tomondan uz majburiyatlarini bajarilishini talab qilish, ya'ni begona xarakatlar nisbatan talab qilish xuquqi. Karz beruvchining karz oluvchidan karzini kaytarishni t.k.).

Kuch ishlatishga moyillik xuquqi (pryatyazanie) (ya'ni majburiyatli shaxsga nisbatan uning tomonidan ushbu majburiyatni bajarishiga qaratilgan xuquqiy xarakatlar).

Yuridik majburiyatlar – bu vakolatli shaxsning manfaatlaridan kelib chiqib, majburiyat olgan shaxsga qaratilgan va davlatning majburlov kuch tomonidan bajarilishi mumkin bo'lgan zaruriy xulqiy xarakatlar yoki yurish – turishdir (chora-tadbirlar).

YuM – bu XM ishtirokchilarning tegishli xuquqiy normaga asosan uzlarining burchi bo'lgan xarakatni amalga oshirishlari va muayyan xarakatlarni sodir etishdan uzlarini tiyishlaridir.

Yuridik majburiyatlarning quyidagi majburiyatlari mavjud:

Bu zarur xulqiy choralardir;

-U xuquq normalari talablariga ko'ra yoki yuridik faktlar asosida urnatiladi;

-Bu majburiyat vakolatli tomonning (shaxs, jamiyat, davlat) manfaatlarini kuzlab urnatiladi;

-Majburiyat – nafakat majburiy xol bo'libgina kolmasdan, balki u majburiyat olgan shaxsning real faktik xulqidir;

Majburiyatga ega shaxsning oldida tanlash imkoniyati bo'lmaydi (bajarish va bajarmaslik majburiyatlari o'rtasida). Yuridik majburiyatni bajarmaslik yoki uni tula bajarmaslik xuquqni buzish xisoblanadi, davlat tomonidan choralar kurishni takozo etadi.

- Yuridik majburiyatlar 3 ta asosiy shaklga ega:
- Takiklangan xarakatlardan uzini tutish (passiv xulq);
- Muayyan (konkret) xarakatlarni sodir etish (aktiv xulq);
- Tashqiliy, mulkiy va shaxsiy xarakterga ega bo'lgan xuquqlardan chegaralanish (kanoatlanish)lik.

Shunday qilib sub'ektiv xuquq va majburiyatlar bir – biri bilan uzliksiz bog'liqdir. Ya'ni xech bir sub'ektiv xuquq yukdirki, u majburiyat bilan ta'minlanmagan bo'lsa, va aksincha, xech bir majburiyat yukki, u xuquqqa mos kelmaydigan.

Huquqiy munosabat 4 ta o'ismdan iborat. Bo'lar huquqiy munosabatlarning sub'yekti, ob'yekti, huquq va burchdan iborat. Sub'yekt huquqiy munosabatda ishtirok etuvchi shahslardir. Bu shahslar 2 ga bo'linadi. Jismoniy shahslar, fuqarolar va yuridik shahslar. Fuqarolar (jismoniy shahslar) deganda O'zbekiston Respublikasining fuqarolari, boshqa davlatning va fuqaroligi bo'lmagan shahslar tushuniladi..

Yuridik shahslar deb o'z mulkiga ho'jalik yuritishda yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulk bilan javob beradigan, o'z nomidan, mulkiy yoki nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da'vogar va javobgar bo'la oladigan shahslarga aytiladi. Yuridik shahslarga davlat organlari, muassasalar, korhonalar va jamoat birlashmalari kiradi.

Sub'yektlar ya'ni fuqarolar va yuridik shahslar huquqiy munosabatda ishtirok etishi uchun huquq layokati va muomila layokatiga ea bo'lishi kerak. Ular bir vaktda o'z huquqini va burchini bajarishi kerak. Fuqaroning huquqiy layokati u tugilgan paytdan paydo bo'ladi. va vafot etishi bilan tugaydi. Bazan huquqiy layokat fuqaro tugilmasdan oldin ham bo'ladi. Masalan; O'zbekiston Respublikasi Fuqarolir kodeksiningning 1135-moddasiga asosan meros qoldiruvchining vafotidan keyin tugilgan bolalari qonun buyicha vorislik bo'ladi..

Muomila layokati shahsning (fuqarolar, yuridik shahslar) o’z harakatlari bilan fuqarolik huquqi olish va o’ziga yuridik burch tugdirish va huquqbo’zarlik uchun javob berishligidir. Fuqarolarning huquqiy layokati ularning tugilish vaktidan boshlansa, muomila layokati ma’lum yoshdan qisman 13-16 yoshdan, to’la 18 yoshdan boshlanadi. Yuridik shahslarning huquqiy layokati va muomila layokati ular tashqil etilishi bilan paydo bo’lib, tugatilishi bilan bekor bo’ladi.Fuqarolik Kodeksining 27, 28, 29, 30, 31, 32 – moddalarida uz ifodasini topgan. Muomala layokati sud tomonidan cheklanishi mumkin.

Xuquq sub'ektlari bo’lib fuqarolar, chet el fuqarolari, fuqaroligi bo’lmagan shaxslar, tashqilotlar, ijtimoiy birikmalari xisoblanishi mumkin.

Huquqiy munosabatning ob’yekti bu huquqiy munosabatlar qanday ijtimoiy munosabatlarga qarshi qaratilgan bo’lishligidir.. O’z FK ning 81- moddasiga asosan fuqarolik huquqlarining ob’yektlariga ashyolar, shu jumladan pul va qimmatli koglzlar, boshqa buyumlar, mol-mulk, shu jumladan mulkiy huquqlar, ishlar va hizmatlar, ihtirolar, sa’at na’munalari, fan, adabiyot san’at asarlari va intelektual faoliyatiing boshqa natijalari, shuningdek shahsiy nomulkiy huquqlar va boshqa moddiy hamda nomoddiy boyliklar kiradi. Masalan, mexnat xuquqiy munosabatlarda kishilar o’rtasidagi ijtimoiy mexnat munosabati (ob'ekt).

Ob'ektlar bo’lib xuquqiy sub'ekti uchun kadriyatli bo’lgan turli xil predmetlar xam bo’lishi mumkin.

Xuquqiy munosabatlarning sostavi (tarkibi) (oldi-sotdi xuquqiy munosabatlar misolida)

Yuridik fakt   XMlar sub'ektlari

Yuridik mazmuni   Faktik mazmuni narsa (berish)

XM ob'ektlari   pul (olish)

Huquqiy munosabatlarning tuzilishini 3- qismi unda ishtirok etuvchi bir tarafda huquqning mavjudligidir. Huquq bu uning ishtirokchilarining tegishli huquqiy normaga asosan unda belgilangan harakat va harakatsizlkni amalga oshirishini talab qiladi. Masalan; uyni sotgan mulkdor uning narh-pulini talab q’ilish huquqiga ega.

Huquqiy munosabatni tuzilishini 4- qismi unga ishtirok etuvchi ikkinchi tarafda burch yoki majburiyatning mavjudligidir. Burch huquqiy munosabatda ishtirok etuvchi shahsning huquq talab qilgan narsani bajarishdir. Masalan; uy oldi-sotdi artnomasida uyni sotib olgan taraf uy narhini- pulni to'lash uning burchidir.

3.YURIDIK FAKT VA UNING KLASSIFIKATSIYASI

Bu huquqiy munosabatlarni vujudga keltiruvchi, o'zgartiruvchi yoki bekor qiluvchi faktlardir. Yuridik faktlar huquqiy tartibga solish mezanizmida muhim rol o'ynaydi. Ular huquqiy normalar bilan alohida huquqiy munosabatni bog'laydi. Yuridik faktlar ijtimoiy munosabatlarning turiga qarab ko'p turlidir. Shuning uchun bir necha asoslarga ko'ra klassifikatsiya qilinadi. Yuridik faktlar harakteriga ko'ra oddiy va murakkab yuridik faktlarga bo'linadi. Oddiy yuridik faktga magazindan kerakli tovarlarni sotish natijasida haridor va sotuvchi o'rtsida huquqiy munosabatning paydo bo'lishidir. Murakkab yuridik faktlar sababli paydo bo'ladigan huquqiy munosabatlar bir necha yuridik fakt bo'shligini talab qiladi. Masalan; Karilik pensiya olish uun quyidagi yuridik faktlarni tasdiklovchi hujjatlar kerak; mehnat staji, ma'lum yoshga yetishi, pensiya tayinlashni surab yozilgan ariza va pensiya tayinlash tugrsidagi ijtimoiy ta'minot organlarining qarori.

Yuridik fakt inson irodasiga bog'liq yoqibog'liq emasligiga qarab ikki guruhga bo'linadi;yuridik hodsalar va yuridik harakatlar. Hodisalar sababi paydo bo'ladigan yuridik faktlar insonga bog'liq bo'lmagan holda tabiat va jamiyat kuchlari tufayli paydo bo'ladi. Masalan; bolaning tugilishi, insonning vafoti, yer kimirlashi, yongin va boshqalar. Bo'larning natijasida jamiyatda moddiy va ma'naviy zarar yetkazilsa, bo'lar yuridik faktlar bo'lib, tegishli huquqiy normalar bilan tartibga solinib huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi.

Yuridik harakatlar natijasida paydo bo'ladigan faktlar 2 guruhga qonuniy va qonunsiz harakatlarga bo'linadi. Amaldagi huquqiy normalar asosida paydo bo'lgan va tartibga solinayotgan harakatlar qonuniydir. Masalan; turli shartnomalar va bitimlarning qonun asosida amalga oshirilishi. Huquqiy normalarnin talabiga zid, ularni bo'zish orqali sodir qilingan kishilarning harakat va harakatsizligi sababli paydo bo'lgan

huquqiy munosabatlar qonunsiz isoblanadi. Bo'lar intizomiy, ma'muriy, fuqarolik va jinoiy qonunsizliklarga bo'linib, ularga nisbatan tegishli jazo choralari belgilangan.

Demak ko'ramizki, jamiyatdagi huquqiy munosabatlar kishilar, davlat va jamoat birlashmalari o'rtasidagi hatti-harakatlarni, turli huquqiy normalar bilan huquqiy munosabatlar orkli tartibga solib qonuniy va huquqiy tartibotni mustahkamlaydi.

Xuquq munosabatlar – dinamik xodisa (jarayon). Ular yuzaga keladi, uzgaradi, tamom bo'ladi, tadbik etiladi. XMlarning dinamikasi real xayotiy xolatlar bilan bog'liq bo'lib, ya'ni ular yuridik faktlar bilan bog'liqdir.

Xuquq munosabatlarni vujudga keltiruvchi, uzgartiruvchi va bekor qiluvchi faktlarga yuridik faktlar deyiladi.

Kuriladigan faktlarning yuridik faktlari deyilishiga sabab, ular xuquq normalarida uz ifodasini topadi, ya'ni bevosita – gipotezada, bilvosita (yondoshgan) – dispozitsiya va sanktsiyalarda.

Kupchilik xollarda XMlarning yuzaga kelishi uchun yuridik faktlarning tarkibi talab etiladi, ya'ni 2 va undan kup yuridik faktlarning yigindisi bo'lishi darkor, ularning yigindisi yuridik oqibatlarni keltirib chiqarishi zarur bo'ladi (masalan, nafaka bilan bog'liq XMlarning paydo bo'lishi uchun – belgilangan pensiya yoshiga etishi, mexnat stajining etarli bo'lishi, ijtimoiy ta'minot organining karori (pensiya berish to'g'risida) va b.).

Aybsizlik prezumptsiyasi – jinoyat jarayonida eng muxim demokratik printsipldardan xisoblanib, shaxsning xuquqini ximoya qiladi va asossiz ayblanishni yoki jazolashni takiklaydi.

Ayblanuvchi (sudlanuvchi)ning qonunda urnatilgan tartibda aybdor deb xisoblanmasligi (toki uning aybi isbotlanmagunga kadar).

Xuquqdagi probel – xuquqiy tartibga solinadigan doiradagi munosabatlarni reglamentga solish uchun zarur bo'lgan konkret xuquq normalarining yukligi.

Masalan, uy-joy qonunchiligiga asosan ijarag oluvchi uchun ob'ekt bo'lib – turar joy xisoblanadi.

Ma'naviy ijod bilan bog'liq predmetlar xam xuquqiy munosabatlar ob'ektlari bo'lishi mumkin. (avtorlik xuquqi ob'ektiga – asad va x.k.).

HUQUQ TIZIMI.

Reja:

1.Huquq tizimi tushunchasi va uning tuzilishi.

2.Huquq tizimining tuzilishi va tamoiylari.

3.O'zbekistonda huquq sohalarining yangilanishi.

4.Huquq tizimi va huquqshunoslik fanlar tizimi.

Asosiy so'z va tayanch tushunchalar: tizim, huquq institutlari, huquq sohasi, umumiy va mahsus qism, s'bektiv huquq va majburiyatlar, hokimiyat buyrugi usuli, yoki avtoritar usul, dispozitiv yoki avtonomiya usuli

Huquq tizimi tushuncha va uning tuzilishi.

xuquq murakkab ijtimoiy vokelik bo'lib, ichki izchillik, bir butunlik, o'zaro alokadorlik va dialektik umumiylik xususiyatlariga ega.

xuquq tizimini xuquq normalarining oddiy yigindisi sifatida tushunmaslir kerak.Xuquq normasini tashqil etuvchi elementlar muayyan ob'ektiv boglanishga, mantiqiy alokadorlikka ega.

XNlar jamiyat taraqqiyotidagi dialektik jarayonning maxsuli sifatida xayot talablaridan elib chiqib uzgarib turadi. Yuridik normalar nixoyatda xilma - xil va keng kulamdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishiga karamasdan, ular o'zaro mutanosiblik va ichki alokadorlik qonuniyatlari asosida birlashadilar.Bu o'zaro muvofiklik va alokadorlikning jamiyat iqtisodiy tizimidan, ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy xayot negizlarining yuirligidan kelibchiqadi. xuquqning bir butunligi, ob'ektiv xayotining aks etishi, maksadga muvofikligi, siyosiy yunalishi va ichki dialektikasi uning tizimida namoyon bo'ladi.

xuquq tizimi - ijtimoiy xayotning umumiy qonuniyatlari asosida shakllanadigan ob'ektiv xuquqiy xodisadir.

Yoki - bu xuquqning ichki tizimidan iborta bo'lib, o'zaro uzviy alokadorlikda va dialektik umumiylikda bo'lgan xuquq normalari, institutlari va soxalaridan tashqil topadi.

xuquq tizimining belgilariga quyidagilar kiradi:

uning birlamchi elementi sifatida xuquq normalari namoyon bo'lib uz navbatida ular yanada keng tashqil etuvchilarga - xuquq institutlari va xuquq soxalariga birlashadilar;

elementlar bir biriga o'zaro qarshi bo'lmasdan, ichki o'zaro boglangan bo'lib, unga tukislik va birlikni baxsh etadi;

u ijtimoiy - iqtisodiy, siyosiy, milliy, diniy, madaniy, tarixiy faktorlar bilan shartlangandir;

xuquq tizimi ob'ektiv xarakatga ega bo'lib, u ob'ektiv mavjud bo'lgan ijtimoiy munosabatlarga bog'liqdir (u shaxslarning sub'ektiv qarashlariga nisbatan tashqil etilmaydi).

Shunday qilib, xuquq tizimining tuzilishini quyidagi elementlar tashqil etadi:

xuquqiy normalar;

xuquq institutlari;

xuquq soxalari;

Huquq tizimi jamiyatning iqtisodiy tuzilishida paydo bo'lib, u bilan bog'liq bo'lgan, uni mustahkamlaydiganhar bir davlatning ichki tuzilishi bo'lib, kishilar o'rtasidagi turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Huquq tizimi jamiyatning siyosiy, goyaviy, ma'rifiy va boshqa ijtimoiy belgilar bilan halkning huquqiy ongi, huquqiy madaniyatiga va davlatning huquq ijodkorlik faoliyatiga bo'lhdir.

Huquq tizimi jamiyatdagi barcha millat, sinf va halknin qonun darajasida kutarilgan erki-irodasi bo'lib, ular o'rtasida turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga huquq norialari, huquq institutlaridan va huquq sohalaridan iborat bo'lib u obъyektiv harakterga ega.

Huquq normalari bu huquq tiziminig eng asosiy , dastlabki tuzilishidir. Huquq normalari jamiyatning iqtisodiy tuzilishi bilan belgilanadigan barcha kishilari uchun majburiy bo'lgan, ijtimoiy iunosabatlarni tartibga soluvchi turmush qoidalaridir. Masalan; O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining har bir moddasi huquqiy norma bo'lib, bo'lar barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansador shahslar va fuqarolar uchun amal q'ilish majburiy bo'lgan normalardir.. Huquq normalari barcha aholi uchun umumiy va majburiydir. Bo'lar doimiy qo'llaniladigan bo'lib, unda kishilar

uchun bajarish shartlari, sub'yektlar o'rtasidagi taribga solinadiagan ijtimoiy munosabatlar, taraflarnig huquq va burchlari huquqbo'zarliklar uchun jazo choralari belgilanadi.

Huquq institutlari -huquq sohasida bu o'zaro boglangan jamiyatda kishilar o'rtasidagi bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi bir qancha huquq normalaridan iborat. Huquq institutlari huquqning asosi hisoblangan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida ham mavjud. Masalan,»Inson va fuqarolaring asosiy erkinliklari, huquqlari va burchlari», «jamiyat va shahs», «ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishi» va boshqalar.

Huquq institutlari huquqninп barcha sohasiga taalluqlidir. Jumladan, fukoralik huquqi sohasida mulk huquqi instituti, jinoyat huquqi sohasida davlatga qarshi institut mavjud. Bu huquq institutlari, tegishli huquq sohalarining ichki tarkibiy qismini tashqil qiladi. O'z navbatida birinchisi- mulkiy munosabatlarni, ikkinchisi davlatga qarshi qaratilgan jinoyat q'ilishdan kelib chiqadigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalardir.

Huquq normalarini institutlarga bo'lishdan maksad hayotda iavjud bo'lgan, juda ko'pgina huquq normalari bilan turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib, ularni huquq sohlariga birlshtirib amaliyotda huquq normalaini to'g'ri tadbik qilib foydlanishdir.

Huquq sohasi - hayotda o'ziga hos bir turdagi ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasini tartibga soluvchi mahsus huquq normalari va huquq institutlarining yig'indisidir. Masalan; moiyaviy munsabatlar ioliya huquqi sohasi bilan, mehnat huquqi sohasi bilan esa mehnat munosabatlari tartibga solinadi.

Huquq sohasi- hukuk tizimining asosiy qismi va mustaqil bo'ginidir. Har bir huquq sohasi umumiy va mahsus qismdan iborat bo'ladi. Bo'lardan shu sohaga tegishli ijtimoiy munsabatlarni tartibga solishning umumiy va mahsus tamoiylari bayon etiladi. Huquq normalari, huquq institutlari va huquq sohalari birlashib-huquq tizimini tashqil qiladi. Huquq tizimi huquqning mohiyati bilan ya'ni tabiiy huquq tabiat tomonidan berilgan, Masalan; insonning yashash huquqi, har bir shahsning mulkdor bo'lishlik huquqi va pozitiv huquq davlat tomonidan chiqarilgan huquq bilan belgilanadi.

Huquq tizimi O’zbekiston Respublikasida bozor iqtisodiga utish vazifalariga, jamiyatning siyosiy tizimini mustahkamlab, demokratiyai amalga oshirishda va huquqiy davlat kurish uchun hizmat qiladi.

Demak, huquq tizimi jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy tuzilishi bilan belgilangan, ob’yektiv harakterga ega bo’lgan, bir turdagi ijtimoiy munosabatlarning tartibga soluvchi huquq normalari, huquq institutlari va ukuk sohalarining tartib bilan to’g’ri joylashtirilishidir.

Xozirgi zamon jamiyati xuquq tizimi quyidagi soxalarni birlashtiradi:

- davlat(konstitutsiyaviy) xuquqi - davlatning ijtimoiy va davlat tizimi asoslarini mustaxkamlaydi, fuqarolarning xuquqiy xolatlari asoslarini, davlat orgnlari tizimi asoslarini va ularning vakolatlarini mustaxkamlaydi;

- ma'muriy xuquq- davlat orgnlarining faoliyatini amalga oshirish jarayonida mujassamlashadigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi;

- fuqarolik xuquqi - mulkiy va nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi;

- mexnat xuquqi- kishilarning mexnat faoliyatlari bilan bog’liq munosabatlarni tartibga soladi;

- oila xuquqi- oila,nikox munosabatlarini tartibga soladi va xakozo.

- 6,7,8,9,10,11) er xuquqi, fuqarolik-protsessual, jinoyat xuquqi, jinoyat-protsessual xuquqi, jinoyat ijroya xuquqi va boshqa tegishli munosabatlarni tartibga soladi.

HUQUQ TIZIMINING TAMOYILLARI.

Huquq tizimi tarixi ob’yektiv shakllanuvchi hodisa bo’lganligi sababli, uning huquq normalari, huquq institutlari va huquq sohalariga ajratish ham ob’yektiv timoiyillri bu jamiyatda har bir huquq sohasi bilan kishilar o’rtasidagi ijtimoiy munosabalarni tartibga solishdir. Bu ijtimoiy munosabatlar o’zining mazmuni va davlat boshqaruvining qaysi sohasiga tegishli ekanligi bilan farq qiladi. Jamiyatning iqtisodiy-ijtimoiy va siyosiy tuzilishidan kelib chiqqan hilma-il ijtimoiy munosabatlar shu munosabatlarni tartibga soladigan huquqiy normalarining turini belgilab beradi..

Shuning uchun ham huquq institutlar va huquq sohalariga hamda huquq nurmalariga, huquq tizimiga bo’lishning bosh asoslaridan biri bu huquq bilan tartibga

solinadigan ijtimoiy munosabatlardir. Bu ijtimoiy munosabatlar huquqiy tartibga solish predmeti deb ataladi. Huquqiy tizimining ikkinchi asosiy belgisi huquqiy tartibga solish usulidir. Bu esa davlat organlari tamonidan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda qo'llaniladigan huquq usullarining yig'indisidir. Bunday huquqiy usullar yuridik faktlarning paydo bo'lishida, huquqiy munosabatlarning sub'yektlarini va ularning huquqiy holatii aiklashda, tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabat ishtirokchilarning huquq va burchlarini belgilashda davlat organlari tamonidan qo'llaniladi. Huquqiy tartibga solish usuli quyidagi uchta holat bilan belgilanadi. a) sub'ektiv huquq va majburiyatlarni - yuridik majburyatlarni belgilash tartibi.

b)Su'bektlar harakati darajasini belgilash:

v) Su'bektiv huquq va majburiyatlarini ta'minlash ykllari bilan. Huquqiy tartibga solish usuli huquq sohalarini takkoslaganda yakqol namoyon bo'ladi. Chunonchi jinoyat huquqida bu usul buyicha «kattik» huquqiy tartibga solish ko'rinadi. Masalan; bezorilik, ugirilik, vrachning kasalga o'z vaktida yordam bermaslik jinoyatlarida.

xuquq tizimini soxalarga bo'lish asoslarining kriteriyasi (mezoni) bo'lib nima xizmat qiladi degan savol tugiladi.Xozirgi zamon yuridik fan nuqtai nazaridan bunday asos bo'lib xuquqiy tartibga solishning predmeti va xuquqiy tartibga solishning metodi xisoblanadi.

xuquqiy tartibga solishning predmeti va metodi - bu xuquqni soxalarga ajratishning bir muncha to'g'rirok asosi bo'lib xisoblanadi.xuquqiy tartibga solishning predmeti - bu xuquqning nimaga ta'sir etishini ko'rsatadi.

Xar kanday xuquq soxasi shunday xuquqiy normalarni birlashtiradiki, ular uz navbatida ijtimoiy munosabatlarning aynan, sifatan aniq turlarini tartibga soladi.xuquq normalari va xuquq soxalarining birlashuvi xuquq ijodkorligi xoxish irodasiga bog'liq bo'lmagan xolda ob'ektiv sabablar asosida yuzaga keladi.

Bir xuquq soxasining ikkinchi xuquq soxasidan farqining asosiy faktori bo'lib, tegishli xuquq soxalari tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarning uziga xosligidir.Bu xoslik ularning maksad va vazifalaridan kelib chiqadi.

Masalan, ma'lum xuquqiy munosabatlarning fuqarolik xuquqiy (mulkiy va nomulkiy) munosabatlaridan farklari.

xuquqiy tartibga solishning predmeti - bu ma'lum xuquq soxasi normalari ta'sir qiladigan sifatan bir xil turdagi ijtimoiy munosabatlardir.

xuquq normalarini xuquq soxalariga bo’lishda xuquqiy tartibga solish predmeti bosh rolni uynaydi.

Xar kanday xuquq soxasi uziga xos bo’lgan xuquqni tartibga solish usuliga (metodiga) ega.Ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etish usullarining uziga xos xususiyatlariga xamda ular o’rtasidagi farklarni belgilovchi tomonlariga ijtimoiy munosabat ishtirokchilarining uziga xos xarakterga egaligi ta'sir etadi.

Ma'lum xuquq soxalarida xokimiyatlilik asosidagi majburlash usuli bo’lsa, boshqalarida tomonlarning tengligi asosidagi usul va uchuinchisida esa, cheklangan xarakatlarni takiklash usuli yuqorida bo’ladi.

xuquqiy tatibga solish metodi - bu xuquq soxalarining tartibga solish predmeti bo’lib xisoblangan ijtimoiy munosabatlarning ma'lum turlariga ta'sir etish usullaridir.

xuquqiy tartibga solish usuli bevosita xuquqiy tartibga solishning predmeti bilan belgilanadi(aniqlanadi).xuquqiy tartibga solish ususlining asosiy xarakteristikalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

xuquqiy munosabatlar ishtirokchilarining mavkei (polojenie), xarakteri va ular o’rtasidagi o’zaro xuquq va majburiyatlarning taksimlanishi;

xuquqiy munosabat ishtirokchilarining o’zaro sub'ektiv xuquq va majburiyatlarining yuzaga kelish asoslari tartibi (ya'ni zarur xuquqiy munosabatlarni yuzaga kelishi uchun asos bo’luvchi yuridik faktorlar);

sub'ektiv xuquqning buzilishi yoki sub'ektiv majburiyatlarni bajarmaslik oqibatida xuquqka xilof xulqning yuzaga kelishi bilan bog’liq yuridik oqibatlarning xarakteri (xuquq normalari talablari va ularni kullashdagi xatoliklar (buzish) uchun davlatning majburlov choralarini kullash).

Shunday qilib, xuquq normalari xuquqiy tartibga solishning predmeti va usuli (metodi)ga mos xolda xuquq soxalari buyicha chegaralanadi.Davlat va xuquq

nazariyasi fanida xuquq tizimini soxalarga bo’lish asoslari muammosi xozirda xam baxsda sabab bo’lib kelmokda.

Huquqiy tpartibga solish asosan 2 usulga bo’linadi.; 1) hokimiyat buyrugi usuli yoki avtoritar usul. 2) dispozitiv yoki avtonomiya usuli. Avtoritar usulda huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflardan biri davlat bo’lib, u sub’yektlarning huquq va burchlarini paydo bo’lishligini aniq belgilaydi. U hokimiyat huquqiga ega bo’lib, «kattik tartib urnatadi. Bu usul ma’muriy, jinoiy va konstitutsiyaviy huquq sohalarida ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda keng qo’llainiliadi.

Avtonomiya usulda huquqiy munosabat ishtirokchilariga teng majburiyat belgilaydi. Taraflarning huquq va burchlari ularning kelishuvi bilan paydo bo’ladi., o’zgaradi va bekor bo’ladi. Bu usul fuqarolik va oila huquq sohalarida ko’prok ishlatiladi.

Demak O’zbekiston Respublikasida huquq sohalari ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish predmeti va usuli bilan bir-biridan farq qiladi. Masalan; fuqarolik va mehnat huquqiy munosabatlari o’zaro uhshash bo’lsada, ularning tartibga solish predmeti va usuli turlichadir. Fuqarolik huquqi ijtimoiy munosabatlarning tartibga solish predmeti buyicha mulkiy bo’lmagan va mulkiy munosabatlarni o’rgantadi. Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish usuli buyicha ham bu ikki huquq sohasi bir biridan farq qiladi. Fuqarolik huquqida ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish usuli buyicha da’vo arizasi sudga beriladi. Sud bu ishlarni kurib hal qiladi. Mehnat huquqi buyicha hodimlarning mehnat nizolari korhonalar va tashqilotlarning mehnat nizolarini hal q’ilish komissiyalariga, , keyin kasaba uyushmalarida quriladi. Hodimlar bo’larning karzlariga rozi bo’lmasa keyin mehnat nizosi to’g’risida ariza bilan sudga murojaat qiladi. Sud mehnat nizolarini kurib hal qiladi.

Xxuquq tizimi va qonunchilik tizimining o’zaro munosabatlari

xuquq normalari bir tomondan - bu xuquq ijodkorligi organlarining sub'ektiv, ongli - erkiy faoliyati mevasidir.

Ikkinchi tomondan esa, xuquq normalari xuquq tizimining tabiiy elementi sifatida fakatgina ijtimoiy xayotning ob'ektiv ifodalangan xollarda bo’lishi mumkin.Shuning uchun xam xuquq normalari ob'ektiv bo’lib, xuquq ijodkorligi

organining erki - irodasidan mustaqil bo’lib. U munosabatlarni tartibga solish mustuqil normalar guruxlariga birlashadilar.xuquq ijodkorligi organi ma'lum normani yuzaga keltira turib, uni u yoki bu xuquq soxasiga uzining xoxish - istagiga ko’ra kirita olmaydi.Agarda norma ma'lum ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan ekan, u uz navbatida shunday munosabatlarni tartibga soladigan xuquq soxasi tarkibiga kiradi.

Qonunchilik tizimi esa boshqa tamoyil (printsip)ga binoan tuziladi.Uning shakllanishida sub'ektiv faktorlar axamiyatli urni tutadi.Bu faktorlar uz navbatida xuquqiy amaliyot talablari xamda kishilar o’rtasidagi munosabatlarning uzgarib turishi zaruriyatlarini xisobga olshi bilan shartlanadi.

Qonunchilik tizimi - bu xuquq normalarini ifoda etish shakli bo’lib xisoblanadigan xuquq manbalarining majmuidir.

Shuning uchun xam xuquq qonunchilikdan tashkarida amalda bo’lmaydi.Ular shaklan va mazmunan munosabatda bo’lishadi. xuquq normalari va uning turli tuzilishi ko’rinishlari uzlarining rial ifodasini va tashki ko’rinishini aynan qonunchilikda topadi.Shu ma'noda xuquq tizimi qonunchilik tizimi bilan umuman mos keladi.

Shu bilan birga ular elementlari va mazmuniga ko’ra bir-biridan ajralib turadi.Aytilganidek, xuquq tizimining boshlangich elementlari bo’lib gipoteza, dispozitsiya va sanktsiya xisoblanadi.Qonunchilik tizimining boshlangich elementi bo’lib esa, normativ xuquqiy aktning moddasi xisoblanadi, bu modda xar doim xam xuquq normasining xar uchala elementini uz ichiga olavermaydi.

Ko’rinib turibdiki, bitta normativ xuquqiy akt mazmunan turli xil ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishi mumkin (bir necha xuquq soxalariga tegishli normalarni), shuning uchun unda tartibga solishning ma'lum kat'iy ko’rinishdagi predmeti yoki uchuli (metodi) bo’lishi mumkin emas.Shu sababli xuquq soxasi qonunchilik soxasiga xar doim xam to’g’ri mos kelavermaydi.

Qonunchilik tizimi uz ichiga qonunchilik soxasi turlarini xamrab oladi:

a. soxa qonunchiligi (bitta xuquq soxasiga tegishli predmet xisoblangan, sifatan ma'lum bir ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan normalarni

uzida mujassamlashtiradi).Bunga xuquqiy soxa va qonunchilik soxasi mos keladi - er, oila, jinoyat qonunchiligi va x.

b. ichki xuquq soxasi qonunchiligi- turli xil soxaga tegishli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi, soxaosti va xuquq institutlari normalarini ifoda etadi - avtorlik qonunchiligi (fuqarolar xuquqi qonunchiligi…).

c. kompleks (majmua) qonunchiligi - nisbatan mustaqil bo'lgan ijtimoiy xayotning tarkibi bo'lgan, ko'rinish mazmuniga ko'ra turli

3. O'zbekistonda huquq sohalarining yangilanishi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqil davlat bo'lib, o'zining tizimiga ega. Huquq tizimini asosini va uning yangilanishini 1991 yil 31 avgustda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risidagi qonun, O'z r Konstitutsiyasi va boshqa bozor iqtisodiga utish to'g'risidagi normativ huquqiy hujjatlar tashqil qiladi. Huquq tizimi jamiyat taraqqiyoti mahsuli sifatida hayot talablariga muvofik ravishda o'zgarib boradi. Shu bilan birga huquq tizimini tashqil topish va rivojlanishi ob'yektiv holda bo'lib, uning huquqiy normalar, huquq institutlari va huquq sohalariga ajratish ham ob'yektiv harakterdagi tamoiylariga asoslanadi. Shuning uchun O'zbekiston iqtisodiy, siyosiy, madaniy va huquqiy sohada islohatlar o'tkazib uning tizimiga kiruvchi huquq sohalari yangilanib, rivojlanib bormokda.

O'zbekiston Respublikasi mustaqil davlat bo'lib, jaxonda rivojlangan davlatlar va sharqona milliy urf-odatlar asosida ko'pgina yangi qonunlar qabul qiladi. Jumladan mulk to'g'risida, davlat tasarrufidan chiqarish va hususiylashtirish to'g'risida va boshqa bozor iqtisodiga utish bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina qonunlar. Bo'lar O'zbekiston Respublikasining huquq tizimini umumiy va hsusiy huquqka bo'linishiga olib keladi.

Burjuaziya huquq fanida uning huquq tizimi umumiy va hususiy huquqka bo'linadi. Huquqning bunday bo'linishiga kadimgi Rim olimi Ulьpian asos solgan. Bu nazariya hozirgacha burjuaziya davlatlarida saqlanib, burjuaziya olimlarining fikricha huquqning bunday bo'linishi tabiiy bo'lib, shahs bilan davlat o'rtasidagi va hususiy mulkka asoslangan ijtimoiy munosabatlardan kelib chiqqan. Umumiy huquq davlatga taalukli bo'lib unga davlat huquqi, jinoyat huquqi, ma'muriy huquq sohalari kiradi.

Hususiy huquq alohida shahslarga taalukli bo'lib, unga fuqarolik huuki, oila va nikoh huquqi, savdo huquqi va boshqa huquq sohalari kiradi.

Sobiq sovet davlatida huquqning umumiy va hususiy huquqka bo'linishini tan olinmadi. Chunki, huquqning bunday bo'linishi hukmron ekspluatatorlar sinfiga hizmat qiladi deb Demak, huquq tizimi jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy tuzilishi bilan belgilangan, ob'yektiv harakterga ega bo'lgan bir turdagi ijtimoiy munosabatlarning tartibga soluvchi huquqiy normalar huquq institutlari va huquq sohalaridan iborat. Har bir huquq sohasiga ijtimoiy munosabatlarning tartibga soluvchi predmet va usullariga ega.

O'zbekiston Respublikasining asosiy huquq sohalari quyidagiarldan iborat.

Konstitutsiyaviy huquq bu huquq sohasi O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyatini amalga oshiish shaklini, fuqarolarning huquqiy holatini, inson huquqlari va erkinliklarini kafolatlovchi huquqiy normalarni, ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishi shaklini Oliy majlis, Prezident va Vazirlar mahkamasi faoliyatini saylov tizimi, Proko'ratura, moliya va kredit, mudoffa va havfsizlikka oid huquqiy normalar yig'indisidir. Bu huquqning manbai mustaqil O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, turli qonunlar va boshqa huquqiy hujjatlardir.

Ma'muriy huquq O'zbekiston davlatini boshqarishni, uning organlarining tashqil topish tartibini, faoliyat va tamoiyllarini , davlat hizmatini utash shartlarini, davlatni boshqarishda fuqarolarning huquq va burchlarini urgatadi. Bu huquqning manbai O'zRning ma'muiy huquqbo'zarlik to'g'risidagi kodeksi, Prezident farmonlari, qaror, farmoishlari va boshqa normativ hujjatlardir.

Moliya huquqi - O'zbekistonda davlat pul muomilasini va moliyaviy foliyatini belgilash, kredet berish, sugo'rta, zayomlarni tarkatish va ularga yutuk berish, banklarga rahbarlik q'ilishga oid huquqiy nurmalar yig'indisidir. Moliya huquqining nurmalari O'zRning Kanisitututsiyasida byodjet to'g'risidagi qonunda banklar va bank foliyati to'g'risidagi qonunda va boshqa narmatuv huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan.

Fukoralik huquqi-aholining moddiy va manaviy ehtiyojlarini kondirish uchundavlat organlari, jamoat birlashmalari bilan fukoralar o'rtasidagi mulkiy (malum

kimmatga ega bo'lgan buyum, ashyolar) va mulkiy bo'lmagan shahsiy (fukoraning nomi, shakni, kadr kimmati) munosabatlarini tartibga soladigan huquqiy nomalar yig'indisidir.

Fukoralik huquqining normalari O'zRning Konstututsiyasida, fukoralik to'g'risidagi qonunda va O'zRning Fukoralik Kodeksida ifodalangan.

Mehnat huquqi-hodimlarni mulkchilikni barcha shaklidagi korhonilar, muassasalar, tashqilotlarda va fukoralarning mehnat shartnomasi buicha ishlayotgan jismoniy shahslarning mehnat q'ilishga oid munosabatlarni urgatadi. Bu huquq nurmalari O'zRning Konistututsiyasida, O'zRning Mehnat Kodeksi bilan tartibga solinadi.

Yer huquqi-davlat mulki bo'lgan yerdan, undagi urmonlardan va boshqa boyliklardan foydalanish va uning samaradorligini oshirish munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy nomalar yig'indisidir. Bu huquq nurmalar O'zRning Konstitutsyasi, Yer Kodeksida va boshqa yer to'g'risidagi nomatuv huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi.

Suv huquq ahloki va halk hujaligi uchun suvdvn to'g'ri foydalanish va suv ob'yektlarini holatini yaxshilash munosabatlarini urgatadi. Bu huquq normalari O'zRning Konstitutsiyasida, Suv kodeksida va boshqa suv to'g'risidagi qonunlarda aks ettirilgan.

Oila fuqarolarning nikohda bo'lish shartlarini, er-hotin, ota-onalar, bolalar va oilaning boshqa a'zolari o'rtasidagi shahsiy va mulkiy farzandlikka olish, vasiylik, bolalarni tarbiyalash, nikohni bekor q'ilish, fuqarolik holati aktlarini kayd q'ilish tartibini va boshqa oila munosabatlarini huquqiy normalar bilan tartibga soladi. Bu huquq normalari O'zRning Konsttutsyasida va O'zRning Oila Kodeksida mustahkamlangan.

Jinoyat huquqi -jamiyat uchun havfli bo'lgan qanday ijtimoiy havfli qilmishlar jinoyat ekanini aniqlaydi, jinoyat ekanini aniqlaydi, jinoyat sodir qilgan shahslarga jazo choralarini belgilaydi. Bu huquq sohasining manbai O'zRning Konstitutsiyasi O'zrning jinoyat kodeksidan iborat.

Jinoyatni ijro etish huquqi sudi tomonidan aybdor deb topilgan shahslarga nisbitan jinoiy jazo choralarini ijro etish, jazoni utash tartibi va shartlarini, mahkumlarni

ahlokini tuzatish va ularning kayta tarbiyalaydigan huquqiy normalar yig'indisidir, Bu huquq manbai O'zRning jinoyatni ijro etish kodeksi va O'zRning Konstitutsiyasidir..

Jinoyat protsessual huquqi- sud , proko'ratura, tergov, surishtiruv organlari, advokatura va fuqarolar uchun jinoiy ishlarni kurish tartibii urgatadi. Bu huquq normalari O'zRning Konstitutsiyasida va O'zRning Jinoyat protsessual kodeksida aks ettirilgan.

Fuqarolik protsessual huquqi-sud tomonidan fuqarolik ishlarini ko'rayotganda taraflarning huquq va burchlarini belgilaydigan huquqiy normalar yig'indisidir. Bu huquq normalari O'zRning Konstitutsiyasida va O'zRning fuqarolik protsessual kodeksida aks ettirilgan .

Hujalik protsessal huquqi- hujalik sudi tomonidan har hil shakldagi mulkka ega bo'lgan korhonalar, jamoa hujalklari, hususiy korhonalar hamda O'zbekiston Respublkasi boshqa davlatlar o'rtasidagi hujalik nizolarini tartibga soladi. Bu huquq normalari O'zRning Konstitutsiyasida va O'zRning hujalik protsessual kodeksida mustahkamlangan.

Huquq tizimda har bir huquq sohasining paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining obьyektiv qonuniyat lari bilan belgilanadi. Masalan; hozirgi vaktda O'zbekiston Respublikasi bozor iqtisodiga utish davrida hususiy mulk huquqi, savdo huquqi, hujalik huquqi, hujalik protsessual huquqi va boshqa yangi sohalari kiradi. Protsessual hukklarga jinoiy, fuqarolik va hujalik protsessual huquqi va boshqa yayengi huquq sohalari kiradi. Protsessual huquqlarga jinoiy, fuqarolik va hujalik protsessual huquq sohalari kiradi, Moddiy va protsessual huquq sohalari bir biri bilan o'zviy bo'lhdir.

Huquq tizimida halkaro huquq alohida urinni egallaydi, u biron davlatning huquq tizimiga kirmaydi. Halkaro huquq turli ijtimoiy sistemadagi davlatlar o'rtasidagi tinch-totuv yashash tamoiylariga va ular o'rtasidagi diplomatik va boshqa turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Halkaro huquqning sub'yekti faqat davlatlar bo'ladi. Bu huquqning manbai turli halkaro shartnomalar, bitimar, konvensiyalar va boshqa halkaro normalar hisoblanadi. Halkaro huquqning halkaro umumiy va hususiy sohalari mavjud. Halkaro dengiz huquqi,

halkaro havo huquqi, halkaro kosmos huquqi va boshqa huquq sohalari muhim rolь uynaydi.

4. Huquq tizimi va huquqshunoslik fanlar tizimi.

Huquq tizimini yuqorida kurib utdik. Huquq tizimida qonunlar va huquqshunoslik fanlar tizimi asos qilib olinsada, lekin bo'lar o'rtasida farq bor. Qonunlar yok normatif huquqiy hujjatlarning tizimi ya'ni tartibga solib nashr etish quyidagi 2 hil usul bilan amlga oshiriladi. Inkorparatsiya va kdifikatsiyaya.

Inkorparatsiya (lotincha; (Kushish») hayotda amal qilayotgan qonun va boshqa normativ hujjatlarning mazmuniga o'zgartish kiritmasdan hranologik yoki alifbo tartibida, sohalar buyicha alhida tizimga solib, chiqariladi. Masalan; (1938-1971 yillarda chiqarilgan O'zSSr qonunlar tuplami.

Inkorparatsiyaning uch turi mavjud; 1. Rasmiy inkorparatsiya-qonun va boshqa normativ huquqiy hujjatlarni ularni chiqaorgan davat organlari tomonidan tartibga solib, nashr etib chiqariladi. Masalan; O'zbekisto Respublikasining Oliy Majlisi Oliy vaqillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi. Qabul qilingan qonunlar va qarorlarni har oyda chiqadigan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Ahborotnomasida chiqaradi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi hukumati amaldagi qonunlarga asosan O'zbekiston huquqida barcha organlar, korhonalar, muasasalar, tashqilotlar, mansabdor shahslar va fuqarolar tomonidan, bajarilishi majburiy bo'lgan qaror va farmoishlar chiqaradi. Bu qarorlar va farmoishlarni har oyda chiqadigan O'zbekiston Respudlikasi huquqmatining qarorlar tuplpmidp chiqariladi.

2.Ofitsioz inkorparatsiya bunda qonun va boshqa normativ huquqiy hujjatlarning tartibga solishda vakolatli davlat organlari tomonidan tuplab chiqariladi. Masalan; O'zbekiston Rnspublikasining Adliya Vazirligi tomonidan nashr klingan qonunlar va boshqa normativ huquqiy hujjatlar tuplami.

Norasmiy inkorparatsiya bunda qonun va boshqa normativ huquqiy hujjatlarning mahsus vakolati bo'lmagan idora va tashqilotlar tomonidan chiqariladi. Masalan; O'zbekistonda yuridik «Adolat» tomonidan ko'p tomlik O'zbekstonning yangi qonunlarini nashr etib chiqarilishi.

Kodeks (lotincha sadeh-kitob) huquq normalarining huquq sohalari buyicha tartibga solingan normativ huquqiy hujjat. U qonunlarni huquq sohalari buyicha tartibga solishning eng mukammal shaklidir. Kodeks jamiyatda kishilar o’rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasini tartibga soladi. Masalan; O’zbeiston Respublikasining ma’muriy huquqbo’zarlik to’g’risidagi, mehnat, jinoyat, fuqarolik, hujalik protsessual va oshka kodekslar.

Huquqshunoslik fanlar tizimi, huquq tizimida keng bo’lib, ko’pgina huquqshunoslik fanlarining nomi huquq tizimiga to’g’ri keladi. Masalan; jinoyat huquqi, fuqaroik huquqi, jinoyat protsessual huquqi va boshqalar. Aksincha shunday huquqshunoslik fanlari tizimi borki, ular huquq tizimiga to’g’ri kelmaydi. Masalan; davlat va huquq nazariyasi, davlat va huquq tarizi va hokozalar.

Huquqshunoslik fanlari ham sohalarga bo’linadi, lekin ular huquq tizimi sohalariga mos kelmaydi. Huquqshunoslik fanlari quyidagi sohalarga bo’linadi; davlat va huquq nazariyasi va tarixi, konstitutsiyaviy huquq, ma’muriy huquqi, yer huquqi, jinoyat huquqi va jinoyat protsessual huquqi, halkaro huquq va halkaro umumiy, hususiy huquq, kriminalistika, kriminalogiya va hujalik huquqi.

Yuridik adabiyotda huquqshunoslik fanlari quyidagi asosiy 4 guruhga bo’linadi; 1.umumnazariy metadologik va tarixiy fanlar (davlat va huquq nazariyasi, davlat va huquq tarixi; 2. Mahsus huquq sohalari bilan bog’liq bo’lga fanlar (konstitutsiyaviy huquq, yer, suv, jinoyat huquqi va boshqalar); 3) halkaro va chet el huquqini o’rganuvchi fanlar (halkaro huquq va chet mamlakatlar davlat va huquq tarixi); 4) amaliy huquqshunoslik fanlari (kriminalistika, sud meditsina, sud psihatriyasi, sud himiyasi va hokozalar).

O’zbekiston Respublikasining huquq tizimi jamiyatda kishilar o’rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning uhshash belgilariga qarab joylashtirilib, huquqiy normalar, huquqiy institutlari va turli huquq sohalaridan iborat. O’zbekiston Respublikasi bozor iqtisodiga utish davrida bu huquq sohalari kishilar o’rtasidagi turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda urin va mavkiye usib bormokda. Shuning uchun jamiyat taraqqiy etishi bilan huquq tizimi ham rivojlanib bormokda.

Foydalanilgan adabiyo'tlar

1.Karivov I. Ozbekiston HH1 asr bo'sag'asida havfsizlikka tahdid barqarorlik shartlari, va taraqqiyo't kafolatlari.T. Ozbekiston, 1997, 173-bet.

2.Mustaillik va huquq. T., 1997, 22-bet/

3.Sattorov A. Qonun va inson huquqlari. N., 1999, 8-bet/

4. O'zbekiston Respublikasi mustaillik qonunchilikni takomillashtirish masalalari.T., 1995, 25-bet.

2. 5.Saidov A., T0ojihonov U. Davlat va huquq asoslari. T. O'zbekiston Respublikasi IIB Akademiyasi, 2002,

4. 5.Saidov A., Tojihonov U. Davlat va huquq nazariyasi. T.2. O'zbekiston Respublikasi IIB Akademiyasi, 2001, 154-171 ,bet

5. Islomov Z.M. Davlat va xuquqning umumnazariy muammolari: xuquqni tushunish, xuquqiy ong va xuquq ijodkorligi. – T.: TDYuI. 2005. -18 b

6. Saburov N. Davlat va xuquq nazariyasi. (savollar, ta'riflar, tushuncha va atamalar) G` O'quv-uslubiy qo'llanma. TDYuI. T., 2005.

7. Xolmo'minov q.T. Davlat va xuquq nazariyasi. O'quv qo'llanmasi. – T.: 2000. -

HUQUQNI TADBH ETISH.

Darsning maqsadi: Talabaiarga hyqyq normalarini daulat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shahslar wa fuqarolar tomonidan ijtimoiy tyrmyshga tatbh etish shakl wa bosqichlari to'g'risida tushyncha berish talabalarning huquqiy bilimlarini boyitish orqali ularning huquqni tadbiq etish jarayonida huquqiy faolligini oshirish;

Darsning ko'rgazmasi: Huquqni tadbh etish sub'ektlari, shakllari, usullari, bosqichlari chizmasi.

Asosiy va tayanch tushuncalari: Huquqni tadbh etish, huquqni amalga oshirish, huquqni qo'llash, qonuni preambo'lasi bo'yicha tadbh etish, huquq no'rmalaridan foydalanish, analiz qilish kvalifikatsiya qilish, qo'llash aktini chiqarish.

Reja

1.Huquqni tatbh etish tushunchasi va uning sub'yektlari.
2. Hhuquqni tatbh etish shakli va usullari.
3.Huquqni tatbh etishning asosiy bosqichlari.

Foydalangan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.

2.O'zbekiston Respublikasi "Pro'ko'raturasi to'g'risida"gi Qonun. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining ahborotnomasi. 1993, 1-son 25-modda.

3. O'zbekiston Respublikasi "Sudlar to'g'risida"gi Qonuni. 1993. 2 sentyabr. O'zbekiston Respublikasining Oliy Kengashining ahborotnomasi. 1993, 10-son 367-modda.

4. O'zbekiston Respublikasining ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi ko'deksi.

5. Odilqoriyev H.T, Tulteev U. Tosh. Ikki palatali parlament. T. U.U.B. Akademiyasi., 2005 y.

6. Saidov A. Tojihonov U. Huquq nazariyasi. T. Adolat. 2001 y. 200-218 betlar.

7. Islomov Z. Obshestvo, gosudarstvo, pravo, T. 1, T. "Adolat" 1997 y/

8. Davlat va xuquq nazariyasi. Mas'ul muxarrirlar q.B.Boboev, q.T.Odilqoriev. - T.: Iqtisodiyot va xuquq dunyosi, 2000.

9. Xolmo'minov q.T. Davlat va xuquq nazariyasi. O'quv qo'llanmasi. – T.: 2000. -

1.Huquqni tatbh etish tushunchasi va uning sub’yektlari.

Huquq normalari xayotga tadbik etilsagina u mazmun kasb etadi va jamiyat uchun axamiyatga ega bo’ladi. agarda xuquq tadbik etilmas ekan oxir oqibatda u uzining moxiyatini butunlay yukotadi. Jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni xuquqiy tartibga solishning samarasi kup jixatdan xuquq normalarini to’g’ri tadbik etishga bog’liq.

Darxakikat mavjud xuquq normalarini amalda kullamasdan turib, davldat ijtimoiy munosabatlarini uz maksadi yo’lida tartibga sololmaydi. Eng umumiy va keng ma'noda olganda, xuquqiy normalarni tadbik etish – bu xuquqiy normalar yordamida ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etishdir.

Huquqni tadbik etish – bu davlat tomonidan yuridik jixatdan mustaxkamlangan va kafolatlangan imkoniyatlarning amalga oshirilishi xamda ularni kishilar va ularning tashqilotlari faoliyatida xayotga tadbik etishdir.

Ba'zi yuridik adabiyotlarda «xuquqni tadbik etish», «xuquqiy normalarni tadbik etish», «xuquqiy normani amalga oshirish», «xuquqiy normani kullanish» kabi tushunchalar yuzasidan munozarali fikrlar mavjud.

Kupchilik nazariyotchi olimlarning fikrlaricha xuquqiy normalarni tadbik etish – bu xuquqiy normalarni amalga oshirish demakdir.

«Tadbik» etish suzi lotinchadan olingan bo’lib, “realis”, moddiy yoki moddiylashtirish degan ma'noni anglatadi. Xozirgi kunda bu suz kuprok u yoki bu rejani dastur va loyixalarni, maksadlarni va x.klarni xayotda amalga oshirish yoki ularni tadbik etish ma'nosida kullaniladi. “xuquqni tadbik etish” termini yuqoridagi mazmunga mos keladi. Darxakikat, xuquq nomoddiy ko’rinishga ega bo’lsa xam, u kishilarning faoliyatlarida, faol xuquqi va yurish-turishlarida, ularning moddiy va ma'naviy kadriyatlardan foydalanganlarida tadbik etilib moddiylashadi.

Huquqni tadbik etish murakkab jarayon bo’lib, u ma'lum muddat mobaynida amalga oshiriladi. Bu jarayonni nafakat sub'ektiv xuquq va majburiyatlar egalari (shaxslar), balki davlat xam uzining organlari, ya'ni xuquqin ijod qiluvchi, xuquqni ijro qiluvchi, xuquqni kullovchi organlar orqali ishtirok etadi.

Jamiyatda huquqiy normalar mavjud bo'lib, bo'lar davlat konstitutsiyasi, qonunlar, farmonlar, kodekslar va boshqa normativ huquqiy aktlardir. Asosiy masala bu huquqiy normalar bilan turmushda dvlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shahslar va fuqarolar tomonidan turli ijtimoiy turmushda to'g'ri tatbh etilib, davlat oldida to'rgan iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy vazifalar amalga oshiriladi.

Huquq tatbiq etilib turmushda ishlar hal qilinganda bu masala qurilgan ishning obьyektiv va subьyektiv tomonlarida ko'rinadi. Obьyektiv tomondan huquqni qo'llaib tegishli ishlar qurilganda ma'lum tartibda, muddatda va joyda hal qilinadi. Masalan; uy oldi-sotdt shartnomasi yozma ravishda tuzilib, uning muddati va joy iko'rsatiladi.

Sub'yektiv tomonidan huquqni qo'llaib qurilayotgan ishlar hal qilinganda huquqiy munosabatda ishtirok etuvchi taraflarning huquq va burchlariga amal q'ilish kerak. Masalan; uy oldi sotdi shartnomasini amalga oshirishda uy egasida huquq uyni oluvchida burch mavjud. Huquqni qo'llab tegishli ishlarni hal q'ilishda uning natijasi muhimdir. Masalan; fuqarolar huquqiy jihatidan shahsiy tartibda mehnat faoliyatini boshlash uchun quyidagi hujjat talab qilinadi.; 1) moliya organlaridan ruhsatnoma; 2) davlat bojini to'lash hakida ma'lumotnoma; 3) kayd q'ilish to'g'risida guvohnoma yoki patent olishi kerak. Demak ko'ramizki, huquqn hayotga to'g'ri tatbh etib, u bilan tegishli ishlarni hal q'ilish juda katta ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir.

Huquqni tatbh etish bu davlat faoliyatining shakllaridan hisoblanadi. Chunki unda davlat organlari katnashib davlatning zo'rlik kuchi bilan ish olib borib, huquqiy munosabatda ishtiok etuvchi taraflarning huquq va burchlarini amalga oshiradi. Huquqni tadbik etishda va uning bilan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda ishtirok etuvchi sub'yektlar davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shahslar va fuqarolar ishtirok etadi. Huquqiy normalarni qo'llaish ko'pincha davlat organlarining qarori bilan amalga oshiriladi. Masalan fuqarolarga uy joy olish uchun tegishli hujjatlar asosida shahar va tuman hokimlari order beradi. Huquqni qo'llaishda davlat organlari turli shakllarda katnashadi. Masalan; O'zbekistonda sud organlari, odil sudlovlikni amalga oshiradi. Bu hakda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 112- moddasida shunday deyilgan; «Sudьyalar mustaqildirlar, faqat qonunga buysunadilar, Sud'yalarni odil sudlovni amalga oshirish faoliyatiga hech aralashishiga yo'l qo'yilmaydi».

O’zbekistonda qonunlarning bajarilishini proko’ratura organi nazorat qiladi. Bu hakda Konstitutsiyaning 128- moddasida «O’zbekiston Respublikasi hududida qonunlarning aniq va bir hilda bajarilishi ustidan nazoratni O’zbekiston Respublikasining Bosh prokurori va unga buysunuvchi prokurorlar amalga oshiradi» deb ko’rsatilgan.

O’zbekistonda mahalliy hokimiyat organlari, viloyatlar, tumanlar va shaharda hokimlar boshchilik qiladigan halk deputatlari Kengashlari huquqni qo’llaish ishlari u bilan hayotda turli ishlarni hal q’ilish, ularning ish faoliyatini muhim bir qismini tashqil qiladi. Bo’lardan tashkari hukkni qo’llaish u bilan hayotda turli ishlarni tartibga solishda jamoat birlashmalari, yoshlar tashqilotlari, ijodiy uyushmalar, mansabdor shahslar va fuqarolar katnashadi. Huquq sohalari bo’yicha ham huquq sohalarini qo’llaish turlichadir. Masalan; ma’muriy huquq normalari tegishli vakolati bo’lgan davlat organlari va mansabdor shahslar tomonidan qo’llaniladi. Jinoiy huquq normalari sud, proko’ratura, iyergov va surishtiruv organlari tomonidan qo’llaniladi

Huquqni kullash – bu ma'lum yuridik ishlar buyicha yuridik faktlar yoki muayyan xuquq normalariga asoslanib, vakolatli organlar yoki mansabdor shaxslar tomonidan individual karorni tayyorlash va uni qabul qilish bilan bog’liq bo’lgan xokimlik faoliyatidir.

Huquqni kullashning quyidagi belgilari mavjud:

Davlat xokimiyati funktsiyasini kullash vakolatiga ega bo’lgan organlar yoki mansabdor shaxslar tomonidan amalga oshiriladi;

Individual xarakatga ega;

Muayyan xuquqiy oqibatlarni – sub'ektiv xuquq, majburiyatlar, javobgarliklarni urnatishga yunaltirilgan bo’ladi;

Maxsus belgilangan protsessual shakllarda amalga oshiriladi;

Individual xarakatga ega bo’lgan yuridik karor chiqarish bilan yakunlanadi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib shuni ta'kidlash mumkinki, xuquqiy normalarni kullash davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat tashqilotlari va fuqarolar tomonidan amalga oshiriladi.

2.Huquqni tatbbh etish shakl va usullari.

Kupgina yuridik adabiyotlarda xuquqni tadbik etishning shakllari turlicha kurnishlarda bo’lib, ularni umumlashtirgan xolda quyidagicha tasniflash (klassifikatsiyalash) mumkin (sxemaga karalsin).

Huquqni tadbik etishning normativ xujjatlarda ko’rsatilgan qoidalarni kullanish darajasiga ko’ra uch xil shaklini ko’rsatish mumkin:

1.Huquqiy faoliyat amalga oshiriladigan umumiy vazifalar va tamoyillar uz ifodasini topgan qonunlar xamda moddalarning mukaddimalarida kuzda to’tilgan umumiy ko’rsatmalarni tasdik etish;

2.Huquq sub'ektlarining xuquqiy xolatini, xamda vakolatlar doirasini urnatuvchi umumiy normalarni tadbik etish;

3.Muayyan munosabatlarda muayyan xuquqi normalarni tadbik etish;

Huquqni tadbik etish sub'ektlariga ko’ra uni quyidagi ikki shaklini ko’rsatish mumki: individual va birgalikda tadbik etish ko’rinishidagi. xuquq normalarini amalda kullinilish uchun davlat organlari, jamoat tashqilotlari va ba'zi fuqarolarning ma'lum darajadagi amaliy faoliyati talab qilinadi. xuquq normalari kishilarning ma'lu munosabatlariga nisbatan tadbik qilinadiv va shunga ko’ra muayyan xuquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, uzgarishi yoki tuxtatilishi sodir bo’ladi.

Huquqni tadbik etuvchi sub'ektlar faoliyati xarakteriga ko’ra, turt xil shaklni ko’rsatish mumkin

- xuquq normasiga rioya qilish, xuquq normasini bajarish, xuquq normasidan foydalanish va xuquq normasini kullash.

- xuquq normalariga rioya qilish – bu xuquq normalari belgilangan majburiyatlarni bajarish va xuquq normasi man etilgan xarakatlarni sodir etmaslikdan iborat;

- xuquq normalarini bajarish – odatda xayotga tadbik etish bilan bog’liq bo’lgan majburiyat yuklovchi qonunlarni faol (aktiv) xarakatlar bilan bajarish;

- xuquq normalaridan foydalanish – bunda xuquq normalari orqali tartibga solinadiagn ijtimoiy munosabatlar katnashchilarining tegishli normalarida nazarda to’tilgan xuquqlardan foydalanih;

Huquq normalarini kullash – ma'lum yuridik ishlar buyicha yuridik faktlar yoki muayyan xuquq normalariga asoslanib, vakolatli organlar yoki mansabdor shaxslar tomonidan individual karorni tayyorlash va uni qabul qilish bilan bog’liq bo’lgan davlat xokimiyati faoliyatidir.

Huquqni tadbik etishning yuridik mexanizmi turli xil bo’lib, uning mazmuni u yoki bu mamlakatning xuquqiy tizimi xususiyatlari bilan belgilanadi.

Huquqshunos olim Z.Islomov huquqiy normalarni tatbiq etishni uchta shaklga bo’ladi;

1) Qonunlarni preambo’la (kirish qismi) va moddalari bo’yicha tatbh etish;

2) Huquqiy normalarning huquqiy munosabatsiz qo’llash ya’ni sub’yektiv huquq va burchlarning amalga oshishi;

3) Huquqiy normalarni huquqiy munosabatlar orqali qo’llaish;

1. Huquqiy normalarni qo’llaydigan sub’yekti bo’yicha shahsiy va jamoalarga bo’linadi.

2. Huquqiy normalar tartibga solinadigan ijtimoiy munasabatlarning turi va harakteriga qarab. Ularni tatbh etish 4 shaklga bo’linadi. Huquqiy normalarga amal q’ilish, huquqiy normalarni qo’llaish, huquqiy normalardan foydalanish va huquqiy normalarni qo’llaish.

Huquqiy normalarga amal q’ilishda sub’yektiv tomonlardan huquqiy norma ruhsat etmagan harakat va harakatsiz qilinmaydi ya’ni huquqiy normalar talabiga to’lh amal q’ilish kerak.

Huquqiy normani qo’llaishda davlat tomonidan har bir huquqiy norma qat’iy o’rnatilgan bo’ladi. Uning bilan davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shahslar va fuqarolar tomonidan kishilar o’rtasidan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Huquqiy munosabatda ishtirok etuvchi taraflar unda belgilangan huquq va barchga qat’iy amal qiladi.

Huquqiy normalardan foydalanishda huquqiy tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabat tshtirokchilari ya’ni davlat organlar, jamoat birlashmalari, mansabdor shahslar va fuqarolar tegishli huquqiy normalardan foydalanib, ularning talabini

bajarishi kerak. Masalan; O’zR Mehnat kodeksiga asosan hodimlar bilan ma’muriyat o’rtasidagi shartnomalarning bajarilishi.

Huquqiy normalarga rioya q’ilishda huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflar unda belgilanga huquq va burchlarni bajarishi kerak. Bu huquqiy normalar man etilgan ishlarni qilmaslik kerak. Agar huquqiy normalar talabini bo’zsa uning moddiy va madaniy oqibatiga qarab huquqbo’zarlarga davlat tomonidan turli jazo choralari qo’llaniladi.

Hayotda huquqiy normalarning tatbh etishning usullari ishontirish va majburlashdan iborat. Inontirish usulida fuqarolar hayotda huquqiy normalarni tushunib ongli ravishda u bilan turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Majbur usulda kishilar hayotda huquqiy normalar bilan turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda, ularga amal qilmaydi. Bu holda davlatning zo’rlik kuchi bilan ularga jazo choralari beriladi..

O’zbekiston bozor iqtisodiga utayotgan hozirgi vaktda demokratik huquqiy davlat kurmokda. Bunda fuqarolar huquqiy normalarni tushunib ongli ravishda tatbh etayotgani sababli ishontirish usuli kuchayib, majburlash uchuli roli kamayib bormokda. Shuning uchun davlatning jazo choralari kam qo’llainilmokda.

3.HUQUQNI TATBH ETISHNING ASOSIY BOSQICHLARI.

Huquqni tatbh etish bosqichi bu uning hayotda tatbh qiluvchi sub’yektlar davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shahslar va fuqarolar tomonidan turli ijtimoiy munosabatlarni tegishli huquqiy normalar bilan tatribga solishdir. Masalan; Korhona direktori fuqaroni ishga qabul q’ilish hakida buyruq chiqaradi. Harbiy komissariant yoshlarni chakirib armiya safiga junatadi. Bu misollarning barchasida huquqiy normalar hayotda tatbh etilib, ijtimoiy munosabatlar hal qilingan.

Huquqni tatbh etish jarayoni quyidagi asosiy bosqichlardan iborat.

1.Huquq normasi bilan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishni talab qiluvchi ishning atroflcha analiz q’ilish. Bunda huquq normasini qo’llaiyotgan kishi tomonidan hal qilinayotgan ish ahamiyatga egami, uni hal etishda huquqni qo’llaish lozimmi yoki (boshqa turmush qoidalari; urf-odat, ahloq asosida) hal qilinishi

anhlanishi kerak. Agar kurilayotgan ish yuridik xarakterga ega bo’lsa, uning faktik xolatlari sodir qilinganda, masalan, jinoyatni sodir qilgan shaxs, jinoyat sodir etilgan vakt, joy va uni kanday usulda amalga oshirilganligi, jinoyat tufayli kelib chiqkan oqibatlar, ayblilik darajasi (xarakteri-kasddan yoki extiyotsizlikdan) va boshqa xolatlar; fuqarolik – xuquqiy nizolar kelib chiqkanida – bitim tuzish xolatlari, uning mazmuni, bu bitimni bajarishga qaratilgan xarakatlar, tomonlarning o’zaro da'volari va xolatlar kurilayotgan vakt xuquq normalarini kullash, zarur bo’lgan yuridik ishnin faktik xolatlari bo’lib karaladi.

Odatda faktik xolatlar utmishda ruy bergan bo’ladi va shuning uchun xuquqni kullovchi bu xolatlarni bevosita uzi tuzata olmaydi. Bu faktik xolatlar utmishda ruy bergan xolatlarni uzida ifoda (aks) ettirgan moddiy va nomoddiy dalillar (guvoxlarning kurgazmalari, ekspert xulosalari, vokea sodir bo’lgan joyni kuzdan kechirish bayonnomalari va x.k) yordamida aniqlanadi

2. Hal qilinadigan ishga to’gri keladigan tegishli huquq normasini tanlab olish va ishni shu huquqiy norma bilan tartibga solish. Bu huquqiy normani qonunlar to’plami, kodekslardan izlab topib, bu normani kuchli ekanligini anhlab, turmushda sodir bo’lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib, kvalifikatsiya q’ilish lozim. Agar ishning birinchi bosqichida kurilayotgan ish yuridik xarakterga ega bo’lgan xuquq normalarini talab etadi degan xuloasga kelinadigan bo’lsa, shu ishni olib borayotgan shaxs, barcha xuquq normalari orasida mazkur ishga mos keladigan maxsus xuquq normasini tanlab olishi va shu kurilayotgan ishda uni kullanilishi lozim. buning uchun esa, u avvalo mazkur norma matnining xuquqiy ekanligiga, bu norma uzgarishsiz va uz kuchini yukotmasdan xozirgi kunda xam amal qilish kuchiga ega ekanligiga tula ishongan bo’lishi kerak.

Aniqlangan fakt xolatlarini yuridik baxolanishining moxiyati. Ya'ni ularni yuridik kvalifikatsiya qilish shuni anglatadiki bunda kurilayotgan xodislarni tartibga solish uchun aynan zarur bo’lgan xuquq normasini izlab topish va tanlash lozim bo’ladi.

3. Ko’riladigan ishga mos keladigan huquq normasining mazmunini yuridik jihatdan anhlash. Bunig uchun esa uning turli manthiy, grammatik, tarixiy va sistematik

usullari orqali sharhlash kerak. Kurilayotgan ish buyicha faktik xolatlar va yuridik faktlar aniqlangandan keyin kullanilishi kuzda to'tilgan normasining gepotizasi ushbu xolatlarning mos kelishi yoki kelmasligi o'rganiladi va takkoslash asosida bu ish yuridik baxolanadi (kvalifikatsiya qilinadi).

Amaldagi qonunchilik kurilayotgan ishni xal qilishda shu kunda kuchga bo'lgan xuquq normalari asosida ish olib borish va ana shu normalar asosida karorga kelish lozimligini talab qiladi.

4.Hayotda tegishli huquqiy normalarni qo'llaib ijtimoiy munosabatlar hal qilingandan keyin, bu haqda huquiy akt chiqariladi. Masaldan; sud organining alohida ishlar buyicha chiqaorgan hukm, hal qiluvchi qarorlari, madaniy organlarning turli ma'mury ishlar buyicha chiqaorgan qaror va farmoyishlari kiradi. Bu aktlarda xuquq normasini sharxlangan mazmunga moslashtirilgan aniq ish, fakt va munosabatning xal etilishi uz ifodasini topgan bo'ladi. Kurilayotgan ish buyicha karor chiqarish vaktida, bu karorning kullanilayotgan xuquq normasining dispozitsiya yoki sanktsiyasi talabalariga mos kelish-kelmasligi e'tiborni qaratish lozim. Ish buyicha karor qabul qilishning ikkkita jixatini kurish mumkin:

Birinchidan,bu akliy faoliyat bo'lib, u ish buyicha tuplangan dalillarni baxolash asosida bo'lib, utgan xodisa(vokea) to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lishni, uni yuridik baxolash (kvalifikatsiya)ni , tomonlar yoki aybdor uchun yuridik oqibatlarni tomonlarning xuquq va majburiyatlarini, aybdorning javobgarlik darajasini belgilashni va xakozalarni uz ichiga xamrab oladi.

Ikkinchidan, bu ish buyicha qabul qilingan xujjat-xuquqni kullanish aktini chiqarishni nazarda tutadi.Bu aktda yuridik ishni xal etish bilan bog'liq bo'lgan akliy faoliyatining natijasi uz ifodasini topib, unda konkret shaxs uchun yuridik oqibat kelib chiqish masalasi rasman uz aksini topadi.

xuquqni kullash aktlari – bu konkret shaxs(lar)ning xuquqlarini, majburiyatlarini yoki ularning yuridik javobgarlik darajasini belgilovchi, yuridik faktlar va xuquq normalariga asoslanib vakolatli organ yoki mansabdor shaxs tomonidan chiqariladigan xuquqiy aktdir.

xuquqni kullash aktlari bir qator xususiyatlarga ega:

* ular vakolatli organlar va mansabdor shaxslar tomonidan   chiqariladi. Bundan esa xuquqni kullash aktlarining davlat-xokimiyat xarakteriga ega ekanligi kelib chiqadi;
bu aktlar kat'iy individuallahgan bo'lib, ular konkret shaxslar va xodisalarga qaratilgan bo'ladi;
* bu aktlarning bajarilishi davlatning majburlov kuchi bilan ta'minlanali;
* xuquqni kullash aktlari bir marta kullaniladi, shuning bilan u uz vazifasini tamomlaydi, ya'ni uz kuchini yukotadi.

Huquqni kullash aktlari xilma-xil bo'lib, ularni bir necha asoslarga ko'ra tasniflash mumkin   (tabl. karalsin.)

Huquqni kullash aktlarining turlari:

Parlament aktlari
Davlat boshligi aktlari ijro xokimiyati organlari aktlari
Sud karorlari
Prokuror nazorati aktlari
Maxalliy vaqillik xokimiyat organlarining aktlari
Korxona, tashqilot, muassasa raxbarlarining aktlari

Huquqni kullash aktlari asoslantirilganlik,qonuniylik va maksadga muvofiklilik talablariga javob berishi lozim.

Asoslantirilganlik talablari deganda, kurilayotgan yuridik ishga tegishli bo'lgan barcha xolatlar xar tomonlama o'rganib chiqilgan va dalillar asosida isbotlangan bo'lishi tushuniladi.

Qonuniylik talablari uz ichiga 4 ta muxim jixatni xamrab oladi, bo'larga; 1) ishni ko'rayotgan vakolatli organ yoki mansabdor shaxsning taalluklilik, sudlovlik va

boshqa shu kabi talablariga amal qilishi; 2) ish buyicha tegishli dalillarni tuplash, ishni kurish tartibini belgilovchi protsessual normalarga kat'iy amal qilish; 3) konkret yuridik faktga nisbatan tegishli normani to’g’ri yuridik kvalifikatsiya qilish va uni kullash; 4) ish buyicha karor qabul qilish paytida kullanilayotgan xuquq normasining dispozitsiya, sanktsiyasida kuzda to’tilgan ko’rsatmalarga kat'iy rioya qilish.

Maksadga muvofiklilik talablari quyidagilarni kuzda tutadi: odatda xuquq normasining dispozitsiya, sanktsiyasidagi ko’rsatmalar xuquqni kullovchi uchun karor qabul qilishda muayyan tanlash erkinligini tugdiradi. Lekin bu erkinlik maksadga muvofiklilik talablari bilan, ya'ni adolatlilik, samaradorlik, tomonlarning moddiy axvolini e'tiborga olish, javobgarlikni taksimlash va x.k. tamoyillariga ko’ra chegaralanadi. Masalan, sud, jinoyat qonunchiligi buyicha sanktsiyada ko’rsatilgan jazo choralarini tanlayotgan paytda qilingan jinoiy qilmishning ogirligini, sudlanuvchining ayblilik darajasini, javobgarlikni ogirlashtiruvchi va engillashtiruvchi xolatlarni e'tiborga olishi lozim bo’ladi.

Demak, xuquq normalarini kullash aktlari qonunchilikning talablarini kondira oladigan va normativ aktlarga mos keladigan bo’lishi, muayyan organning yoki mansabdor shaxsning bevosita faoliyatiga taalluklik masalalar buyicha chiqarilishi, ilmiy asoslanishi va bu aktga rasmiy tus beradigan zarur rekvizitlarga ega bo’lishi zarur.

5.Huquq normalarini tatbh etish bosqichi bu qo’llaish aktini ya’ni huquqiy aktni bajarishdir. Masalan; fuqaroga nisbatan sud organi tomonidan O’zbekiston Jinoyat kodeksining tegishli moddalari bo’yicha, uning ma’lum muddatga ozodlikdan mahrum etish tug’risida hukm chiqaradi. Bu hukmga asosan vakolatli organlar fuqaroni ozodlikdan mahrum etish joylariga olib borib, uni jazoni o’tashni ta’minlashi kerak.

6. Huquq normalarini tatbh etishning ohirgi bosqichi bu qo’llaish aktni nazorat q’ilishdir. Davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shahslar va fuqarolar huquqiy normalarni tatbh etib, u bilan tegishli ijtimoiy munosabatlarni hal qilib qo’llaish, akti chiqarilgandan keyin, bu aktlar ustidan nazorat tartibida shikoyat, ariza va proko’ratura aybnoma bildirishi mumkin. Bo’lar yuqori organlarga qurilgandan kyin

qo’llaish aktlari, masalan, sud hukmi va hal qiluv qarorlari qonuniy kuchga kiradi va ular baariladi.

Shunday qilib, huquqiy normalarni tatbh etish bu huquq normalarini qo’llaish, ular orqali jamiyatda turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, huquqiy norma tablablarini bajarish va ularga rioya q’ilishdir. Huquqiy normalarni tatbh etish bir qancha bosqichlardan iborat. Huquqiy normani qo’llaishni talab qiluvchi atroflicha analiz q’ilish. Ko’rilayotgan ishga mos keladigan huquq normasini mahmunini aniqlash va uni sharhlash. Hal qilingan ishlarga nisbatan huquqiy akt chiqarishi.Ularning bajarilishini ta’minlash va ijrosini nazorat q’ilishdan iborat.

Mavzu: HUQUQBO’ZARLIK VA YURIDIK JAVOBGARLIK

Darsning maqsadi: Talabalarda huquqbyzarlik va yuridik javobgarlik tushynchasi, belgilari, turlari, yuridik javobgarlikning maqsadi, wazifalari to’g’risida tushuncha berish. Talabalarda huquq va qonun bu bo’zilishiga nisbatan e’thodini shaklantirish.

Dars ko’rgazmasi: huquqbyzarlik va yuridik javobgarlik tushynchasi, belgilari, tyrlari, yuridik javobgarlikning maqsadi, wazifalari chizmasi.

Asosiy so’z wa tayanch tyshynchalar:huquqiy harakat, jinoyat, nojo’ya hatti-harakat, huquqbuzarlik

Reja:

1.Huquqbuzarlik tushunchasi, turlari va tarkibi.
2.Huquqbuzarlikning sabablari.
3.Yuridik javobgarlik tushunchasi, belgilari, tyrlari.

Foydanilgan adabiyotlar.

1. Karimov I A O’zbekiston XX1 asr bo’sag’asida: hawfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari, taraqqiyot kafolatlari. T., 1997 y
2.O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi . T.,” O’zbekiston” 1992 y
3. O’zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi T., “Adolat” 1995 y
4. O’zbekiston Respublikasi Fyqarolik kodeksi T., “Adolat” 1997 y
5. O’zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi T., “Adolat” 1996 y
6.O’zbekiston Respublikasi Ma’myriy jawobgarlik to’g’risidagi kodeks T., “Adolat” 1995 y
7.Saidov A. Tojinonov U. Huquq nazariyasi. T. Adolat. 2001 y. 280-320 bet.
8.Davlat va xuquq nazariyasi. Mas'ul muqarrirlar .B.Boboev, .T.Odilqoriev. -T.: Iqtisodiyot va xuquq dunyosi, 2000. –528 b.
9.Islamov Z.M. Obshestvo. Gosudarstvo. Pravo .–T.: Adolat, 2001.-696 s.
10.Islomov Z.M. Davlat va xuquqning umumnazariy muammolari: xuquqni tushunish, xuquqiy ong va xuquq ijodkorligi. – T.: TDYuI. 2005. -187 b.

1.Huquqbuzarlik tushunchasi va tarkibi.

Jamiyatda davlat tomonidan qabul qilingan qonunlar va boshqa huquqiy normalarni barcha halq ongli va ixtiyoriy ravishda bajaradi. Chunki bo'larda xalqning erki va irodasi ifodalanadi.

Huquqiy hulq- bu jismoniy (fuqarolar) va yuridik shaxslar (idora, korxona, muassasa va tashqilotlar) tomonidan harakatdagi barcha huquqiy normalarning tushunib ongli holda bajarishidir. Jamiyatda huquqiy xulq kishilarning xatti-harakatlari bilan huquqiy normalarga ongli holda amal qilib turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Chunki, demokratik jamiyatda ayniqsa O'zbekiston Respublikasida bozor ijtimoiy munosabatlariga o'tish uchun turli ijtimoiy sohalarda iqtisodiy, madaniy, ma'rifiy va huquqiy sohalarda islohatlar o'tkazilib, jamiyat siyosiy tizimini takomillashtirib, shaxsning erkin rivojlanishiga, ularning huquqini mustahkamlab, qonun va amaldagi huquqiy normalarini bajarish uchun keng yo'l ochib beradi.

O'zRning fuqarolari Konstitutsiyaga asosan shaxsiy huquq va erkinliklariga (yashash huquqi, shaxsiy dahlsizlik huquqi, vijdon erkinligi) va boshqa siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarga egadir. Fuqarolarning huquq va burchlari davlat bilan uzviy bog'liqdir. Bu haqda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini 19- moddasida shunday deyilgan. «O'zbekiston Respublikasi fuqarosi va davlat bir-biriga nisbatan bo'lgan huquqlari va burchlari bilan o'zaro bog'liqdir. Fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan huquq va erkinliklari dahlsizdir, ulardan sud qarorisiz mahrum etishga yoki ularni cheklab qo'yishga hech kim haqli emas.» Fuqarolar o'z huquqi va erkinliklarini amalga oshirishda huquqiy xulq asosida boshqa shaxslarning davlat va jamiyatning qonuniy manfaatlari, huquqlari va erkinliklariga putur yetkazmasligi kerak. Huquqiy xulq shaxsning ongli ravishda bevosita xatti-harakatlari natijasida amalga oshadi.

Jamiyatda kishilarning huquqiy xulqi turli belgilarga qarab tartibga solinadi;

1) Huquqiy normalarning huquq shakllariga tegishliligiga qarab konstitutsiyaviy huquq, ma'muriy huquq, fuqarolik huquqi, mehnat huquqi, moliya huquqi va boshqa huquq sohalariga bo'linadi. 2) Kishilar ijtimoiy hayotning huquqiy va boshqa huquq

xatti-harakatlar sodir etiladigan doirasiga qarab iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy va boshqalar; 3) Sub’yektiga qarab fuqarolarning davlat va uning organlari, tashqilot , korxona va muassasalarning vaqillari xatti-harakatlari natijasida amalga oshiradigan huquqiy xulq; 4) Huquqiy normalarning tatbiq etish shakllari bo’yicha huquqiy xulq huquqiy normalarning ijro etish, amal qilish va ularni qo’llashga bo’linadi. O’zbekiston Respublikasi bozor ijtimoiy munosabatlariga o’tayotgan hozirgi davrda huquq sub’yektlari fuqarolar va yuridik shaxslar tomonidan huquqiy xulqqa ongli ravishda amal qilish huquqiy normalarni bajarish, qonuniylikka amal qilishdek, ularning huquqiy ongi va huquqiy aktivligiga bog’lik. Huquqiy aktivlik bu ularning jamiyatdagi harakatdagi huquqiy normalarni hurmat qilish va ixtiyoriy ravishda bajarishligi haqidagi ongli huquqiy faoliyatdir. Bu faoliyat fuqarolarga berilgan huquqlardan to’g’ri foydalanishda, jamiyat manfaati yoki qonun bilan qo’riqlanadigan shaxsiy manfaat yo’lida ularga berilgan burchlarni bajarishda ifodalanadi. Jamiyatda huquq fuqarolarning huquqiy aktivligini oshirishga katta ta’sir ko’rsatmoqda. Masalan; O’zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini 32-moddasida har bir fuqaro jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o’z vaqillari orqali ishtirok etish huquqiga egadir. Bunday ishtirok etish o’zini-o’zi boshqarish, referendumlar o’tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda tashqil etish yo’li bilan amala oshiriladi. Bu huquq fuqarolarning hokimlar boshchilik qiladigan halk kokimiyati bo’lgan mahalliy halk deputatlari Kengashlariga, oliy davlat vaqillik organi, qonun chiqaruvchi hokimiyat O’zbekiston Respublikasining Oliy Majlisiga va boshqa saylab qo’yiladigaan davlat organlariga saylash va saylanish huquqi, muhim davlat masalalarida referendumlar o’tkazishda katnashish imkoniyatlarining yaratib berilishi bilan ta’minlanadi.

Huquqbuzarlik bu shaxslarning huquqqa qaratilgan jamiyat uchun havfli harakat yoki harakatsizligi bo’lib, buning natijasida ayb sodir qilinadi.

Demak, huquqbuzarlik qonun va boshqa huquqiy normalarga rioya qilmaslik natijsaida jismoniy fuqarolar va yuridik shaxslarning kasddan yoki ehtiyotsizlik sababli bo’lib jamiyat, davlat va shaxs manfaatlariga moddiy yoki ma’naviy zarar yetkazadi. Huquqbuzarlik jamiyatga havflilik darajasi va harakteriga qarab ikki turga bo’linadi ; jinsi yva nojuya ish Jinsiy huquqbuzishlik jamiyat uchun havfli bo’lgan kishilarning

aybli ijtimoiy qilmisht (harakat va harakatsihligi) bo'lib, O'zRJK normaari bilan tartibga solinib, tegishli jazo choralari qo'llaniladi. Nojuya ish huquqbuzarlikning ko'p tarqalgan turi bo'lib, ular bir-birlaridan jamiyat uchun qancha havfliligi, xatti-harakatining harakteri, oqibatlari va qo'llaniladigan jazo choralari bilan fark qiladi. Nojuya ish huquqbuzarlik ijtimoiy munosabatlarning turiga va ularning tartibga solish predmetiga qarab fuqarolik –huquqiy, protsessual-huquqiy va boshqa huquq sohalariga bo'linadi.

Fuqarolik huquqiy bo'yshishlik O'zbekiston Respublikasining fuqarolik kodeksida mustahkamlangan huquqiy normalarning buzish bilan bog'liq bo'lgan xatti-harakatlaridir. Masalan; tug'ilgan shartnoma talablarini va turli majburiyatlarni bajarmaslik mulk huquqi, ashyoviy huquqlarni buzib zarar yetkazish va boshqa mulkiy, u bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy nomulkiy munosabatlarni buzishdan kelib chiqadi. Fuqarolik huquqiy normalar buzilganda u tiklanadi, yetkazilgan zarar undiriladi. Ma'muriy huquqbuzarlik bu O'zbekiston Respublikasining MJTKdagi davlatni boshqarish sohasidagi ijtimoiy munosabatlarn buzish bilan bog'liq bo'lgan xatti – harakatlaridir. Mehnat huquqbuzarlik bu O'zbekiston Respublikasining MKsida belgilangan huquqiy normalarni buzishdir. Jumladan, bozor iqtisodiy munosabatlariga o'tish davrida mulkchilikning barcha shaklidagi korxonalar, muassasalar, tashqilotlar, fuqarolar tomonidan mehnat shartnomasi kontrakt bajarmaslik boshqa korxona bilan hodim o'rtasidagi mehnt munsabatlarini buzishdir.

Huquqbuzarlik belgilari quyidagiarldan iborat.

1.Huquqbuzarlik bu, jamiyat, davlat va shaxslar uchun havflidir. Chunki ularning manfaatlariga moddiy va ma'naviy zarar yetkazadi. Barcha huquqbuzarli davlat tomonidan belgilangan amaldagi qonun va huquqiy normalarni buzadi, buning uchun ularga tegishli jazo choralari belgilangan. Ba'zi hollarda nojo'ya ishga jinoiy ishga nisbatan qattiqroq jazo choralari qo'llaniladi.. Masalan; jinoiy ish sodir qilganligi uchun, jinoiy jazo chorasi sifatida jarima, jamoat izzasi qo'llainilsa, ma'muriy huquq buzishlik uchun bir oygacha kamok jazosi qo'llaniladi.

2. Huquqbuzarlik bu harakatdagi qonun va huquqiy normalarga qarshi qaratilgan bo'lishi kerak. Huquqbuzarlik jamiyat uchun havfli bo'lib, kishilarning harakat yoki harakaisizligi sababli sodir qilinib huquqbuzarlikka kasddan odam uldirish, harakatsizlik

sababli huquqbuzarlikka bemorning chaqirig’i bo’yicha vrachning o’z vaqtida yetib kelmasligi, natijasida bemorning vafot etishi.

3. Huquqbuzarlikning faqat inson sodir qiladi. Huquqbuzar shaxs aqli raso o’z harakat va harakatsizligini tushunadigan, unga javob beradigan, huquqiy va muomila qobiliyatiga ega bo’lishi kerak.

Huquqbuzarlik bu kishilarning huquqka qarshi qaratilgan harakat va harakatsizligi bo’lib, buning natijasida ayb sodir qilib, ular huquq sohalarining tegishliligiga qarab tegishli jazo choralari belgilab javob berishi kerak.

Huquqbuzarlik natijasida kishilarning ayblari bo’lishi kerak. Agar shaxs huquqni buzgan bo’lsa, bunda uning aybi bo’lmasa, uni javobgarlikka tortib bo’lmaydi. Masalan; yuqorida keltirilgan misolda huquqbuzarlikka bemorning chaqirig’i bo’yicha vrachning kasalligi sababli kelmasligi natijasida bemorning vafot etishi. Bu holda vrachning aybi yo’q.

Jamiyatda huquqbuzarlik shaxsning harakat va harakatsizligi tufayli sodir qilinib, unda yuridik jihatidan quyidagi turt guruhga bo’linishi kerak; Huquqbuzarlikning obьyekti, subьyekti, obьyektiv tomoni va subьyektiv tomoni. Har bir huquqbuzar shaxsni javobgarlikka tortish uchun shu turtta tarqib bo’lishi kerak. Agar shulardan bittasi bo’lmasa huquqbuzarni javobgarlikka tortib bo’lmaydi.

Huquqbuzarlikning oby’ekti bu kishilar tomonidan huquq normalari bilan tartibga solinadigan va qo’riqlanadigan turli ijtimoiy munosabatlarning buzilishidir. Bu ijtimoiy munosabatlar O’zbekistonning ijtimoiy yoki davlat to’zimini, davlat hujalik to’zimi, turli mulk shakllari, mehnat qilish, siyosiy, tabiatni muhofaza qilish, shaxs va fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoya qilishdir. Huquq bilan qo’rhlanadigan bu ijtimoiy munosabatlar shaxslar tomonidan buzilib, moddiy va ma’naviy zarar yetkaziladi.

Xuquqbuzarlikning ob’yektiv tomoni bu shaxsning harakat va harakatsizligi natijasida huquqning buzilishidir. Kishilarning harakat va harakatsizligi huquqka qarashli bo’lib, uning jamiyat uchun ijtimoiy munosabatlar buzilib jamiyatga moddiy va madaniy zarar yetkazadi. Huquqbuzar shaxsning qilmishi bilan sodir bo’lgan oqibat o’rtasida sababli boglanish bo’lib, buning natijasida ayb sodir qilinishi va huquqbuzar

tegishli huquq sohalari bo'yicha o'z qilmishi uchun jazo choralarini oladi. Ob'ektiv tomonning elementlari bo'lib qo'yidagilar hisoblanadi:

Huquqqa qarshi qilmish;

Huquqqa qarshi zararning oqibati;

Huquqqa qarshi qilmish bilan zararli oqibat o'rtasidagi sababiy bog'liqlik;

joyi, vaqti, usili va muxit;

Huquqbuzarlikning sub'ekti bo'lib xuquqbuzarlikni sodir qilgan yuridik va jismoniy shaxslar xisoblanadi. Sub'ektlarning xususiyatlari xuquqbuzarlikning turiga bog'liq bo'ladi. Masalan, jinoiy va ma'muriy xuquqning sub'ektlari bo'lib faqat shaxslar xisoblanadi.

Huquqbuzarlikning sub'ektiv tomoni bu shaxsning (jismoniy va yuridik) xuquqqa karishi qaratilgan xarakat yoki xarakatsizlikka va ulardan kelib chiqadigan xafvli qilmishga nisbatan psixik ongli ko'rinishdagi munosabatidir. xuquqbuzarlik sub'ektiv tomonining zaruriy belgisi aybdir. Ayb - xuquqbuzarning xuquqqa xilof xati - xarakatiga va ularning ijtimoiy xafvli oqibatiga nisbatan yoki extiyotsizlik shaklidagi munosabatadir.

Qasd - shaxsning xuquqqa xilof xatti-xarakatini sodir qilayotgan paytida, bu xarakatning xuquqqa xiloflilgini, unung oqibatini anglash yoki tushunishidir(to'g'ri qasd) yoki bu xatti -xarakatining ma'lum oqibatni keltirib chiqarishiga ongli ravishda yo'l qo'yishidir(egri qasd).

Extiyotsizlik - shaxsning xati - xarakatlari natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan oqibatlarning oldini olishni nazarda tutib, beparvolik bilan uz-uziga ishonib xarakat qilishidir.

Xuquqbuzarlik xarakteri va ijtimoiy xavflilik darajasiga qarab ikki turga bo'linadi: jinoyat va nojuya ish. Jinoyat - bu ijtimoiy xavfli xatti - xarakat yoki xarakatsizlikdir. U davlatning ijtimoiy tuzumiga, uning siyosiy va iqtisodiy tizimiga, mulkka, fuqarolarning xuquq va erkinliklariga va xokozolarga xavfli taxlid solib tiruvchi qilmishdir.Nojuya ish xuquqbuzarlikning ko'p tarqalgan ko'rinishi bo'lib, ijtimoiy xavfning yukligi bilan xarakterlanadi va jazo choralarining qo'llanishiga qarab

jinoyatdan farq qiladi. Nojuya ishning qo'yidagi turlarigi mavjud : fuqarolik - xuquqiy, ma'muriy - xuquqiy va intizomiy - xuquqiy.

2. Huquqbuzarlik sabablari.

Uzoq asrldan buyon insoniyatning buyuk mutaffaqirlari jamiyatda huquqbuzarlikning sababini o'rganish va uni tugatish bilan shug'ullanib keldi. Bu muommo bilan kadimgi Grek faylasufi Aflotun, Arastudan boshlab to hozirga kadar barcha shark va garb donishmandlari shugullanib keldi. Bu haqda ayniqsa jinoiy huquqbuzarlikni oldini olish to'g'risida donishmand shunday deb ko'rsatadi; «Aqlli qonunchi jinoyat uchun jazolashga majbur bo'lgandan ko'ra jinoyatning oldini olishi uchun barcha chorani ko'radi.»

O'zbekiston Respublikasi bozor iqtisodiyotiga o'tish bosqichida huquqbuzarlikni tugatish, va qarshi ko'rsatiish eng muhim muammodir. Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimovning ta'kidlashicha «Bozor iqtisodiga o'tish obьyektiv zarurat sifatida davr takozasi bo'lib qoldi. Bozor iqtisodiyoti umumbashariy hodisa bo'lib, jahon tsivilizatsiyasi rivojlanish yo'lidagi mukarrar bosqichdir».

Hozirgi vaktda bizda birinchidan turli huquqbuzarliklar ayniqsa jinoyat sodir qiluvchilar ko'paymokda. Agar sud ko'rgan ishlarning 3 dan 2 qismi fuqarolik mehnat va 3 dan 1 qismi jinoiy ishlar bo'lsa, hozir esa sud ko'rayotgan huquqbuzarlik ishlarining ko'pchiligini jinoiy ishlar bo'lsa, hozir esa sud ko'rayotgan huquqbuzarlik ishlarining ko'pchiligni jinoiy ishlar tashqil qiladi. Bu hol huquqbuzarlikda nojuya ishlardan, jinoiy ishlarni ko'payayotganligini ko'rsatadi. Ikkinchidan huquqbuzarlikni sodir qiluvchilardan voyaga yetmagan yoshlar ko'paymokda. Bo'lar ko'pincha kvartiralarda ugrilik, talonchilik, boskinchilik va jamoat joylarida turli huquqbuzarliklarni sodir qilmokda. Uchinchidan, avval bizda ma'lum bo'lmagan huquqbuzarlikning yangi turlari paydo bo'ladi. Masalan; fuqarolik huquqida bozorga o'tish munosabati bilan bog'liq bo'lgan kimmatbaho kogozlarni sotish shartnomasini, buzish davlat mulki ob'yektlarini sotish shartnomasini buzish. Moliya huquqida fuqarolar tushgan daromaddan solik tulamaslik. Jinoyat huquqida-reket, odamlarni pul to'lash sharti bilan o'girlash va boshqalar. To'rtinchidan, jinoyat sodir qilish

professional, tashqiliy va halqaro boshqa davlat fuqarolari bilan birgalikda qiliinmoqda. Masalan; mafiya, o'girlik, banditizm va boshqa jamiyat uchun havfli bo'lgan jamyatlar.

O'zbekiston Respublikasida huquqbuzarlikning sabablari quyidagilardan iborat;

Aholi moddiy hayotining (iqtisodining) pastligi. O'zbekiston bozor ijtimoiy siyosatiga o'tish davrida ozik-ovkat va sanoat tovarlariga narhni usib borishi.

Fuqarolarning huquqiy madaniyatini pastligi. Fuqarolar huquqiy ongli va madaniyatli bo'lib, amaldagi barcha huquqiy normalarni bilish va qonunlarga amal qilish kerak. Huquqiy tarbiya bu huquqbuzarlikni asosiy sababidir. Shuning uchun aholi o'rtasida huquqiy madaniyatni oshirish uchun hali ko'p ish qilishimiz kerak. Shu maqsadda Prezidentimiz I.A.Karimov 1997 yil 25 iyunda «Huquqiy tarbiya yahshilik, aholining huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish, huquqshunos kadrlarni tayyorlash tizimining takomillashtirish, jamoatchilik fikrini o'rganish ishini yahshilash haqida» mahsus farmon qabul qildi. Bu esa aholi o'rtasida huquqiy bilam va huquqiy ongni oshirish, huquqbuzarlikni kamaytirish va O'zbekistonda milliy davatchilikni rivojlantirish uchun katta hizmat qiladi. Bundan tashkari aholining huquqiy tarbiyasiga bag'ishlab O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisining sessiyasida «Jamiyatda huquqiy madanyatni yuksaltirish Milliy dasturi» qabul qilindi. Aholining huquqiy madaniyatini va huquqiy savodhonligini oshirish muhim vazifadir. Bu sohada mamlakatimiz bo'yicha viloyat, shahar, tuman hokimliklari, sud, proku'ratura, ichki ishlar, notarial organlar, «Ma'naviyat va ma'rifat»» jamoatchilik markazi hodimlari bilan hamkorlikda ko'pgina ishlar olib borilmoqda.

Ahloqni inqirozga uchrashi. Uzoq yillar jamiyatda hukmron bo'lgan totalitar sovet davlatini ahloqi o'rnida mamlakatimizda yangi ahloq paydo bo'lmoqda. Bu yangi ahloq umumbashariyati va shark ahloq normalarini o'z ichiga oladi. Bu ahloq O'zbekiston Respublikasining bozor iqtisodiy siyosatiga o'tish davridagi iqtisodiy, siyosiy, davlat, huquq, goyaviy hayot va boshqa ijtimoiy o'zgarishlar bilan o'zviy bo'lhdir.

Alkogolizm va narkomaniya. Bu jamiyatuchun juda havfli bo'lib, aholi o'rtasida keng tarqalgan bo'lib ayniqsa yoshlar buni isteьmol qilib turli huquqbuzarliklar sodir qilmokda.

Qonunchilikni takomillashtirmaslik. Qonunchilikni asosiy vazifasi kishilar o’rtasidagi turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib, jamiyatga, adabiyotga va fuqarolar manfaatiga zarar yetkazmaslikdir. O’zbekistonda bozor iqtisodiy siyosatiga o’tish davrida barcha huquqbuzarliklarni sababini o’rganib, ularni turmush bilan bog’lab, huquqbuzar shaxslarga nisbatan jazo choralarini kuchaytirib, qonunchilikni takomillashtirib borishi kerak. Shu ma’noda Prezident I.A.Karimov «Mustaqillik bu huquq inson izzatini joyiga qo’yishdir» deb ko’rsatgan edi.

Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning yahshi ishlamasligi, O’zbekistonda huquqbuzarlikka qarshi ko’rashish uchun barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabor shaxslar va fuqarolar birgalikda ishlashi kerak. Bu sohada joylarda viloyat, tuman, shaharlardagi hokimlar boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlari huquqbuzarlikka qarshi ko’rashish uchun muhim rol o’ynaydi. Bo’lardan tashqari O’zbekistonda huquqbuzarlikka qarshi ko’rashish uchun huquqni muhofaza qiluvchi organlar sud, proko’ratura, ichki ishlar, milliy havfsizlik va adliya organlari yahshi ishlashi kerak.

3.Yuridik javobgarlik va uning belgilari.

1.Yuridik javobgarlik huquqni buzgan shaxslarga nisbatan davlat tomonidan qo’llaniladigan majburiy choradir. Yuridik javobgarlik huquqni buzuvchi kishilarga qaratilgan bo’lib, sub’yektlarnig harakat va harakatsizligi orqali sodir qilinib jamiyat, davlat va fuqarolarning manfaatlariga moddiy va mahnaviy yetkazadi. Huquqbuzuvchi shaxs o’z harakat va harakatsizligini tushunib, aqli raso bo’lib, unga javob berishi kerak. Yuridik javobgarlikning belgilari quyidagiarldan iborat;

1.Yuridik javobgarlik davlatning majburlash kuchi bilan bog’liqdir. Bu majburlash kuchi yuridik javobgarlikni mazmunini tashqil qiladi. Yuridik javobgarlikni bu belgisi turli huquq sohalarida turli shaklda ko’rinadi. Masalan; jinoyat huquqida jazo belgilash bilan, mahmuriy huquqda jarima to’lash bilan belgilanadi. Huquqning umumiy nazariyasida bu hol huquqbuzarlarga nisbatan davlat tomonidan jazo chorasi javobgarlik belgilanadi, deb yuritiladi.

2. Huquqbuzarlik shaxsning ongli harakati va harakatsizligi natijasida sodir etilib, uning irodasini talab qiladi. Huquqbuzarning aybi dalillar bilan isbotlanib, huquqiy normalar buzilganda fuqaro aybdor bo'lishi kerak.

Huquqbuzar shaxsga qo'llaniladigan chora javobgar davlatning majburlash kuchi bilan bog'liq bo'lib,bu bir qancha hususiyatlarga egadir.

Birinchidan, davlatning majburlash kuchi bilan huquq buzuvchi subyektlariga javobgarlik belgilash, davlat hokimiyati bilan bog'liqdir.

Ikkinchidan, davlatning majburlash kuchi huquqbuzar aybdorlari javobgarlikka ьortish uchun har bir huquq sohasi bo'yicha alohida jazo choralaridan iborat.

Uchinchidan, bu javobgarlik retrospektiv harakterga ega bo'lib, ya'ni huquqiy normani buzganlik uchun belgilanadi.

To'rtinchidan, yuridik javobgarlik huquqbuzar shaxsning ma'lum salbiy oqibat keltirishi bilan bo'gliqdir. Bu salbiy oqibat shaxs tomonidan tegishli huquqiy normani buzish va unga nisbatan qo'llanadigan huquqiy sanksiya bilan bog'liqdir. Masalan; Jinoiyat huquqi normalarini buzganlarga, jarima solish choralari qo'llaniladi. Shaxslar qayta tarbiyalanadi.

4. Yuridik javobgarlik turlari.

Shaxsni javobgarlikka tortish masalasini echishda uning qilmishida xuquqbuzarlikning tarqibini mavjudligiga axamiyat berish xal qiluvch rol uynaydi, ya'ni xuquqqa karishi qilmishning ob'ektiv va sub'ektiv tomonlarni xamda ob'ektiv va sub'ektiv birgalikda boglangan xolda o'rganish masalaning mazmunini ochib berishga, uni konkretlashtirish va individuallashtirishga yordam beradi. Xuquq buzilishining turlariga muvofiq yuridik javobgarlik xam to'rt turga bo'linadi:

Jinoiy xuquqiy

Fuqarolik xuquqiy

Ma'muriy xuquqiy

Intizomiy xuquqiy javobgarlik.

Jinoiy xuquqiy javobgarlik fuqarolar tomonidan ijtimoi va davlat tuzimiga, mulk shakllari, xujalik tizimi, shaxslar, fuqarolarning xuquq va qonun bilan ko'riklanadigan manfaatlarga va xokozolarga karishi tajovuz qilinganda kelib chiqadi. Jinoyat Kodeksida

kuzda to’tilgan talablarni buzish jinoyat xisoblanadi va shu jinoiy xarakat yoki xarakatsizlikka nisbatan jinoiy javobgarlik belgilanadi.

Fuqarolik - xuquqiy javobgarlik fuqarolarning, shaxslarning mulkiy munosabatlari va bu munosabatlar bilan bog’liq mulkiy xarakterda bo’lmagan shaxsiy munosabatlarga zarar etkazganlik xolatlarida belgilanadi. Fuqarolik - xuquqiy javobgarlik Fuqarolik kodeksi, Er kodeksi, Oila kodeksi, Mexnat kodeksi va boshqalarda nazarda to’tilgan xolatlarda qo’llaniladi.

Ma'muriy - xuquqiy javobgarlik xuquqiy munosabatlarning buzilishi bilan bog’liq bo’lib, ularga – o’rnatilgan umumtartib qoidalarni bajarmaslik, masalan, yo’l xarakati qoidalarini va jamoat tartibini buzish, tabiatni muxofaza etishga qarshi xarakatlar va boshqalar kiradi.

Ma'muriy - xuquqiy javobgarlik bo’yicha quyidagi jazo choralarini ko’rsatish mumkin : ogoxlantirish; jarima solish; predmetni musodara qilish (xuquqni buzish quroli yoki ob'ekti bo’lsa); maxsus xuquqlardan maxrum etish (ov qilish, transport vositalaridan foydalanish va x.); ma'muriy xamoq; axloq tuzatish ishlari va boshqalar.

Intizomiy - xuquqiy javobgarlikning belgilanish xolatlari Mexnat kodeksida, ichki mexnat tartibi qoidalarida xamda maxsus Nizomlarda nazarda to’tiladi. Intizomiy xuquq menat va xizmat intizomlarini, xarbiy va boshqa intizomlarini buzish bilan bog’liq bo’lib, ularga idoraning ichki tartib - qoidalarini buzish, ishga kech kelish yoki ishdan barvaqt ketish va x.kabi xollar kiradi.

Jinoiy va fuqarolik - xuquqiy javobgarlikni belgilash faqat sud va xujalik sudlari tomonidan amala oshiriladi.

Ma'muriy va intizomiy - xuquqiy javobgarlik ichki ishlar organlari, mansabdor shaxslar va tegishli vakolatga ega raxbar shaxslar (ma'muriyat) tomonidan amalga oshiriladi.

Yuridik javobgarlikni belgilashning asosiy maqsadi jazolash emas, balki xuquqning umum maqsadlarini muayyan ifodasiga qaratilgan bo’lib, ular ijtimoiy munosabatlarning mustaxkamlanishi, tartibga solinishi va himoyasida o’zining ifodasini topadi.Bu maqsadlar o’z navbatida xuquqning tartibga soluvchi (regulyativ) va qo’riqlovchi funktsiyalarini amalda bo’lishini belgilaydi. Yuridik javobgarlikning asosiy

funktsiyasi qonuniylik va xuquq tartibotni muxofaza qilishdan iborat. Muayyan (konkret) xuquqbuzarga nisbatan javobgarlikning qo’llanishi birmuncha tor maqsadni, ya'ni aybdorni jazolashni ko’zlaydi.Bu bilan davlat o’zining majburlov choralarini amalga oshira turib, yana boshqa bir maqsadni ko’zda tutadi - bu maqsad kelajakda xuquqbuzarlikni sodir etishni oldini olishga yoki bu xakda ogoxlantirishga qaratilgan bo’ladi.

Bu maqsadlar o’z navbatida yuridik javobgarlikning funktsiyalarini belgilab beradi. Ko’zlangan maqsadlarga erishi uchun qo’yidagi tamoyillarga amal qilinadi : qonuniylik; adolatparvarlik; maqsadga muvofiqlilik; xuquq buzilngan xolda javobgarlikning muqarrarligi; individuallik (javobgarlikni faqat xuquqbuzarga nisbatan qulanillishi).

Qonuniylik. Bu tamoyilning moxiyati xuquq qoidaolari talablarini katiy va aniq tatbikidan iborat bo’lib, yuridik javobgarlikga nisbatan bu talab, uni faqat vakolatli organlar tomonidan qonunda belgilangan asoslarda xamda urnatilgan tartibda amalga oshirilishidir.

Adolatparvarlik. Bu tamoyil aybdor bo’lmagan shaxslarni javobgarlikka tortilish xollariga yo’l kuymaslikni yoki sodir etilgan qilmishning isbotlanishi zarurligini talab etadi. Yuridik javobgarlikning adolatparvarlik tamoyili quyidagi rasmiy talablar tizimida uz ifodasini topadi.

-nojo’ya qilmishlar uchun jinoiy javobgarlikka tortish mumkin emas;

Javobgarlik ni belgilovchi va uni ogillashtiruvchi qonun orqaga kaytish kuchiga ega emas;

xuquqni buzilishi natijasida keltirilgan zararni koplash zarurati mavjut bo’lsa, yuridik javobgarlikni qo’llash orqali uning urni turdiriladi;

Xar bir buzilgan xuquq uchun faqat bitta javobgarlik belgilanadi;

xuquqbuzarlik kim tomonidan sodir etilgan bo’lsa, faqat shu shaxs javobgarlikka tortiladi;

Jazo turlari va choralari xuquqbuzarlikning darajasiga (ogir yoki egilligi) bog’liq bo’ladi.

xuquq buzilgan takdirda javobgarlikning mukarrarligi. Yuridik javobgarlik xuquqbuzarlik bilan uzluksiz bog'liq va bu bog'liqlikdan ushbu tamoyilning moxiyati kelib chiqadi. Ya'ni sodir etilgan xar kanday xuquqbuzarlik uchun javobgarlikning qo'llanishi xamda uning mukarrarligi belgilanadi. Kishilarning ongida yuqoridagi bog'liqlikni, ya'ni xar kanday xuquqbuzarlikning jazosiz kolmasligi to'g'risidagi dunyoqarashni shakllantirish - xuquqbuzarlikning darajasini kamaytirishga qaratilgan muxim omildir.

Maqsadga muvofiqliq. Sodir etgan qilmishga nisbatan javobgarlikning muqarrarligi bu tamoyilning ma'nosini anglatadi, chunki belgilanadigan javobgarlik maqsadga muvofiqdir. Yoki xuquqbuzarni qonuniy asoslarsiz javobgarlikdan ozod qilishga yo'l qo'yilmaslik xam maqsadga muvofiqlilikdir va x.. maqsadga muvofiqlik talablari javobgarlikni tadbik etishda qonuniylik talablariga zid kelmasligi kerak va aksincha, maqsadga muvofiq emaslik nuqtai nazaridan qonun talablarini buzish mumkin emas.

Individuallik. Bu tamoyilga binoan sodir etilgan xuquqbuzarlik uchun faqat aybdor shaxsning uziga nisbatan javobgarlik qo'llaniladi. Javobgarlikni aybdor sub'ektdan boshqa sub'ektga o'tkazishga yo'l qo'yilmasligi kerak. Masalan, ko'p xollarda raxbar xodimlarning ma'sulyatsizligi tufayli yo'l qo'yilgan xuquqbuzarliklar uchun javobgarlik korxona yoki tashqilotlarning zimmasiga yuklatilishiga xarakat qilinadi. Bu tamoyilni xayotga to'g'ri tadbik etish uchun xar bir xodimning funktsional vazifalari va uning bu vazifalarini bajarmaslik oqibatida kelib chiqadigan javobgarlik choralari doirasi qonunchilik va boshqa normativ xujjatlarda uz aksini (ifodasini) topishi zarur.

Yuridik javobgarlik xuquq normalari qoidalariga binoan xuquqni qo'llash organning qaroriga asoslanib yuzaga keladi va uning faqtik asosi xuquqbuzarlik xisoblanadi.

Shu bilan birga xuquqbuzarlik, o'z – o'zidan javobgarlikni keltirib chiqarmaydi yoki davlat majburlov choralarini qo'llashni yuzaga keltirmaydi, balki bunday qo'llash uchun asos bo'ladi xolos. Real yuridik javobgarlikni amalga oshirish uchun esa

vakolatli organnng xuquqni qo’llash akti zarur bo’ladi. Bunday aktlar sudning qarori. Ma'muriyat buyrugi bo’lishi mumkin.

Aybsizilk prezumtsiyasi. Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi uning jinoyat sodir etishda aybdorligi qonunda nazarda to’tilgan tartibda iisbotlangunga va qonunda kuchga kirgan sud xukmi bilan aniqlangunga qadar aybsiz hisoblandi.

Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi uzining aybsizligini isbotlab berishi shart emas.

Aybdorlikka oid barcha shubxalar, basharti ularni bartaraf etish imkoniyatlari tugagan bo’lsa, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchining foydasiga hal qilinishi lozim. Qonun qo’llanilayotganda kelib chiqadigan shubxalar gumon qilinuvchining, ayblanuvchining, sudlanuvchining foydasiga xal qilinishi kerak. Fuqaroning aybsizilk prezumtsiyasi - shaxsning xuquq va erkinliklarini mustaxkam kafolatidir. Uzbekiston Respublikasi Konstituttsiyasi aybsizilk prezumtsiyasi uzining ifodasini topgan bo’lib, unda jumladan, shunday deyiladi : " Jinoyat sodir etigan likda ayblanayotgan xar bir shaxsning ishi sudda qonuniy tartibda, oshkora ko’rib chiqilib, uning aybi aniqlanmaguncha u aybdor hisoblanmaydi. Sudda ayblanayotgan shaxsga o’zini ximoya qilish uchun barcha sharoitlar ta'minlab beriladi…"

Bu masala Uzbekiston Respublikasi jinoyat - protsessual kodeksining 23 - moddasida o’zining yorqin ifodasini topgan.

Yuridik javobgarlik va qilmishning xuquqga xilofligini istisno qiluvchi xolatlar mavjud bo’lib, ularga qo’yidagilar kiradi :

Aklinorosolik (shaxs uzining xarakterlariga xisobot bermaydigan xollarda);

Zaruriy mudofaa (shaxs, jamiyat, davlat manfaatlar ximoyasidan kelib chiqib, zarar etkazuviga nisbatan zaruriy mudofaa doirasida qarshilik ko’rsatish yoki zarar etkazish);

Oxirgi zaruriyat (shaxs, jamiyat, davlat manfaatlari xavf tugdiradigan, bu xavfni oldini oltshga qaratilgan choralar doirasidagi xarakatlar);

Ijtimoiy xavflilik darajasi bo’lmagan xuquqbuzarliklar sodir etilganda;

Kazus va x.

HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MEHANIZMI.

Darsning maqsadi Talabalarni jamiyatda kishilar o’rtasidagi ijtimoiy mynosabatlarni tartibga solish mehanizmi ysyllari bilan tanishtirish. Talabalarga xyqyq normalarini bajarish wa jamiyatda hyqyqqa amal qilish ayni waqtda byrch, ma’syliyat ekanligini teran ayglatish.

Dars ro’rgazmasi: O’zbekiston Respyblikasi Mehnat kodeksi, Fyqarolik kodeksi, Solh kodeksi.

Asosiy so’z wa tayanch tyshynchalar: Mehanizm, awtanomiya ysyli, awtoritar usul, tartibga solish elementlari.

Reja:

Huquqiy tartibga solish mehanizmi tushunchasi.

Huquqiy tartibga solish mehanizmi va uning asosiy elementi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O’zbekistonda demorratlashtirish, inson huquqlari wa boshqaruv tizimini takomillshtirish. T. 1999 y 195-bet
2. Каримов И.А. Кучли давлатдан кучли жамият сари Т., O’збекистон 1999 .
3. Каримов И.А. O’zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo’li. T. 2007
4. Saidov A. Tojinonov U. Huquq nazariyasi. T. Adolat. 2001 y. 189-bet.
5. Islomov Z. Davlat wa huquq nazariyasi T. “Adolat” 1998 y
6. Tojinonov U. Ichki ishlar idoralari faoliyatida huquqiy madaniyat wa qonynga itoatkorlik. T 1995 y.
7. Alimov H. Ma’myriy huquq. T. IIW 1995 y.

8. Зокиров Х. Одил судлов хуқуқий маданиятини юксалтиришнинг назарий муаммолари. Т., 1998
9. Одилқориев Х.Т.,Тультеев И.Т. Икки палатали парламент.Т.О’збекистон Республикаси
10.Каримова О., Гаффоров Г. Давлат ва хуқуқ асослари. Т., Укитувчи 1995

Huquqiy tartibga solish mehanizmi tushunchasi.

Xar bir insonning kundalik qayotida tez-tez uchraydigan savollar tuqiladi, ya'ni ishdagi ro’y beradigan xar xil situatsiya (sharoitlar)da unga qanday to’qri yondoshish, yoki jamoat joylarida, uyda va qokazo hollarda. Umuman qisqacha aytganda, davlat jamiyat va boshqa kishilarning manfaatlaridan kelib chiqqan holda o’zingni qanday tutish yoki xarakatlaringni qanday kechirish zarur, degan savol tuqiladi.

Bu savollarga javobni aksariyat ko’pchilik hollarda kishilarning bir necha avlodlari tajribalaridan kelib chiqib, jamiyatda o’z shaklini topgan (yoki shakllangan) ijtimoiy (sotsial) normalardan izlash mumkin.

Lekin shuni ta'kidlash kerakki, sotsial (ijtimoiy) normalar tizimi normativ tartibga solish tizimining faqat ma'lum qismi sifatida yuzaga chiqadi. Sababi jamiyatda ikki xil normalar (xuquqiy qoidalar) xarakat qiladi, bo’larga:

a) sotsial (ijtimoiy) texnik;

b) ijtimoiy (sotsial) shaxsiy normalar kiradi.

Jumladan, normalar inson qulqining ijtimoiy munosabatlar doirasi tabiat, texnika bilan munosabatlarini tartibga solishda qo’llaniladi.

Normativ tartibga solishning tizimi - bu ijtimoy (sotsial) vormalarning majmui (yigindisi) bo’lib, jamiyatda kishilarnkng qulqi, ularning birligi, jamoatchilik ko’rinishidagi o’zaro munosabatlarini tartibga solish turadi va ularning tabiat bilan munosabatlarini shakllashtiradi (tartibga soladi).

Umuman normativ tartibga solish tizimi jamiyatda mavjud bo’lgan barcha munosabatlarni tartibini ta'minlaydi.

Sotsial-texnsh normalar insoniing meqnat kurollarri, mashinalar

bilan qanday muomalada bo'lishini, tabiatning ta'sir etuvchi kuchlariga (ta'siriga) qanday javob kerakligini ko'rsatadi.

Sotsial-shaxsiy normalar iqtisodiy tuzumning rivojlakish darajasi bilan bogliq bo'lib, insonlarning jamiyatdagi qulqini tartibga soladi.

Jamiyatda huquq kishilar o'rtasidagi iqtisodiy, madaniy va g'oyaviy ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish uchun muhim ro'l o'ynaydi. Bu esa davlatning ichki va tashqi vazifalarini amalga oshirish uchun katta ahamiyatga ega. Huquq bilan kishilar o'rtasida turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish mehanizmi orqali amalga oshiriladi. Huquqiy tartibga solish mehanizmi murakkab jarayon bo'lib, huquqiy ustkurma qismlaridan-huquq normalari, huquqiy munosabatlar, subъyektiv huquq va burchlardan iborat bo'lib, «mehanizm» iborasi bilan ifodalanadi. «Mehanizm» so'zi bir nesa qismlardan iborat bo'lib, ular bir-biri bilan o'zviy bog'liq holda harakat qiladi.

xuquqni tartibga solish mexanizmi - bu qukuq sub'ektlari manfaatlarini qoniqtirish yo'lida to'rgan (to'siq bo'layotgan) xarama-xarshiliklarni yo'qotish maqsadida katma-ketlik tarzida tashqil etilgan yuridik choralar tizimidir.

xuquqni tartibga solish mexanizmining maqsadi - sub'ektlarning o'z manfaatlariga erishishdagi xarakatini to'siqlardan tozalash yoki ta'minlashdir.

qukuqni tartibga solish mexanizmi - ko'zlangan maqsadga erishishga yordam beruvchi, tabiatiga va funktsiyalariga ko'ra turli xil bo'lgan yuridik choralar tizimidir.

xuquqni tartibga solish mexanizmida xarakatda bo'lgan turlicha yuridik choralarga bo'lgan talab, sub'ekt manfaatlarining ma'lum maqsadga erishishdaga xar xil xarakatlari bilan yoki yo'lda to'rgan (to'siq bo'layotgan) xarama-xarshiliklarning mavjudligi bilan aniqlanadi.

qukuqni tartibga solish mexanizmi xuquq normativining (normativnosti prava) ijtimoiy munosabatlarini tartibga solishdagi o'tish jarayonining funktsional tomonini ifoda etadi. Bu jarayon - uzoq davom etadigan bo'lib, u bir necha bosqichlarga (stadiya) bo'linadi, va natijada bu bosqichning xar biriga bir qancha aloqida yuridik choralar qo'llanilib, qammasi birgalikda xuquqni tartibga solish mexanizmini tashqil etadi.

xuquqni tartibga solish o'z ichiga quyidagi bosqich (stadiya) larni qamrab oladi:

1) xuquq normasini ipshab chiqish va umumiy ta'sirining belgilanishi

(ijtimoiy munosabatlarni reglamentlash);

2) sub'ektiv xuquq va sub'ektiv yuridik majburiyatlarni paydo bo'lishi;

3) sub'ektiv xuquq va sub'ektiv yurvdik majburjtlarni tadbiq etish, ya'ni ularni ijtimoiy munosabatlar ishtirokchilarining qulqiga konkret va faktik singdirish jiqatdan;

4) xuquqni qo'llash.

Sotsial-ijtimoiy normalarning ob'ektiv xarakteri quyidagi holatlar bilan aniqlanadi:

a) ijtimoiy (sotsial) normalar sotsial tizimning o'z-o'zini tartibga solishdagi ob'ektiv talablardan kelib chiqadi (barxarorlik va tartibni ko'lab-kuvvatlash uchun);

b) ijtimoiy normalar ipshab chixarishning sub'ektiv shartli ko'rinishi kishilarning faoliyati jarayonida vujudga keladi;

v) normalar, xarakteri ishlab chixarish usuli va taqsimlash bilan aniqlanadigan munosabatlar almashuvidan ajralmagan holda bo'ladi.

Amalda bo'lishi va ta'minlanishiga qarab, sotsial normalar qukidagicha tasniflanadi:

- qukuq normalari;
- axloq normalari;
- odatlar;
- korporativ (jamoat tashqilotlari normalari) normalar.

Tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarning mazmuniy doirasiga qarab sotsial normalarni quyidagacha tasniflanadi:

- siyosiy;
- tashqiliy;
- etik;
- estetik normalar.

Jumladan, sotsial normalarning tasniflashning boshqa kriteriyalari qam bo'lib, ularga quyidagalar kiradi:

- tashqil topish usuliga qarab (ongli tartibda yoki o'z-o'zidan paydo bo'ladi (stixiyali);
- ifodalash yoki mustaqkamlilik usuliga qarab (yozma, oqzaki, shakl).

Jamiyatda huquqiy normalar bilan kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda huquqiy ta'sir etish va huquqiy tartibga solish tushunchalari mavjud. Ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir etish huquqiy tartibga solishdan keng bo'lib, u huquqiy normalardan tashkari jamiyatdagi urf-odat, ahlok va turmush qoidalari bilan tartibga solinadigan iqtisodiy, siyosiy va boshqa ijtimoiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Huquqiy tartibga solish esa bu faqat kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar orqali tartibga solinadi.

Huquqiy tartibga solish mehanizmi bu jamiyatda kishilar o'rtasidagi turli ijtimoiy munosabatlarni huquqiy normalar, sub'yektiv huquqiy va burch bilan amalga oshirilishidir.

Jamiyatda kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish mehanizmi mahsus usullar bilan amalga oshiriladi. Bu usullar ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish predmetiga bo'lhdir. Bo'lar avtoritar va avtonomiya uchullaridir. Avtoritar usulda kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni huquqiy normalar bilan tartibga solishda huquqiy munosabatlarda davlat buyruq berishi, ya'ni qat'iy holda amalga oshiriladi. Masalan; ma'muriy huquqiy va jinoiy huquqiy munosabatlar. Bu huquqiy munosabatlarda subьyektlaridan bir tomoni davlat nomidan tegishli davlat organlari katnashadi.

Avtonomiya usuli – kishilap o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni huquqiy normalar bilan tartibga solinganda huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflar teng huquqli bo'lib katnashadi. Masalan; fuqarolik huquqi buyicha oldi-sotdi va karz shartnomalari buyicha huquqiy munosabatlar

O'zbekiston Respublikasi bozor iqtisodiy munosabatlariga utar ekan uning yangi Konstitutsiyasi ijtimoiy munosabatlarni huquqiy mehanizmini tartibga solish uchun asosiy baza bo'lib hizmat qiladi. Buning uchun O'zbekistonda barcha qonunlarni, huquqiy normalarni yaratish, huquq sohalarini yangilash muhimdir. Masalan; O'zbektson Respublikasi Fuqarolik Kodeksi, soliq kodeksi va boshqalar.

O'zbekton o'z milliy davlatchiligi va huquq tiziimini bozor munosabatlariga moslab rivojlantirishga ega. Bu esa quyidagi ma'naviy huquqiy, davlatchilak tajribalariga asoslanadi; umuminsoniy davlat, huquqiy tajribalarga asoslanish;

halkimzning huquqiy-ma’naviy merosini tiklash; inson huquqlari va erknliklariga amal q’ilish; Konstitutsiya va qonun ustivorligiga amal q’ilish; milliy huquqiy va dunyoqarashni shakllantirish va boshqalar.

2.Huquqiy tartibga solish mehanizmi va uning elementlari.

Huquqiy tartibga solish mehanizmi jamiyatda kishilar o’rtasidagi turli ijtimoiy munosabatlarni huquqiy normalar bilan tarotibga soladi. Shuning uchun huquqiy tartibga solish mehanizmi davlatni huquq ijodkorlik faoliyatini rivojlantirishda, huquqni qo’llaishda va ularni takomillashtirishda muhim rol uynaydi.

Huquqiy tartibga solish mehanizmi to’rtta bosqichga bo’linadi. Birinchidan, jamiyatda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normaning yaratilishi. Ikkinchidan, amaldagi huquqiy norma asosida taraflarning huquq va burchchlarini paydo bo’lishi va huquqiy normaga amal qilshlik. Uchinchidan, huquqiy normada belgilangan holatlarda taraflarga huquq va majburiyatlar paydo bo’lganda subyektiv huquq va burchlarining amalga oshirilishi. Turtinchidan, huquqni qo’llaish.

Huquqni tartibga solishning yuqoridagi bosqichlariga tegishli holda, uning mexanizmini 4 ta asosiy elementi ajratiladi:

1) xuquq normasi;

2) xuquqiy munosabatlar;

3) xuquq va majburiyatlarni tadbiq etish;

4) xuquqni qo’llash aktlari.

Huquq normasi - xuquqii tartibga solishdaga boshlanqich yuridik baza sifatida yuzaga chiqadi, chunki uning dispozitsiyasida shakllangan va zarur bo’lgan qulqning modeli o’z ifodasini topadi. Huquqiy normalar halk irodasi, davlatning zo’rlik kuchi bayon etiladi, bu norma orqali urnatilgan huquqiy tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabat ishtirokchilariga yetkaziladi. Huquqiy normada, huquqiy munosabatda katnashuvchi subьyektlarni huquq va burchlari, vakolat doiralari va ularning amalga oshirilish usullari ko’rsatiladi.

Huquqiy normalarda hayotda kishilar amal qiladigan turmush qoidalari belgilanadi. Shu turmush qoidalari kishilar o’rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish uchun asos bo’lib hizmat qiladi. Masalan; fuqarolar mehnat q’ilish huquqiga

egadir. Bu umumiy konstitutsion normadir. O'zbekiston Resaublikasi Mehat kodeksining 25-moddosidabu normaning bajarilishi ta'minlanib, holimni ishga qabul q'ilish korhona, tashqilot, muassasa rahbarlari tomonidan buyruq bilan rasmiylashtirish ko'rsatilgan. Hodimni ishga qabul q'ilish buyruq chiqqandan keyin amalga oshadi.

Huquqiy munosabatlar - qukuq normalarini kim tomonidan qanday bajarilishini aniqdashga yordam beruvchi bosh vosita bo'lib qisoblanadi. Huquqiy normalari hayotga huquqiy munosabatldar va uning tarkibiy qismlari subьyekti , obьyekti, huquq va burch orqali amalga oshiriladi. Huquqiy normalarning ijtimoiy munosabatlarini tartibga soluvchi. Majbur etuvchi, vakoat beruvchi va man etuvchi turlariga mos ravishda tartibga soluvchi va qo'rhlovchi huquqiy munosabatlar turldari paydo bo'ladi. Tartibga soluvchi huquqiy munosabat majbur etuvchi, vakolat beruvchi va man etuvchi munosabatlarga bo'linadi.

Huquq va majburiyatlarni tadbiq etish - bu sub'ektlarning faktik xulqi. Bu erda xuquqni tartibga solish: mexanizmi o'z xarkatini tugatadi, sababi sub'ektlarning faktik va real qulqi (povedenie) ta'minlanadi, sababi qonun chixaruvchining amri nimaga xaratitilgan bo'lsa, u o'z natijasiga erishadi. Bu huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflarning amaliy harakatlari bo'lib, unda sub'yektlarning huquq va burchlari bajarish talab qilanadi.

Huquqni qo'llash aktlari - qukuqiy munosabatlarning paydo bo'lishini ta'minlovchi vakolatli (kompetent) organlarning hokimiyatlilik *** bo'lib, ular qNlari talablarini qayotga tadbiq etadilar, xuquq va majburiyatlarni amalga oshishini kafolatlaydi va Bu vakolatli davlat organlarining aktidir. Bo'lar huquq norma talablarining huquqiy munosabat orqali hayotga qo'llaib tegishli ishlarni hal qiladi. Bo'lar davlatning majburlash kuchi bilan ta'minlanadi. Huquqni hayotda qo'llaib tegishli davlat organlari ishlarni hal qilgandan keyin tegishli huquqiy aktlar qaror, farmoishlar, buyruq, hukm va boshqalar chiqaradi. Bu huquqiy aktlarda huquqiy munosabatda ishtirok etuvchi taraflarning huquq va burchlari aniq ko'rsatiladi. Yuqoridagilardan hulosa qilib shuni aytish umkinkit, huquqiy tartibga solish mehanizimining hususiyatlari quyidagiarldan iborat. Birinchidan; huquqiy tartibga solish

mehanizmi faqat huquqiy normalar bilan kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish. Ikkinchidan huquqiy tartibga solish mehanizmi kishilarni ongi orqali utib, ularni erkin ifodalaydi. Uchinchidan, u ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib, davlatning huquqini qo'rhlovchi funksiyasini amalga oshiradi. Turtinchidan huquqiy tartibga solish mehanizmi jamiyatdagi barcha ijtimoiy munosabatlarni tartibga solmasdan, bo'larning kuchiligi ahlok, urf-odat turmush qoidalari bilan fuqarolar o'rtasida eng muhim iqtisodiy-siyosiy, madaniy va ma'rifiy ijtimioy munosabatlarni tartibga soladi.

Huquqni tartibga solish mexanizmining qaysi elementlari oldin yoki keyin qo'llanilishi to'qrisida aytiladigan bo'lsa, uning quyidagi ikki xili to'qrisida to'xtaladi:

a) oddiy tartibga solish - shunday jarayonki, bunda davlatning bitta hokimiyatlilik akti, ayni normativ akti qo'llanib, akt qaratilgan qukuk, va majburiyatlarning ivdividualligini sub'ektlarning o'zlari ta'minlaydilar;

b) murakkab tartibga solish - shunday jarayonki, davlat hokimiyatlilik xarakteriga ega bo'lgan ikkita akt qo'llanib ulardan bittasi normativ akt, ikkinchisi esa qukuq normalarini qo'llash akti bo'ladi.

Huquqiy ta'sir qilish mexanizmi yoki xuquqiy tartibga solish mexnizmida yuridik normalar bosh rolni o'ynaydi, chunki xuquqiy normalar qukuqiy tartibga solishning asosini shakllantiradi (tashqil etadi).

Savol tuqiladi, qaysi vaqtdan boshlab xuquqii tartibga solish yoki qukuqni tartibga solish mexanizmining xarakatga kelish sababi nimadaq degan.

Bu to'qrida xar xil fikr (javob)lar bo'lib, jumladan, P.E.Nedbaylo qisoblaydiki, yuridik normaning tartibga solish roli uning xarakatga kelish (kirish) vaqtidan boshlanadi, desa; V.Sheyndlin aytishicha, bu holat yuridik normaning bosilib chiqishi (izdanie) dan boshlanadi..

Aniqroq qilib aytganda, xukuqni tartibga solish yuridik normaning bosilib chiqish yoki kuchga kirish paytidan boshlanmasdan, balkim qukuqiy normalarida belgalangan tartibda yuridik faktlarning paydo bo'lishi vaqtidan boshlanadi.

Huquqni tartibga solish mexanizmida dinamika nuqtai nazaridan, asosiy oqirlik (nagruzka) ni konkret xuquqiy munosabatlar o'z bo'ynga oladi.

Bu erda xuquqiy munosabatlar deganda, yuridik xuquq va majburiyatlarning mavjudligi bilan xarakterlanadigan, davlatning majburlov (yoki kafolatlovchi) kuchlari bilan qo’llab-quvvatlanadigan, xuquq normalariga asosan vujudga keladigan, shaxslar o’rtasidagi individuallashgan ijtimoiy aloqalar tushuniladi.

Huquqni tartibga solish mexanizmi xuquqiy munosabatlar orqali xarakatga keladi, va uning vositaligida qukuq normalarini tadbiq etish ro’y beradi. Shaxslar o’rtasidaga (xuquqiy munosabat ishtirokchilari) aloqalar ma'lum individuallashgan xarakterga zga bo’lib, u yoki bu sub'ektlar xuquqiy munosabati ishtiroxchilari bo’lgan zaqotiyoq, ularning davlat bilan aloqasi xuquq va majburiyatlar orqali konkretlashadi.

Taraflar (ishtirokchilar) ning yuridik holati (aqvoli) yoki o’zaro aloqalari (oddiy aloqa bo’lib holmaydi, sababi birg tarafga qukuq yuklatilsa, ikkinchi tomonga xar xil majburiyat yuklatiladi) xuquq munosabatlarida xar xil (turlicha) aniqlanadi.
Lekin uning asosiy moqiyati qukuq va majburiyatlarning birligidadir.

Hukuqni tartibga solish mexanzmida xuquqnm tadbiq etish aktlari, qoq bevosita, qoq bilvosita shaklida bo’lishidan qat'iy iazar asosiy o’rinni egallaydi. Ular oxir maqsadda o’z oldiga xuquqiy ta'sir etish vazifasini oladi.
qukuqiy ta'sir etish aktlarining bevosita shakliga quyidagi shakllar kiradi:

- amal qilish;
- bajarish;
- foydalanish.

Amal qilish deganda odatda maqsulotlarni passiv xulq shaklida tadbiq etish tushuniladi.

Xuquq normasini bajarish deganda – bu majburiyatlarni shunday bajarish (tadbiq etish) shakllariki, xuquq xarakatlarida ko’zda to’tilgan majburiyatlarni sub'ektlar tomonidan faol ko’rinish (shakl) da bajarilishini talab qiladi.

Foydalanish – bu xuquqni tadbiq etishning shunday shakli bo’lib, unda sub'ektiv xuquqda mujassamlashgan imkoniyatlarning qayotga tadbiq etilishi sodir bo’ladi.

Shunday qilib, ta'kidlash mumkinki, sub'ektiv xuquq foydalanish shaklida tadbiq etilsa, yuridik majburiyatlar esa – amal qilish va bajarish shaklida tadbiq etiladi.

Mavzu: QONUNIYLIK VA HUQUQIY TARTIBOT.

Darsning maqsadi: Talabalarda qonyniylik wa hyqyqiy tartibot, qonynchilik tamoyillari, wazifasi, kafolatlari to’g’risida bilim wa tyshynchalar berish. Talabalarda konstitutsiya wa qonyn larga nisbatan e’thodini shaklantirish.

Dars ko’rgazmasi: Qonyniylik wa hyqyqiy tartibot, qonynchilik tamoyillari, wazifasi, kafolatlari chizmasi.

Asosiy so’z va tayanch tushunchalar: Qonunuylik,maqsadga muvofhlik, Iqtisodiy kafolat, ijtimoiy kafolat, huquqiy kafolat, ma’naviy kafolat.

Reja:

1. Qonuniylik va huquqiy tartibot tushunchasi

2. Qonuniylik va huquqiy tartibot kafolatlari, ularning ta’minlash usullari.

3. Qonuniylik va huquqiy tartibotni mustahkamlashda huquqni muhofaza qiluvchi organlarning roli.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1.Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.: O’zbekiston, 1994. 47-bet

2.Karimov I.A. O’zbekiston: bozor mynosabftlariga o’tishning o’ziga hos yoli.T. O’zbekiston 1993, 63-bet

2.Karimov I.A. Bunyodkorlik yo’lidan T. O’zbekiston, 1996. 179-bet

3.Karimow I.A. O’zbekiston- bozor iqtisodiyotiga o’tishning o’ziga hos yoli. T. 1994, 47-bet

3.A. Temyr Temyr tuzyklari. T. Fan 1992, 9-bet

4. Tojihonov Y. Huquqiy mafko’ra va qonunga itoatkorlik. T. 1995 .

5. Boboyew H.B,Odilqoriyev H. T.Davlat ua huquq nazariyasi. T. «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» 2000 y

6. Konstitsiya ua qonunlar ustunligi- O’zbekiston taraqqiyotining kafolati. (1999 yil 17 noyabr ilmiy amaliy konferentsiya materiallari) T., “Adolat” 2000 y.

7. Saidov A. Tojinonov U. Huquq nazariyasi. T. Adolat. 2001 y. 374-392 betlar.

8. Saidov A. Tojinonov U. Huquqiy madaniyat nazariyasi. T.IIB. “Akademiya”, 1998,57-100 betlar

1.Qonuniylik va huquqiy tartibot tushunchasi.

Qonuniylik Qonuniylik bu O’zbekiston Respublikasida barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari, huquqiy hujjatlarning aniq va ogishmay bajarilishidir.

Qonuniylikning asosiy vazifasi-O’zbekistonning ijtimoiy va davlat tuzimini mustahkamlash, bozor iqtisodini siyosatiga utish uchun mulkni turli shakllarini qo’riqlash, fukoralarning huquq va burchlarini mustahkamlashdir.

1. Jamiyatda qonuniylik ikki hil ma’noda-aholining davlat tamonidan bajarilishi talab qilinadigan qonun-qoidalar tushuniladi. Bo’larga davlat tamonidan chiqarilgan konstitnsion va boshqa amaldagi qonunlar, barcha normatuv huquqiy hujjatlar kiradi. Tor manoda aytganda, qonuniylik davlat organlarining ish faoliyatida qonunlarga va boshqa normatuv huquqiy hujjatlarga amal q’ilishi kerak. Chunki O’zbekiston Respublikasida barcha davlat organlari, mansabdor shahslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstututsiya va qonunlarga asosan ish ko’radilar. Mamlakatda fuqarolik jamiyatini xamda xuquqiy davlatni shakllantirish uz navbatida jamiyatning sifatli yangi pogona (axvol) ga erishishini. Jumladan, xuquq tizimi qonuniylik va xuquqiy tartibotning xam boshqa yangi bosqichiga erishmokligini talab etadi.
2. qonuniylik va xuquqiy tartibot xuquqdan va uni tadbik etishdan ajralmagan bo’lib, xuquqni tartibga solish solish mexanizimida ularning alokasini o’rganish nazariy izlanishlarning dikkat markazida edi.

Bugungi kunda qonuniylik tushunchasi masalasida olimlar o’rtasida ancha baxs va tortishuvlar mavjud (P. A. Fefelov, N.V. Kro`lenko, N. G. Aliksandrov, P. E. Nedbay, L. M. Ribinovich).

Bu to’g’risidagi jami fikrlarni umumlashtirib qonuniylikni quyidagcha talqin etish mumkin:

Qonuniylik – bu qonunlar va qonun osti aktlari barcha sub'ektlar tomonidan amal qilinishidir (A. V. Molkko, 109 s.).

Yoki qonuniylik – xuquq normalarini barchalar (sub'ekti) tomonidan birgalikda aniq va suzsiz tadik etilishiga qaratilgan jamiyat xamda davlatning talabidir (S. A. Kamarov, 271 s).

Qonuniylikni asosiy yurituvchisi bo'lib kishilarning (V. V. Lazerev, 220 s.) faoliyati (xulqi) xisoblanadi.

Bu erda kishilarning faoliyati qonuniylikning xususiyatlari normativ yoki xuquqni kullash xujjatlarini to'g'ri qabul qilishda va kullashda namoyon bo'lishini belgilab beradi.

Chunki, bu xujjatlar (va munosabatlar)ning qonuniyligi yoki noqonuniyligi katta axamiyatga ega. Jumladan, ba'zi normativ aktlarning aniq qonuniyligi (Konstitutsiyaga xilof qonun va normativ aktla r) SSSRda 30-50 yillarda asosiz ravishdagi repressiyaga sababchi bo'lgan.

Qonuniylikning moxiyati (mazmuni) kup jixatdan uning tarkibidagi sub'ektlarga bog'liqdir. Ya'ni, ba'zi olimlarning fikricha, sub'ektlar tarkibioga ijtimoiy munosabatlar ishtirokchilarining barchasi kirishsa(davlat, uning organlari, jamoiat tashqilotlari, shaxslar, fuqarolar va boshqalar.)ba'zi olimlar bu sub'ektlar doirasidagi fuqarolarni chiqarib tashla ydilar yoki ba'zi xollarda jamoat tashqilotlarini bu tarkibiga kirishtirmaydi.

Shunday qilib, qonuniylikning sub'ektlar doirasini kiskartirish, uning umumiylik va umummajburilik goyaasini buzadi, qonun oldidagi barchaning tengligi printsipi buziladi, amalda qonuniylik rejimini pasayishi (susayishigsha) olib keladi (masalan Stalinning shaxsiga siginish davrida zurovonlik va qonunsizlikka olib kelgan bo'lsa, turgunlik yillarida korruptsiyaning rivojlanishiga sabab bo'ldi).

qonuniylik uchun 2 tomonning bo'linishi (A. V. Molkko, 109 s.).zarur:

- adolatli, ilmiy asoslangan, qonunlarning bo'lishi (moxiyat jixatidan);
- ularni bajarilishi, aksincha eng etuk qonunlar borligi xam kamlik qiladi (rasmiy tomoni)

Huquqiy ijtimoiy munosabatlarning regulyatori sifatida uz funktsiyalarini ijtimoiy amliyotda xuquq normalariga amal qilish, bajarish, foydalanish va ularni kullash

jarayonlari orqali bajaradi, shuning uchun xam qonuniylik toki xuquqlarning xuquqiy rejimi bo’lib xisoblanadi.

Qonuniylik printsiplariga quyidagilar kiradi :

1. Qonuniylikning birligi (normativ aktlarni tushunish va kullash mamlakatning butun teritoriyasida (xdudi) bir xila bo’lishi zarur);

2. konstitutsiya va qonunning ustunligi (Konstitutsiya va qonunlarga boshqa barcha individual xuquqiy aktlarning buysunishi; kanday va kanaka organ tomonidan chiqarilishidan kat'iy nazar, agar u akt qonunga xilof bo’lsa, qonuniylikning buzilishi xisoblanadi);

3. fuqarolarning xuquq va erkinliklarini kafolati: bir tomondan, qonuniyliksiz fuqarolarning xuquq va erkinliklari tadbik etilishi mumkin emas, qonuniylik ularning kafolai bo’lib xizmat qiladi, ikkinchi tomondan, xuquq va erkinliklarning uzi va ularning mavjudligi yoki amalga oshishi qonuniylikning axvolini va jamiyatda demokratiyaning ko’rsatkichi bo’lib xisoblanadi;

4. qonuniylikning madaniyat bilan bog’liqligi (jamiyat va mansabdor shaxslarning madaniyat darajasiga qonuniylikning axvoli bog’liqdir va aksincha qonunchilikga amal qilish jamiyat madaniyat darajasi ko’rsatkichining asosiy shartlaridan biri bo’lib xisoblanadi).

5. qonuniylikning maksadga muvofikligi bilan bog’liqligi (maksadga muvofikligi bilan qonuniylikning karama - qarshiligiga yo’l kuymaslik: maksadga muvofikligini vaj qilib qonun cheklab utmaslik, u qonun ramkasida bo’lishi zarur).

Qonuniylik va xuquqiy tartibotni ta'minlash asosiy kuroli sifatida yuridik ilmda kafolat va qonunchilikni ta'minlash usullari tushuniladi.

Kafolat - bu qonun va qonun osti aktlarini amal qilishini ta'minlovchi, fuqarolar xuquqlarini xamda davlat va jamiyating manfaatlarini tusiklarsiz amalga oshiruvchi kurol (usul, yo’l) yoki shartlardir (sharoitlar).

Yoki kafolat deganda jamiyatning yashashi (mavjud bo’lishi) uchun zarur ob'ektiv shart - sharoitlarni, yoki barcha sub'ektlar uchun bajarilishi shart bo’lgan xuquq normalarining davlat va jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan maxsus usullar (kurollar) dir.

Karolatning quyidagi turlari ajratiladi :

Sotsial - iqtisodiy (bu jamiyatning iqtisodiy rivojlanish darajasi, mulkchilikning turli shakllari, iqtisodiy erkinlik va b.);

Siyosiy (Konstitutsion tuzumning demokratlash darajasi, jamiyatning siyosiy tizimi, siyosiy plyuralizm (fikrlarni xilma - xilligi) kuppartiyaviylik, xokimiyatning bo'linishi va b.);

Tashqiliy (qonun va qonun osti aktlariga amal qilinishini nazorat qiluvchi maxsus organlar (sud, militsiya, proko'ratura va b.)ning faoliyati);

Ijtimoiy (qonun buzarlikni oldini olishga qaratilgan jamoatchilik tomonidan kullaniladigan kompleks profilaktik chora-tadbirlar);

G'oyaviy (bu xuquqiy ong rivojlanishining darajasi, fukoralar o'rtasida yuridik bilimlarni yoyish xuquq talablariga xurmat, jamiyatda ma'naviy tarbiyaning darajasi);

Maxsus-yuridik (xarakatdagi qonunchilikda ogoxlantirish, tugirlash,xuquq talablarining buzilishiga chek quyish maksadida urnatilgan usul yoki ta'sirqiluvchi omil (kurollar).

Maxsus yuridik usul (kurol) larga avvalam bor qonuniylik talabi ifodalangan barcha xuquq normalarini kiritish zarurdir.

qonuniylikning yuridik talablari quyidagilardan iborat :

* XN sini bajarmaslikni adolatli jazolash;
* Qonun ustunligini qonuniy mustaxkamlash, uni kuriklash choralarini aniqlash;
* qonuniylikni kuriklashni ma'lum organlarga
* Fuqarolarning uz xuquqlarini talab qilish (foydalanish) ni qonuniy mustaxkamlash, uz xuquqlaridan boshqa shaxslaning xuquqlariga zarar keltirish maksadida foydalanishni takiklash, aybsizlik prezumtsiyasi goyalarini konstitutsiyaviy mustaxkamlash;

xuquqiy tartibot ijtimoiy tartibotning tarkibiy qismidir

Umum qabul qilinishicha, tartib - zarur ijtimoiy munosabatlarni mustaxkamlash (singdirish) shakli bo'lib, bu barkaror shakl sifatida butun jamiyatning manfaatlariga javob beruvchi shakl sifatida kullab - kuvvatlanadi.

Ular turlicha sotsial normalar - axloq, urf - odat, jamoat tashqilotlari, xuquq va boshqalar bilan tartibga solingan.

Ijtimoiy tartibot - bu jamiyat a'zolari o’rtasida mujassamlashgan barkaror ijtimoiy munosabatlar tizimi bo’lib, sotsial adolat goyalarini ifodalovchi, normativ tartibga solish tizimining butun ta'siri natijasida turmush tarzi sifatida tasdiklangan munosabatlardir.

xuquqiy tartibot ijtimoiy tartibotning bir qismi bo’lib xisoblanadi, fakat u barcha sotsial normalarning regulyativ xarakati natijasida mujassamlashmasdan, balki fakatgina xuquq normalari orqali mujassamlanadi.

Shunday ekan, xuquqiy tartibot - bu xuquq normalari tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar tizimining bir qismidir.

Uning xarakat doirasida xuquq normalari orqali tartibga solinadigan barcha ijtimoiy munosabatlar yotada.

Huquqiy tartibot uziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat :

Huxuquq normalarida rejalashtirilgan;

Ushbu normalarni tadbik etish natijasida yuzaga keladi;

Davlat tomonidan ta'minlanadi;

Ijtimoiy munosabatlarni tashqiliylashtirilishi uchun sharoit yaratadi, insonni ancha erkin, (mustaqil) qilib, xayot sharoitini engillashtiradi;

Qonuniylikning natijasi sifatida yuzaga chiqadi;

Qonuniylik huquqiy tartibot bilan o’zviy bog’liq bolib, u orqali amalga oshiriladi. Huquqiy tartibot jamoat tartibining bir qismi bo’lib, faqat huquqiy normalarning amalga oshirilishi natijasida paydo bo’lib, kishilar o’rtasidagi turli ijtimoiy munosabatlarni huquqiy munosabatlar orqali tartibga soladi. Kishilar o’rtasidagi yoki fukoralar bilan davlat organlari o’rtasidaga munosabatlar huquqiy tartibot bilan ya’ni, huquqiy nurmalar orqali amalga oshirilib, qonuniylik mustahkamlanadi. Qonuniylikning o’ziga hos hususiyatlari uning quyidagi prinsiplarida ifodalanadi.

Qonunning ustunligi va hamma uchun majburiyligi. Bunday O’zbekiston Respublikasini barcha qonunlari va barcha normalari mukaddas bo’lib, ularga barcha

kishilar amal q'ilish kerak. Bu prinsip O'zbekiston Respublikasining Konstututsiyasini 15-moddasida mustahkamlangan. «O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasining Konstututsiyasi va qonunlarning ustunligi so'zsiz tan olinadi.

Davlat uning organlari, mansabdor shahslar, jamiyat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiyasi va qonunlarga muvofik ish ko'radilar».

Respublika Prezidenti I.A.Karimov O'zbekistonni yangi jamiyat kurish uchun, bozor iqtisodiga utish uchun hamma kishining qonunga amal q'ilishligini muhim pirinsip deb hisoblab, «Men uchun eng muhim –qonuniylikni hurmat q'ilishdir», deb ko'rsatadi.

Qonuniylikni yagonalik prinsipi. Bu esa O'zbekiston Respublikasining huquqiy qonunlar bir hil qo'llainishini, hamma fuqarolar qonun oldida tenglikni bildiradi. Bu hakda O'zbekiston Respublikasi Konstututsiyasining 18-moddasida shunday deilgan. «O'zbekiston Respublikasida barcha fukoralar bir hil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irki, millti, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shahsi va ijtimoiy movkedan qat'iy nazar, qonun oldida tengdir».

Qonuniylik va maqsadga muvofhlik prinsipi. O'zbekiston Respublikasi hududida amaldagi qonunlarni va boshqa normativ hujjatlarni aniq bajarish har bir davlat organi, jamoat birlashmalari, mansabdor shahs va fuqarolar uchun shartdir. Ammo hayotda shunday kishilar va rahbarlar borki, ular o'zlarining qonunga hilob hatti-harakatlarini, guyo qonunning eskirib qolganligi bilan va bugungi kun talablariga javob bera olmasligi bilan yohud bu qonunda mahalli shoroit hisobga olinmagan degan bahonalar bilan bajarmaydi. Basharti amaldagi qonunlar eskiribqolganbo'lsa, u belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining oliy organi Oliy Majlis tamonidan o'zgartiriladi.

Qonuniylik aholining madaniy darajasi bilan, davlat organlari va jamoat birlashmalari, mansabdor shahslar va fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyati bilan bog'liq bo'ladi. Kishilarning huquqiy ongi qanchalik yuqori bo'lsa qonun bo'zilish hollari shunchalik kamrok bo'ladi.

Kishilarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini rivojlanirish uchun O'zbekiston Respublikasi Vazirar Mahkamasi 1992 yil 14 martda «Yuridik ta'limotni

kayta kurishning kechiqtirib bo'lmaydigan chora tadbirlari to'g'risida», mahsus qaror qabul qildi. Qarorga barcha ukuv yurtlarida yuridik ta'limotini takomillashtirish, hozщirgi kun talablariga javob beradigan ukuv dasturlari ishlab chiqish va amalda qo'llaish, qo'llainmalar va darsliklarni yaratish masalalari va huquqiy ma'lumotlarni keng ommaga yetkazish vazifasi qo'yilgan.

O'zbekistonda halk qonuniylikni ta'minlashda va huquqiy tartibotni mustahkamlashda keng ishtirok etadi. Bu hakda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining 7- moddasida shunday deyilgan; «Halk davlat hokimiyatining birdan-bir manbaidir. O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati halk manfaatlarini ko'zlab va O'zbekiston Respublikai Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat beorgan idoralar tomonidangina amalga oshiriladi.

Qonuniylik demoyeratiya bilan bog'liq tamoyili. Qonuniylik demokratiya bilan o'zviy bogikdir. Halk davlat hokimiyatini o'zi ishonch bildirib, saylagan deputatlari, davlat Prezidenti, hokimiyat va boshqaruv organlari orqali boshqaradi. Qonuniylikni demokratik tartiblarga buysunishini talab qiladi, dkmokratik ьtartiblar o'z navbatida qonuniylikni mustahkamlash va rivojlanishida asosiy shartdir. Bu tamoil Konstitutsiyaning 13-moddasida belgilab qo'yilgan; «O'zbekiston Respublikasida

demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanadi, ularga ko'ra, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, kadr-kimmati va boshqa dahlsiz huquqlari Oliy kadriyat hisoblanadi.

Demoyeratik huquq va erkinliklar Konstitutsiya va qonunlar bilan himoya qilinadi».

2. Qonuniylik va huquqiy tartibot kafolatlari va ularning ta'minlash usullari.

Jamiyatda qonunlar bilan kishilar O'zbekiston Respublikasida turli ijtimoiy munosabatlar tartibga solinib qonunlar hayotda to'g'ri qo'llaish uchun qonuniylikni tegishli usullar orqali amalga oshiriladi. Bunday usullar davlat tomonidan belgilangan bo'lib, qonuniylikni kafolati deb ataladi.

Qonuniylikni amalga oshirish kafolati quyidagiarldan iborat;

Iqtisodiy kafolat. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 53-moddasiga asosan jamiyatning iqtisodiy negizini bozor iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishga qaratilga turli hil shakllardagi mulk tashqil qiladi. Davlat istemolchilarining huquq

ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirorlik va mehnat q’ilish erkinligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat q’ilish erkinligi, barcha mulk shakllarining teng huquqligini muhofaza qiladi.

O’zbekistonda hususiy mulk va boshqa mulk shakllarining hilma-hilligi, halkning moddiy va ma’naviy farovonligini oshirishga hizmat qiladi. Bu esa fuqarolarning mehnat q’ilish huquqi, karigan chogida kasal bo’lmaganida, vaktincha mehnat kobiliyatini yo’qotganida va boshqa hollarda ijtimoiy ta’minot olish huquqi uchun moddiy negiz yaratadi.

Siyosiy kafolat. Bu O’zbekiston Respublikasining demokratik huquqiy davlat kurishidan, huquqiy davlat esa umuminsoniy va milliy kadriyatlarga amal q’ilishlik, uning siyosiy tizimidan, shuningdek, davlat va jamiyat birlashmalarini

boshqarishda keng halk ommasining ishtirok etishini ta’minlaydi.

Mafko’raviy kafolat. O’zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafko’ralar va fikrlarni hilma-hilligi asosida rivojlanadi. Hech kasi mafko’ra davlat mafko’rasi sifatida urnatilishi mumkin emas. Bu hol siyosiy mafko’ra ishidan holi bo’lib, barcha fuqarolrni qonunlarni hurmat q’ilish va qonunlarga ogishmay himoya etish ruhida tarbiyalaydi.

Huquqiy kafolat. Qonuniylikni amalga oshirish uchun barcha huquqiy normalarni bajarish, ular bo’zilgan holatlarini aniqlab olish usullari, , qonun bo’zilishini oldini olish, qonunni bo’zgan kishilarga nisbatdan turli jazo choralari; intizomiy, ma’muriy, fuqarolik va jinoiy choralar kurishdan iborat.

Jamoatchilik kafolatlari. Qonuniylik va huquqiy tartibotni mustahkamlash faqat davlat organlarining ishi bo’lmasdan, bu barcha jamoat birlashmalari, kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, hotin-kizlar, fahriylar va yoshlar tashqilotlari, ijtimoiy uyushmalar, omaviy harakatlar va fuqarolarning boshqa uyushmalrining vazifasidir.

Bu kafolatlar O’zbekistonda barcha halkning qonunlar va boshqa normativ huquqiy hujjatlariga amal qilib, qonuniylikka rioya q’ilishni va ularni huquqiy jihatidan tarbiyalab, huquqiy ong va huquqiy madaniyatni rivojlantiradi.

O’zbekiston Rnspublikasida qonuniylik va huquqiy tartibotni bo’zgan kishilarga nisbatan mahsus usullar qo’llainiadi. Bu ishontirish va majbur q’ilish usullaridir.

Ishontirish usuli keng halk ommasiga qonunlarni va huquqiy normalarni tushuntirish orqali, bo’larning ular ongining yetkazish yo’li bilan va boshqa tarbiyaviy choralar kurish yo’li bilan amalga oshiriladi. Majbur q’ilish usulida qonunlar va boshqa huquqiy normalar bo’zilgan holdadavlat organlari tomonidan uning kuchi bilan majburiy choralar kurish yo’li bilan majbur etish orqali amalga oshiriladi.

3. Qonuniylik va huquqiy tartibotni mustahkamlashda huquqni muhofaza qiluvchi organlarning roli va o’rni.

O’zbekiston demoyeratik huquqiy davlat kurish uchun qonuniylik va huquqiy tartibotni amalga oshirish va mustahkamlash uchun huquqni muhofaza qiluvchi organlar; sud, proko’ratura, ichki ishlar, adliya va boshqalar muhim roлъ uynaydi.

O’zbekiston Respublikasining sud tizimi besh yil muddatga saylanadigan O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi, Oliy sudi, Oliy Hujalik sudi, Karoqolpogiston Respublikasining Oliy sudi, uning Hujalik sudidan shu muddatga tayinlanadigan viloyat sudlari, Toshkent shahar sudi, tuman, shahar va hujalik sudlaridan iyuorat.

O’zbektston Rnspublikasining Konstitutsiyaviy Sudi.

O’zbekison Respublikasida Konstitutsiyaviy nazoratning sud organi bo’lib barcha qonunlarni, Prezident farmonlarini, hukumat va davlat hokimiyati mahalliy idoralari qarorlarini va boshqa normativ huquqiy aktlarni O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasina mosligini anhlaydi.

O’zbekiston Respublikasi Oliy Sudi. Fuqarolik, jinoiy va ma’muriy sudlov ishlarini qonuniy ko’rish uchun sud hokimiyatining oliy organi hisoblanadi. Oliy sud Qorakalpog’iston Respublikasi Oliy sudi, viloyatlar, shahar va tuman sudlarining sudlov faoliyati ustidan nazorat olib borish huquqiga ega.

O’zbekiston Respublikasida. Mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korhonalar, muassasalar, tashqilotlar va tadbirkorlar o’rtasidagi, iqtisodiy sohada va uni boshqarish sohasida vujudga keladigan hujalik nizolarini Oliy hujalik sudi va sudlar ko’radi. Sudlar mustaqil bo’lib, faqat qonunga buysunadilar, Ularning odil sudlovni amalga oshirishda hech kimning aralashishiga yo’l qo’yilaydi va bunlay aralashish uchun muvofik javobgarlikka tortiladi.

Proko’ratura organlari O’zbekiston Respublikasi Bosh Prokurori, Qoraqolpog’iston Respublikasi prokurori, viloyat, shahar va tuman prokurorlari kiradi. Ularning asosiy vaziyaasi mamlakatning barcha hududida qonunlarning anh va bir hilda bajarilishi ustidan oliy darajada nazoratni amalga oshiradi. O’zbekiston Rnspublikasi Konstitutsiyasining 120- moddasiga binoa, proko’ratura organlari o’z vaklatlarini har qanday davlat organlari, jamoaat birlashmalari va mansabdor shahslardan mustaqil holda, faqat qonunga buysunib amalga oshiradi.

Adliya organlari- bu O’zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi, hokimlar boshchilik qiladigan halk deputatlari viloyat Kengashlari koshidagi adliya bo’limlari bo’lib, ular qonuniylik va huquqiy tartibotni mustahkamlash, davlat tadbirkorlar, jamoat birlashmalari va fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatalarini himoya qiladi.

Militsiya organalari. O’zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi, viloyatlar, tumanlar va shaharlarda hokimlar boshchilik qiladigan halk deputatlari Kengashlari ho’zo’ridagi boshqarmalar va bo’limlar kiradi.

Mamlakatda jamoat tartibini saqlash, mulkni turli shakllarini qo’riqlash, korhonalar, muassasalar, birlashmalar, mansabdor shahslar va fuqarolaprning huquq va burchlarini qonun bo’zilishlaridan himoya q’ilish militsiyaning eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Davlat va huquq tarixi fanining predmeti va axamiyati.

Darsning maqsadi: Davlat va huquq tarixi fanining predmeti, vazifasi, axamiyatini va uslublarini tushuntirish.

Darsning vazifasi: Davlat va huquqning rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini va aloxida mamlakatlardagi xususiyatlarini ochishdan iborat.

Darsning uslubi: Klaster, ven diagrammasi.

R E J A:

1.Fanning vazifasi, predmet va axamiyati.

2.Davlat va huquq tarixi fanini o'organish uslublari.

3.Davlat va huquq tarixini davrlarga va tarkibiy qismlarga bo'lib o'organish

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.I.A.Karimov. «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q». «Mulokot» 1998 yil 5-son. 2,5,9,10,25-betlar.

2. Mukimov Z. Chet mamlakatlar davlati va huquq tarixi (Kadimgi va o'rta asrlar davlati va huquqi tarixi) ukuv qo'llanma. Samarkand. 1992 y

3. Mukimov Z. Chet mamlakatlar davlati va huquq tarixi. Toshkent. Yangi asr avlodi. 2003 yil. 6-16 betlar.

4. Muxammedov X. «Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqlari tarixi» 1- qism. «Adolat» 1994 yil.

5.Grafskiy V.G.Vseobshaya istoriya prava i gosudarstva uchebnik dlya vo'zov.Izd. norma. M.,2002.,744-bet

1.Fanning vazifasi, predmeti va axamiyati.

Tarixni o’organish ijtimoiy xayotni har taraflama bo’lishning zaruriy shartidir. Chunki tarix o’tmishning yg’inlgan (kontsentratsyalashgan) tajribalarini saqlovchi, uni avlodlarga asrab etkazib keluvchidir xozirgi zamonning har bir yirik masalasi ijtimoiy xayotning qaysi soxasida bo’lmasin jumladan, davlat va huquqiy qurilish soxasida xam mavjud bo’lgan tarixiy tajribalarni xisobga olmasdan, undan unumli foydalanmasdan, chukur o’rganmasdan samarali xal etilishi mumkin emas. Talabaning huquqiy dunyoqarashini shakllanishida tarixiy fanlar yo’qsak axamiyatiga ega. Chunki, utmish vokea– xodisalarni bilmasdan turib, xozirgi vokelikni to’g’ri tushinish, kelajakni ko’ra bilish mumkin emas. Tarix fan sifatida jamiyat taraqqiyotining obektiv qonunlari xakidagi bilimlar tizimini o’zida mujassamlashtiradi, ularni tushinish jamiyatni kelajakdagi rivojlanishini ko’ra bilishga imkon yaratadi. Shuning uchun xam jamiyat tarixi fanining tarkibiy qismi sifatida mamlakatimiz oliy ukuv yurtlarida fan tarmoklari buyicha turli tarixiy fanlar o’rganiladi masalan: iqtisod oliy ukuv yurtlarida iqtisod tarixi, madaniyat oliy ukuv yutlarida–madaniyat tarixi, me'morchilik oliy ukuv yurtlarida –me'morchilik tarixi kurslari o’tiladi. Mamlakatimiz oliy huquqshunoslik o’quv yurtlarida, oliy milttsiya maktablarida xam davlat –huquqiy harakterdagi tarixiy – huquqiy fanlar o’tiladi. Davlat va huquq jamiyatiga oid xodisalar bo’lganligi uchun xam ularning tarixi jamiyat tarixidan ajralgan mustaqil tarix emas, balki jamiyat tarixining ajralmas tarkibiy qismidir. Jamiyat tarixi va unga mos holda davlat va huquq tarixi o’zliksiz rivojlanish jarayonidan iboratdir va huquqiy tarixi tarixiy huquqi harakteridagi ijtimoiy fandir. Uning mazui tushunchasini aniqlashda davlat, jamiyatning o’z xokimiyatini butun mamlakat doirasida barchaga yoyadigan, majburiy xoxish-iroda, erkka asoslangan normalar yaratadigan maxsus boshqaruv va majburlov apparati xamda suvverentitiga ega bo’lgan yagona tashqilot ekanligi huquqni esa boshqa ishtimoiy normalarda (odob axloq udumlaridan) farq qiladigan davlat tomonidan sanktsiyalangan, qonun sifatida mustaxkamlangan, sud karori va davlat xokimiyatining boshqa aktlari tarzidagi umum majburiy xulq atvor koydalardan iborat ekanligi xakidagi nazariy xilosadan keltirib chiqarishimiz lozim.

Maskur fan va ukuv kursining predmeti (o'organish mavzui), to'g'risida olimlar tomonidan berilgan ko'pgina ta'riflar bor. Bizning fikrimischa prof. P.N.Galanza tomonidan 1963 yilda berilgan tarifda maskur fanning mavzusi birinchi bor aniqlashtirilgandir mamlakatlar davlati va huquqi tarixi fanning mavzusi mamlakatimizning xozirgi chegarasidan tashkarisidagi har bir mamlakatda yashayotgan xalqlarda ma'lum konkiret tarixiy sharoiyda davlat va huquqni vujudka kelishi va rivojlanishi jarayonning aloxida – aloxida tarixan ketma-ketlikda o'organishdan iboratdir.

Undan keyin berilgan ta'riflar maskur fan mavzusining u yoki bu kirralariga ustunlik berib uni tuldirib boradi. Shunday qilib davlat va huquq tarixi fani (xamda ukuv kursi) jaxonning aloxida olingan mamlakatlarida, konkiret tarixiy sharoitda davlat va xukuning paydo bo'lishi rivojlanish jarayonini Ushbu protsesslarining umumtarixiy qonuniyyatlarini xamda konkiret jamiyatning rivojlanishida muxum bosqich bo'lgan usha tarixiy davr doirasida harakatda bo'lgan qonuniyatlarini ochish asosida ularni xronologik ketma-ketlikda o'rganadi .

Bu fan turli tipdagi davlatlarni vujudga kelishi va ularning sabablari rivojlanish davrlari ularning inkirozi konkiret davlatning huquq tizimi uning moxiyati o'ziga xos xususiyatlarini ularga mansub bo'lgan shakllarni o'zoklab o'rganadi. Davlatning ichki va tashki faoliyatini amalga oshirilishdagi o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib beradi huquq tarixining birinchi navbatdagi vazifasi huquqni o'organishni barcha metotlaridan foydalangan holda aloxida olingan yuridik faktlarni ustun darajada huquqda bo'lgan o'zgarishlarni tushuntirib berish maksadida shuningdek bu faktlarni tarixiy o'zaro aloqadorliklarini xukuni dinamik tadkik etish maksadida vokiya rivojlanishi sababiy boglanishini ochib berish bo'lsa uning ikkichi vazifasi utmush huquqni statik tarzda tadkik etishdir.

Biz pozitiv huquqdan amaldagi oladigan ma'lumotlarimizni unga nisbatan dogmatik –normativ uslubni kullab, xukuni statik tarzda tadkik etishdir. Talaba bu fanni o'organishida Osiyo va Afrika, Garbiy Evropa xamda Amerika davlatlari va xukuni asosiy manbalari bilan yakindan tanishadi. Bu fanning, shuningdek ukuv kursining vazifasi eng avvalo tarixga nisbatan to'g'ri dunyoqarashni shaqillantirishdan iboratdir.

Uni o’organish talabalarning davlat va huquq masalaridan yanada kengrok ravishda umumiy tayorgarlikni oshirishda xizmat qiladi, huquqshunoslikning boshqa darslarini chukur o’zlashtirishga imkon yaratadi.

«Umuman,- deb ta'kidlaydi I.Karimov- men fanni ilgor taraqqiyot, progress degan so’zlar bilan yonma-yon qabul qilaman. Fanning vazifasi kelajagimizning shakli-shamoyilini yaratib berish, ertangi kunimizning o’unalishlarini, tabiiy qonuniyatlarini, uning qanday bo’lishini ko’rsatib berishdan iborat deb tushunaman. Odamlarga mustaqilllikning afzalligini, mustaqil bo’lmagan millatning kelajagi yo’qligini, bu tabiiy qonuniyat ekanini isbotlab, tushuntirib berishi kerak. Fan jamiyat taraqqiyotini olga siljituvchi kuch, vosita bo’lmogi lozim.»

Xozirgi davlat va huquq tarixini bilish uchun ularning qanday kelib chhqanligini, o’z rivojlanishida qanday bosqichlarni bosib o’tganligini, ularning paydo bo’lishiga, tashqil topganiga, rivojlanishiga, shakli va mazmunini o’zgarishiga qanday sabablar ta'sir ko’rsatganligini bilish juda muxim.

Ushbu fannning asosiy vazifasi- xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini va aloxida mamlakatlardagi xususiyatlarini ochishdan iborat. Bu fan davlatchilik tarixiga eng ko’p ta'sir etgan mamlakatlarning davlati va huquqining kelib chiqishi, rivojlanishi amal qilishini tekshiradi, ma'lum vaktda va muxitda rivojlanadigan davlat xukkiy jarayonlarining mazmunini taxlil qiladi. Ularni o’ziga xos sabab - oqibat aloqalarini tekshiradi va muayyan tarixiy qonuniyatlarni ochib beradi.

2.Davlat va huquq tarixi fanini o’organish uslublari.

Davlat va huquq tarixi yuqoridagi muommolari tekshirish bilan tuxtab qolmaydi, u muxim muammolar qatorida inson va fukorolar huquqlari, xokimyatlar taksimlanishi, parlamentlarizm, xususiy va ommaviy huquqning asosiy institutlarini kelib chiqishi va rivojlanishini o’rganadi. U utmishda erishilgan yutuklardan urnak olishga imkoniyatlar yaratadi. Shuningdek, yo’l qo’yilgan xatto va kamchiliklarni takrorlamaslikka urgatadi.

Shuningdek uning metodologik asoslariga kelganimizda, xozirgi vaktda tarixga nisbatan monistik-materialistik qarashlardan voz kechish, metodologik ko’p xillik (plyuralizm) tobora keng yoyilmokda. Bu fan o’rganadigan ob'ektning o’ziga xosligidan

kelib chiqib, uning asosiy metodlari konkret-tarixiy , kiyosiy-huquqiy va tizimli o'organish uslublaridan iboratdir. Shu bilan birga mazkur fanning xususiy ilmiy va maxsus uslublari xam mavjud.

Huquqning tarixiy rivojlanishini anglamasdan sezilarli darajada tarixiy sharoit va utmish huquqining ta'siri bo'lgan xozirgi zamon pozitiv huquqini tadkik etish mumkin emas. Har qanday tarix kabi huquq tarixida xam xususiylik mavjuddir, uning o'ziga xos belgisi xam shundadir. Bo'sh uni anglatadiki, huquq tarixi vakt va makon doirasida, boshqalardan ajratilgan holda, konkret xususiy vokealarni tadkik etadi xamda uni konkret holatlarda tushuntirishga harakat qiladi. Bunday holda turli-tuman uslublardan foydalaniladi va huquq tarixida kachon, qanday holatda insonlar katnashayotgan vokealar xakida so'z borishiga karab, barcha real, xakikiy usullardan, eng oldin sotsiologik metoddan foydalaniladi. Sotsologiya tarixdan farqli ularok, umulashtiriuvchi fan bo'lishga harakat qilib, bir turli vokealarni o'organish asosida, aloxida olingan vokealarni tushuntirib berish mumkin bo'lgan, umumsotsiologik tushuntirish orqali, sotsial tarix doirasida olingan natijalardan keng foydalaniladi.

Huquq tarixi, bitta milliy huquq tarixi xamda uning bo'limlaridan tortib, ko'plab xalqlarning huquq tarixi, huquqning umumiy tarixidan xam iborat bo'lib tor yoki keng harakterli xam bo'lishi mumkin.

Ushbu fan o'z predmetini o'organishda, davlat va huquq masalalariga ularni doimo taraqqiyotda, rivojlanishda va o'zaro aloqadorlikda olib dialektik uslubda yondoshadi.

O'zaro aloqadorligi muxim axamiyatga ega bo'lgan bir necha milliy huquqiy tizimlarni tushuntirishga yordam beradi.

Tarixiy - huquqiy uslub kompleks metod xisoblanib, uning elementlari o'z predmetini-utmish huquqini tadkik etish tufayligina birlashadi. U talasincha olganda, barcha huquqiy metodlar real va ideal metodlar yig'indisidan tashqil topadi. Xudi ko'rsatilganidek, bu metodlar o'zining moxiyatiga ko'ra, garchi ular utmishning huquqiy tizimlarini o'organish uchun qo'llanilsada, o'zgarmasdan qoladi, chunki ko'rsatilgan huquqiy tizimlar bilan xozirgi huquq orasida xech qanday , ayirma tub o'zgarish yo'qdir. Xatto, huquqdagi o'zgarishlar tadkik etilayotgan vaktda xam tarixiy-huquqiy metod

qandaydir yangi predmetga duch kelmaydi. Chunki, davrdagi pozitiv huquqning mazmunini tushuntirish eng avval shundan iboratki, tarixiy nuqtai nazardan yangi huquqiy tizimlar yaratish natijasida vujudga kelgan o’zgarishlarni tushuntirishdan iboratdir.

Muvakkat farqlar tufayli vujudga keladigan yagona o’ziga xos xususiyat tarixiy-huquqiy metodni kullayotgan tadkikotchi, zaruriy faktlarni yigish vaktida katta kiyinchiliklarga duch keladi. Bunday kiyinchiliklar agarda u o’zok utmishga oid huquqiy tizimlarni tadkik etayotgan bo’lsa, yanada kuchayadi. Chunki faktlar tobora yuqola baradi, ularni bilish kiyinchilik bilan6 boradi. Shunday bo’lishi xam mumkinki, huquq tarixchisi bo’lgan tadkikotchi faktlarni tadkik etishda ko’tilganga nisbatan xam ma'lumotlarga kam ega bo’lib qoladi. Shuning uchun xam tarixiy – xkukiy tadkikotlar o’tkazish ancha murakkabdir.

Shunday qilib, davlati va huquqi tarixi fani barcha ijtimoiy xodisalarga davlat va huquq to’g’risidagi ta'limot nuqtai nazaridan yondashadi.

Insoniyat taraqqiyoti jarayonida vujudga keladigan har qanday fan o’z predmeti bilan birga tadkikot usullariga xam ega. Davlat va huquqning murakkab, xilma-xil, rang-barang xodisalarning xakikiy mazmunini, moxiyatini, rivojlanish qonuniyatlarini bilishning aniq usullari mavjud bo’lib, ular ilmiy tadkikot va izlanishning yunalishini ifodalaydi. Bu erda birinchi navbatda muayyan tarixiy, huquqiy xodisalarni, keng ma'noda tarixiy – huquqiy fannning poydevori xisoblangan, tarixiy faktlarni bilish vositalari, uslublari kurib chhiladi.

Davlat va huquq tarixi quyidagi usullar orqali olib boriladi:

Dialektik usul bo’lib, u davlat va huquq rivojlanadi, o’zgaradi, birinchi shaklidan ikkinchi shaklga o’tadi, deb qaraydi. Davlat va huquqni o’organish, bilish, tadqh qilishning, dialektik usuli- bu ilmiy bilishlar dunyosiga kirishning, davlat va huquqning bilishning asosiy kalitidir.

Analiz (taxlil qilish) da o’organiladigan narsa va xodisa fikr mayda bo’laklarga, ya'ni elementlarga bo’linadi va ular o’rtasidagi boglanishlar o’zaro munosabat ta'sir o’rganiladi. M: turli mamlakatlarda yoki bir gurux mamlakatlarda Sharq yoki antik dunyoda davlat va huquqning kelib chiqishi va rivojlanishi xilma-xil xususiyat va

sifatlarga ega va ularning tarixini aloxida kurib chhilib analiz qilinadi. Lekin bu usulning o’zi bilan davlat va huquq tarixini xususiyatlarini To’la bilish mumkin emas. Shuning uchun sintez usuli Bilan tuldiriladi.

Sintez analiz natijalariga suyanib, davlat va huquqning butun sifatini bir gurux mamlakatlardagi umumiy xususiyatlarini va aloxida mamlakatlardagio’ziga xos xususiyatini o’rganadi. Sintez analiz natijasida fikran bo’lingan elementlarni kaytadan tiklash, ularni birlashtirish ilgarigi yaxlitlikka fikran vujudga keltirish usulidir.

Analogiya (moslik, alkanlik, uxshashlik) usulida davlat va huquq rivojlanishining turli mamlakatlardagi biror xususiyatlarining uxshashligini o’rganamiz.

Tarixiylik usuli davlat va huquqning kelib chiqishi va rivojlanib borishi aniq vaktini, davrini bilish usulidir. Tarixiylik usulining o’ziga xos xususiyati tarixiy harakatni o’zining butun boyligi Bilan paykab olishga intilishidir.

Mantiqiy bilish usuli davlat va huquqning tarixan ob'ektiv real mavjudligini, ularning o’zaro aloqalarining butun rang-barangligini aks ettirish vazifasini bajaradi. Mantiqiy tafakkur uslubida kur kurona harakat bo’lmaydi, balki bilimlarni umumlashtiradi, ayniqsa, tarixiylikni tasodifiy chetlashishlardan saqlaydi.

3.Davlat va huquq tarixini davrlarga va tarkibiy qismlarga bo’lib o’organish

Mazkur kurs, barcha o’kuv kurslari singari o’zining ma'lum bir tizimiga ega bo’lsada, ammo bu buyicha yagona fikr yo’q. Shuningdek, davlat va huquqning tiplari borasida xam yagona, ko’pchilik tomonidan tan olingan fikr va u asosida berilgan ta'rif yo’q. Davlatning tarixiy va nazariy tipologiyasining quyidagi turlari xozirda keng yoyilgan bo’lib bo’lar quyidagilar:

1.Ijtimoiy – iqtisodiy formatsiya tiplari bo’yicha turlari:

Quldorlik, feodal, kapitalistik, sotsialistik davlatlar va huquq.

2.Tsivilizatsiya tiplari buyicha: kadimgi Sharq, kadimgi Afina davlati, kadimgi Rim davlati, o’rta asr davlati, xozirgi zamon davlati va huquqi.

3.Industrlashgan jamiyat Industrlashgan jamiyatgacha bo’lgan davlat, industrlashgan jamiyat davlati, Yangi (post) industrlashgan jamiyat davlati va huquqi.

Bo’lardan tashkari, yangicha tipologik turlari tavsiya etilib, ekspluatator tipidagi davlat va huquq, sotsial davlat va huquq tiplari mavjudligi keltirilmokda.

Xozirgi vaktda, davlatlar tipologiyasiga sivilzatsiyaviy yondashuv tobora kata rol' uynamokda. «Sivilizatsya» tushunchasi yordamida tarixni o’organish asoslari ingliz tarixchisi A.J.Toynbi (1889-1975) tomonidan 1934-1961 yillarda Chop etilgan un ikki jildlik «tarixni anglash» nomli asarida ishlab chhilgan. U sivilizatsiya, geografiya, milliy, diniy va boshqa belgilarning umumiyligi Bilan farq qiluvchi jamiyatning tor va maxalliy holati deb bilib shularga bog’liq ravishda 21 sivilizatsyani ajratadi. Bo’lar Misr, Xitoy, Garbiy, O’zok Sharq provoslav, slavyan, arab, Amerikaning tub xalqlari (maya, inklar, atseteklar) sivilizatslari va boshqalaryu

Taynbi, shu asosda davlatni tipologiyalashtirmasdan jamiyatning o’ziga xos tipologiyasini amalga oshiradi. Umuman olganda, olimlar tomonidan sivilizatsiyalarning 15-20 tadan 30 tagacha turi farqlanadi. Shu Bilan birga davlat va huquq tarixi darsliklarida davlat va huquq tiplariga bo’linmasdan, tarixiy davrlarga bo’linib o’rganilmokda. Biz anna shunday o’organishni davr talabiga javob beradi deb xisoblaymiz. Shuning uchun mazkur darsligimiz davlat va huquq tiplariga bo’linmasdan: 1. kadimgi Dune davlati va huquqi tarixi xamda 2. O’rta asrlar davlati va huquqi tarixiy davrlariga bo’lingan.

Ushbu ukuv kursida ukuv materiallari xronologik ketma-ketlikda berilib, davlat va huquq masalalariga beriladigan ta'rif quyidagi tizim buyicha amalga oshiriladi:

O’rganilayotgan davlatning ijtimoiy tuzumi, ya'ni uning sotsial anatomiyasi.

Uning davlat tuzumi- davlatning tipii, boshqarish shakli, uning tarkibiy tuzilishi idoralari (mexanizmi), armiya xamda sud tuzilishi.

Xuku manbalari va uning asosiy belgilari.

Xuku tarmoklari asosiy institutlari va har bir mamlakat huquq tizimidagi o’ziga xos tomonlar ochib beriladi. Bundan ko’rinib turibdiki, dinastiyalar, ko’zgolonlar, ilmu- fan, madaniyat, me'morchilik va xokazolar ta'rifi uning mavzuiga kirmaydi.Bu holl mazkur fanni o’ziga xos, maxsus huquqshunoslik Fani ekanligini Yana bir bor ta'kidlaydi. Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarixi fani bir qancha huquqiy fanlar bilan yakindan aloqadordir, chunki ularning xam o’rganiladigan mavzui davlat va

huquqdir.Bunga birinchi urinda davlat va huquqning umumiy nazariyasini keltirishimiz mumkin.Lekin chet mamlakatlar davlati va huquq tarixi o’zining bosh vazifasi- davlat vahuquqni kelib chiqishi va rivojlanishini konkret tarixiy davrda o’organishni bajarmasdan, umumiy va xususiy qonuniyatlarni ochish bilan shugullanganda edi, u davlat vahuquq nazariyasiga kushilib ketgan bo’lar edi.Davlat va huquq tarixini, davlat vahuquq nazariyasidan farqlaydigan asosiy belgisi, mavzuni o’organishda mantiqiy usul bilan dealektik birlikda bo’lgan tarixiy o’organish usulidir.Faqat ikala usulning birligi davlat va huquq tarixiga, tarixiy jarayonning imkoniyatlarini chukur ochishga imkoniyat beradi. Bu ikala fan bir- birining xulosalari, yutuklari asosida rivojlanib boradi.Bundan tashkari,boshqa tarixiy huquqiy fanlar O’zbekiston davlati va huquqi tarixi, siyosiy vahuquqiy ta'limotlar tarixi bilan xam mustaxkam aloqadir. Davlat va huquq tarixi fanlarining shu urinda tarix,arxeologiya, tarixiy manbashunoslik, semantiqa kabi (tillarning kelib chiqishi xakidagi fan) fanlar bilan bo’lgan aloqasini xam ko’rsatib utmok lozim. Davlat va huquq tarixi manna shu fanlar buyicha olib boriladigan ilmiy izlanishlar, arxeologik tadkikotlar natijasida Yangi materiallarga ega bo’ladi, ularni tarixiy-huquqiy taxlil qiladi. Masalan agarda frantso’z olimi M.Shompalyon Misr mix xatlarini ukish usulini topmaganda yoki Jenul'yak ekspeditsiyasi podsho Xamurabbi qonunlarini ochmaganda, biz Misr va Bobil davlatlari qonunchiligi buyicha juda kam ma'lumotga ega bo’lar edik. Kadimgi va Bobil boshqa davlatlarning qonunlarini birinchi marta yirik tarixchi olimlar V.A.Avdeev., M.I.D'yakonov, V.V.Struvelar rus tiliga tarjima qilganlar.

Ushbu fan va ukuv kursining vujudga kelishi va nisbatan davlat va huquq tarixi fani yosh bo’lib. U Garbiy Evropada HVIII asrlarda vujudga kelgan. U xukuning umumiy tarixi, huquq va huquqiy institutlari tarixi, huquq tarixi, huquqiy tizimlar panormasi kabi nomlar bilan atalgan. Rassiyada 1804 yilda birinchi marta MDU professori P.Tsvetaev «Kadimda va xozirda tanilgan xalqlarning huquq» nomli tarixini ukitgan. 1907-1908 yillarda professor V.G.Sheglov huquqning umumiy tarixi buyicha birinchi darsliklarni nashr ettiorgan.

Ushbu ukuv kursining rivojlanishi turt davrga bo’lish mumkin.

Birinchi davr 1917-1936 yillarna o’z ichiga oladi. Bu yillarda chet mamlakatlar davlati va huquq tarixi maxsus ukuv kursi sifatida huquqiy ta'lim tizimidan urin olmagan bo’lsada, taniqli huquqshunos olimlar P.I.Stuchka, B.B.Pashukanis, S.V.Yushkov va boshqalar bu fanning fundamental muammolari buyicha asarlar yaratdilar.

Ikkinchi davri 1937-1959 yillarni tashqil qiladi. Bu yillarda xukumatning oliy xamda o’rta ta'lim tizimini takomillashtirish xakidagi tadbirlari ishlab chhilib, huquqiy – tarixiy fanlarni yanada rivojlantirishni ragbatlantiradi. Tarix darsliklari xakidagi 1936 yil 26 yanvardagi xamda oliy ukuv yurtlari ustidan raxbarlik va oliy ukuv yurtlarning ishlari xakidagi 1936 yil 23 iyundagi karorlari chiqdi. Bu xujjatlar oliy ukuv yurtlari, ukitish tizimidagi chet mamlakatlar davlat va huquq tarixi kursini mustaqil mavzu, dars sifatida joriy etishga asos soldi. Respublikamiz oliy yuridik ukuv yurtlarida xam anna shu yillardan boshlab maxsus kurs sifatida ukitila boshlanadi.

Uning mavzui tushunchasini birinchi bo’lib. MDU professori Galanza P.N. aniqlashtirdi va uning birinchi ukuv qo’llanmasini yozdi.

Keyinchalik I.S.Perterskiy. N.I.Plevako va boshqalar tomonidan kursning turli bo’limlari buyicha dastlabki ukuv qo’llanmalari yoziladi. Uchunchi davrni 1960-1961 yillari tashqil qiladi. Bu davrda davlat va huquq tarixi buyicha ko’plab nomzodlik va doktorlik ilmiy ishlari ximoya qilinadi. Davlat va huquqning umumiy tarixini o’organish ancha rivojlanib monografiya va risolalar, maqolalar nashr qilinda xamda P.N.Galanza Z.M.Chernilovskiy K.G.Fedorov N.A.Seleznyov kabi olimlar tomonidan darslik va ukuv qo’llanmalari yozildi. Xozirda Ushbu fan va ukuv kursi o’z taraqqiyotining turtinchi davrini boshdan kechirmokda, Yangi Yangi darslik va ukuv qo’llanmalari yaratilmokda. Ular orasida ayniqsa shu soxaning olimi V.G.Grafskyning darsligi Ushbu fan va ukuv kursi buyoicha aytilgan eng Yangi So’z bo’lsa ajab emas. Unda davlat va huquq tarixi buyicha juda ko’p Yangi goya va fkrlar keltirilgan. Darslikining tuzilishi xam o’ziga xos, ya'ni kadimgi davr huquqi, milliy davlat huquqi (Kodifikatsiyalangan huquq) xamda xozirgi zamon huquqi bo’limlaridan kelib chiqib belgilangan. Unda avvalda qo’llannilgan sinfiy moxiyatga ega bo’lgan atamalar davlat va huquqning tipologiyasi ijtimoiy iqtisodiy formatsiyalardan voz kechilgan.

3. Davlat va huquq tarixini davrlarga va tarkibiy qismlarga bo’lib (sistemaga solib) o’organish.

Ukuv kursi materiali xronologik izchilikda joylashtirilgan mazkur ukuv kursi ilgarigi ukuv kurslardan farq qilib, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarga bo’linishiga asoslangan markscha –lenincha nazariyaga tayanmaydi. Unda aloxida mamlakatlarda ayniqsa, Sharqda kadimgi va o’rta asrlar jamiyatining rivojlanishi aloxida yo’llar Bilan borganligi, u erdagi kulchilik munosabatlarining antik kulchilikdan farq qilishi, garbdagi feodal jamiyatlar o’ziga xos yo’llari Bilan rivojlanganligi xisobga olinadi.

Ukuv kursida kuldorlik, feodal, burjia tuzumlari degan tushunchalaridan faqat sof metodek maksadlaridagina, ya'ni kadimgi davr davlati va huquqini davrlarga bo’lish zaruriyati nuqtai- nazaridan shartli ravishda foydalanilgan.

Umuman davlat va huquq tarixini davrlarga bo’lishda davlatlarning madaniyatiga erishganligi tarixiy-siyosiy, mafko’raviy va muxim omillari xisobga olingan.

Mazkur ukuv kursida u yoki bu xalqlarning dini, mafko’rasi, noyob tomonlarining kadimgi davr davlati va huquqi rivojlanishi uchun ta'siriga kata e'tibor berilgan.

Ukuv kursida davlat va huquq masalalariga beriladigan tavsif quyidagi tizimga asosan bayon qilinadi:

1) O’rganilayotgan davlat tashqil topishi (kelib chiqishi, paydo bo’lishi, urnatilishi, e'lon qilinishi)

2) Uning ijtimoiy tuzumi, sotsial anatomiyasi

3) Uning davlat tuzumi- davlatning tipii, boshqarish shakli, tuzilishi, mexanizmi, armiyasi, politsiyasi, sud tuzulishi xamda maxalliy xokimiyat va boshqaruv organlari.

4) Huquqning asosiy belgilari- huquq manbalari soxalari va institutlari.

Takrorlash uchun savollar:

1.Davlat huquq tarixi fanining predmeti nimah

2.Davlat va huquq tarixini o’organishning axamiyati .

3.Fannning asosiy vazifasi nimadan iborath

4.Fanni tadkik etish qaysi uslublardan foydalaniladih

5.Fanning ijtimoiy fanlar tizimida to’tgan o’rnih

6.Fanning va ukuv kursining vujudga kelishi va rivojlanishini qaysi davrlarga bo’lib o’rganamizh

7.Davlat va huquq tarixini qanday tarkibiy qismlarga bo’lib o’rganamizh

Qadimgi Sharq mamlakatlarida davlat va xuquq.

Darsning maqsad: Qadimgi Sharq mamalakatlarida davlat va xuquqning paydo bo'lishi, rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini ularning ijtimoiy, siyosiy davlat, xuquq tizimining o'xshashliklari va farqlarini tushintirish.

Tayanch tushunchalar: Urug'doshlik tuzumi va uning emirilish sabablari, patriarxal qulchilik, davlat tuzimi, ijtimoiy tuzum, xuquq tuzimi, ordaliya, tailoniya, meret, kasta, kshatriy,vayshiy,shudra, sepat, nom, jati,avilium, mushkenu, dharmashastra, artxashastra .

Dars uslubi: Munozara, Insert-tushunishni ko'zatish oqzaki bayon etish, klaster.

Darsning ko'rgazmasi: Qadimgi Sharq mamlakatlari ijtimoiy, davlat va xuquq tizimini aks ettiorgan chizma.

Reja:

1.Qadimgi Sharq mamlakatlarida davlat va xuquqning vujudga kelishi.
2.Qadimgi Sharq mamlakatlarida davlatning ijtimoiy, davlat, va xuquq tizimi.
3.Qadimgi Sharq mamlakatlari xuquqining asosiy belgilari.

Foydalaniladigan adabiyotlar

1. Muqimov Z.M. Muxammedov X. Chet mamlakatlar davlati va xuquqi tarixi. T.1. T."Yangi asr avlodi" 2001 yil, 6-9 betlar.
2. Muxammedov X. Xorijiy mamlakatlar davlati va xuquqi tarixi. T.1. 1999 y 11-18 betlar
3. Samatov X.S., Axmatjonov U.M. Chet mamlakatlar davlati va xuquqi tarixi. O'quv qo'llanma. T., 1970 17-18 betlar.

1.Qadimgi Sharq mamlakatlarida davlat va xuquqning vujudga kelishi.

Qadimgi zamonda yunon rimliklar dunyosidan sharqda va janubiy-sharqda joylashgan mamlakatlarning jamini qadimgi Sharq deb ataladi.

Bu taxminiy va shartli iboradir. Sharq bilan antik dunyo o'rtasidagi chegara doimiy chegara bo'lmagan. Ularga qarashli xududlar turli vaqtlarda qisman galma-gal bir-biriga o'tib to'rgan, shu sababli ularning geografik chegaralanishi har bir davr uchun turlicha ko'rsatishga to'qri keladi.

Butun dunyo tarixida Sharqda to'tgan o'rniga etarli baxo bermaslik aslo mumkin emas. Kishilik jamiyati rivojlanishida eng muxim ijtimoiy va siyosiy institutlar, davlat xuquq, din ilk bor aynan Sharqda vujudga kelgan. Eng qadimgi yozuv tizimlari xam dastlab Sharqda paydo bo'lgan. Sharqda xuquqiy mulkchilik xukmronlik qilgan larbdan farqli o'laroq avvalo xususiy mulkchilik munosabatlari, bozorga asoslangan xususiy tovar ishlab chiqarish munosabatlari muxim o'rin egallaydi.

Sharqdagi asosiy mamalakatlar daryo oralhi Misr, Xindiston, Xitoy,-xuquqning asosiy qismidagi (Dotla, Flot, Nil, Xind, Gang, Xuanxe vodiylarida va faqat o'zoq

chekkadagina toq tizmalari va yassi toqliklar tashqil qilgan mamlakatlarda davlatga o’tish ro’y beorgan. Bu erda tabiiy sharoitlar ijtimoiy – iqtisodiy siljishlarni xam oqibat natijasida siyosiy tashqilotlar va madaniyatgi xam belgilab beradigan ishlab chiqarish kuchlar taraqqiyotining - umumiy borishini tezlashtirishga imkon beorgan. Sharqda erning unumdorligi va uni suqorish imkoniyatlari, ekib o’stirishga yaroqli o’simliklar borligi va xonaqilashtirish mumkin bo’lgan xayvonlarning mavjudligi qoyat katta axamiyatga ega bo’lgan. Ana shular natijasida Evropa Sharqdan ancha orqada qolgan, ammo keyinchalik Yunoniston – Rim dunyosining rivojlanishining notekisligi sababli va qisman qadimgi Sharq xalqlarining yutuqlaridan foydalanib, juda ilgarilab ketgan.

qadimgi Sharq davlatlari insoniyat tarixidagi dastlabki va eng qadimgi davlat bo’lgan. Bu erda eng qadimgi shahar, davlatlar, jamoa, uruqchilik tashqilotlarining emirilishi natijasida mil. avvalgi IV-III yillardayoq paydo bo’lgan. Ular mexnat taqsimotining ko’chayishi, boshqaruvchilik funktsiyalarining murakkablashuvi, shu bilan birga, shu funktsiyalarning bajaruvchi shaxslarning ishlab chiqarishda ishtirok etmaydigan va jamoa tepasida turuvchi oqsuyaklar tabaqasiga aylanishi natijasida tashqil topgan. Shu davlatlardan ayrimlarining paydo bo’lish va rivojlanish jarayonini ko’rib chhamiz.

Sharqda davlat ayrim olmlar e'tirof etganidek, qullar va quldorlar sinfi paydo bo’lishi natijasida tashqil topmagan. Zero, bu gurux olimlarining fikriga ko’ra: a)qulchilik Sharqda to’qridan – to’qri xujalik yuritishning asosi bo’lmagan; b) asosiy qishloq xujalik ishlab chiqarish xuquqlarida qulchilik xukmron mavqeini egallamagan; v) Sharq mamlakatlaridagi qulchilik uy qulchiligi bo’lib qolgan. Shuning uchun Sharqda quldorlik formatsiyasi bor deb bo’lmaydi. Bu ishlab chiqarishning Osiyocha usuli deb atalib, unga aloxida ijtimoiy – iqtisodiy formatsiya deb qaralmoqi lozim deyishgan. Sharqda qulchilik munosabati antik dunyoga nisbatan ancha sust rivojlangan, davlat tashqil topgan vaqtda xali ibtidoiy jamoa tuzumining ko’pgina qoldhlari chuqur saqlanib qolgan. Sharqda erlarning xaqhiy egasi davlat xisoblangan, ozod jamoachi dexqonlarning er uchun maxsus solh renta solhi olingan.

Sharq quldorchilik asosan patriarxal quldorchilik bo’lib, unga rivojlanmagan, xududi antik dunyo mamlakatlaridagi singari klassik shaklga ega bo’lmagan. Bu erda qullar o’z oilalari va ayrim mulklariga ega bo’lganlar. qullarning mexnatidan ko’proq uy yumushlari va xujalik, saroydagi turli past vazifalarda foydalanilgan. qadimgi Xindistonda xujayining qullariga nisbatan o’z boshimchaliklarini chaklashga qaratilgan davlat qonunchiligi bo’lgan. M: qul bolalarini ota – onalarisiz sotish taqhlangan. Misrda qul jinoyat sodir etsa, xamoqqa olingan va davlat organlari tomonidan jazolangan. Davlat qullarga ibodat xonalaridan boshpana topishga ruxsat beorganlar xamda xujayinlari shavqatsiz munosabatda bo’lsa, jinoyat qilish xuquqini beorgan va xakozo.

qadimgi Sharq mamlakatlari ichida birinchi sinfiy jamiyat va davlat Misrda tashqil topgan. Misr davlati Afrikaning Shimoli sharqida vujudga kelgan. Nil daryosining boshidagi Sharsharalardan to O’rta dengizgacha bo’lgan vodiy bu davlatning asosiy qismini tashqil qilib, Sharq tomondagi (Nil daryosi bilan qizil dengiz o’rtasidagi) Arab qirralari va qarb tomondagi Liviya yassi toqlarining 1 qismi xam shu davlat tarkibiga kiorgan.

Misrliklar o’zlarining mamlakatini, qora tuproq ba'zan zar 2 tuproq yoki «jonajon tuproq» deb ataganlar. Bu bilan ular «qizil tuproq» ya'ni cho’lga nisbatan

unumdor er ekanligini uqtiorganlar. Misrda qadimgi tosh (pamolit) davridayoq odamlar yashagan. Ular sayoq ovchi qabilalaridan iborat bo’lgan. U paytda Evropaning ko’k qismi qoyat katta mo’zliklar bilan qoplangan. O’rta dengizning Shimoliy soxilida esa tundralar yastanib yotgan. Keyinroq Evropa mo’zliklari erib bo’lgandan keyin bundan taxminan (12-15 ming yil ilgari) Shimoliy Afrikaning hlimi o’zgaraboshlagan. Endi ular faqat ovchilik qilmay Nil daryosi bo’yicha tushuib o’zlashtiruvchi xo’jalikning ishlab chiqaruvchi xo’jalikka o’ta boshlagan. qadimgi misrliklar 1 tilda (turlicha shevada bo’lsada)gapiradigan sammit xamit guruxiga mansub yagona xalq bo’lgan.

Misrliklar botqoq Nil vodiysini yangi tosh (neolit) davrini boshlab ya'ni miloddan avvalgi V yillikda o’zlashtiorgan. Mis tosh (eneolit) davrida miloddan avvalgi IV ming yilda o’zgarish davom etgan.

Ijtimoiy munosabatlarda mana shu siljishlarlar muqarrar ravishda qabilachilik tuzumidan davlat tuzumiga o’tishga olib kelgan. Dastlab Misrda 1 necha davlatchalar tashqil topgan. Misrliklar bu davlatlarni «Sepat», Yunonlar esa «nom» deb ataganlar. Nomlar qishloq jamoalarining ibodatxonalar atrofida suqorish ishlarni, birgalikda yuritish uchun birlashish natijasida vujudga kelgan. Har bir nomning o’z xokimi bo’lib u yunon tilida «nomari» deyilgan.

Ma'lumotlarga qaraganda miloddan avvalgi 3 ming yillik boshlarida Misrda 42 ta davlatga bo’lingan.

Har bir nomning nomarxi dexqonchilik chorvachilik, aynhsa suqorish ishlarini shuningdek harbiy va diniy ishlarni boshqaorgan. Shunday qilib, qadimgi Misrda ilk davlat Nil daryosini jilovlash yangi erlarni o’zlashtirish, suv inshootlarini qurishni boshlash jamoani, mamlakatni qo’shni qabilalar tuzumini ximoya qilish zaruriyati natijasida asta-sekinlik bilan vujudga kelgan.

Dastlab 2ta ulkan davlat: janubda Yuqori Misr, Shimolda quyi Misrda tashqil topgan. Ularning har birida o’z podshosi bo’lgan. Yuqori Misr podshosi Menes (mina) miloddan avvalgi taxminan 3000-yilda qo’yi Misrni o’ziga bo’ysindirib, poytaxti Abidos bo’lgan yagona Misr podsholigiga asos solgan.

Fanda qadimgi Misr davlati tarixini quyidagicha yirik davrga bo’lish qabul qilingan:

Ilk podsholik (mil. avvalgi 3100-2800 y)

qadimgi podsholik (2800-2250 y)

O’rta podsholik (2250-1750 y)

Yangi podsholik (1584-1071 y)

So’nggi podsholik (miloddan avvlgi HI-VI asr) qadimgi, O’rta va yangi podsholiklar oralhidagi davrlar Misrning xujalik va siyosiy inqirozi davrlari bo’lgan. Misr yangi podsholik davrida turli qabilalarni o’z xukmronligi ostiga birlashtiorgan qudratli davlat – tarixda birinchi jaxon imperiyasiga aylangan. Uning tarkibiga Nubiya, Liviya, Falastin, Suriyalar qo’shib olingan. Yangi podsholik davrida Misr inqirozga yuz to’tgan. Mil. av. 525 yillarda Axmoniylar Eroniylar tomonidan bosib olingan. Eron shoxi Kampiz o’zini Misr fir'avni deb e'lon qilgan. Misr mil. av. 332 yilgacha, ya'ni A. Makedonskiy tomonidan bosib olingunicha Eron saltanati ta'sirida bo’lgan.

Ilk podsholik eramizdan av. 3100-2800 yillar.

Yagona Misr davlatining asoschisi Menes (Mina) o’z davlatini mustaxkamlash choralarini ko’organ. U quyi misr chegarasida Memfis shaxrini qurdiorgan va uni mamlakat poytaxtiga aylantiorgan. Mina va uning avlodlaridan keyin

Misrda 2 sulola namoyondalari podsholik qilgan. Shu davrdan boshlab Misr podsholari fir'avn deyilgan. Bu ikki sulola vaqillari idora qilgan davr ilk podsholik davri deyiladi. Bu davr 200 yildan ziyodroq vaqtni o’z ichiga oladi. Biroq ilk podsholik davrining ijtimoiy – siyosiy tuzumini harakterlab beradigan ma'lumotlar fanda juda kam. Ilk podsholik davrida va albatta keyingi davrlarda xam qishloq jamoasi (obshina) davlatning asosiy xujalik va ijtimoiy yacheykasi bo’lgan jamoalar erga jamoa er egaligi asosida egalik qilsida, biroq davlat o’zini barcha erlarning egasi xisoblagan va ulardan solh undiorgan.

Davlat tuzumi. Ilk podsholik butun davrida quyi Misrning yuqori misr tomonidan buysundirilgan jarayon davom etgan. Natijada yagona podsholik tashqil topgan. Ilk podsholik davrida fir'avnlar va ularning ayonlari yangi erlar ochish, suqorish, inshootlar qurish ilgariga katta e'tibor beorganlar. Davlat tepasida podsho to’rgan. Misrning yagona davlat qilib birlashtirilishi bu erda markazlashgan byurokratik apparatning tashqil etilishini tezlashtiorgan. Ushbu apparat yordamida markaziy xokimiyat kuchaygan. Fir'avninng qudrati yanada mustaxkamlanishida davom etgan. Ilk podsholik davrida davlatning asosiy vazifalaridan biri Nil vodiysida suqorish ishlarini tashqil etish xisoblangan. Maxalliy boshqaruv joylarida xokimiyat va boshqaruv organlari qadimgi nomlarning an'analari bo’yicha tashqil etilgan. Nomlar xukmdorlari nomarxlar bo’lib, ularning atrofida cherkov koxinlari katta amaldor va chinovniklar bo’lgan

qadimgi podsholik (e. av. 2800 – 2250 y).

qadimgi podsholikni (ba'zi manbalarda Kuxna podsholik deb xam yuritiladi) bu davrlarda misrda birinchi markazlashgan kuchli davlat tashqil topgan.

qadimgi podsholik xujalik rivojlanishining yuqori darajasi bilan ajralib to’rgan. Bu vaqtga kelib aholi turli qatlamlarining turmush darajasi anh belgilab qo’yilgan edi. Ijtimoiy poqonaning yuqori qismida katta erlarga egalik qiluvchi yirik quldor zadogonlar to’rgan. Misr jamiyatida koxinlar aloxida rol uynaganlar. Koxinlar qoyat katta kuchga ega bo’lib, ular bilan podsho xokimiyati o’rtasida ba'zan ixtiloflar bo’lib tursada, fir'avnlarning iloxiyligi to’qrisida ta'limotlar yaratganlar va aholi ommasini «quyosh farzandi»ga itoat qilishga undaganlar. Buning evaziga fiavn ularni solhlardan ozod qilgan. Davlatda asosiy ishlab chiqaruvchi kuchlar jamoasi dexqonlar bo’lgan. Ular «ishchilar otryadi»ga birlashtirilganlar va ular inshoatlar qurishda, yo’llar yotqizishda, kanallar qazishda ishlaganlar.

Fir'avn o’z ixtiyoridagi er-mulkning xiyla qismini saroy oxiriga va nomarxlarga bo’lib beorgan. qadimgi podsholik davrida qullar xali juda kam bo’lgan. Kambaqallar xuquq jixatdan qullardan farq qilsalarda, o’zlarining iqtisodiy axvoliga ko’ra, qullarga yaqinlashib kelganlar. Fir'avnga, nomarx va amaldorlarga moddiy boylikni oddiy dexqonlar va xunarmandlar yaratib beorgan.

qadimgi sharq mamlakatlaridan yana Xindiston davlati bo’lib, Xindiston insoniyat sivilizatsiyasining beshiklaridan biri bo’lib, bu erda qadimgi davrdayoq odamlar yashagan Neolit bosqichida katta daryolarning vodiylari o’zlashtirila boshlagan eneolit va aynhsa bronza davriga kelib esa o’ziga xos ilk xind madaniyati tarkib topgan edi. IV yil ilgari Xananna va Moxenjo – daro sivilizatsiyasining katta shaharlari xisoblangan.

qadimgi Xindiston davlati va xuquqi taraqqiyotini quyidagi davrlarga bo’lish mumkin:

Ibtidoiy jamoa tuzumining emirilishi va quldorchilik davlatining tashqil topishi- eramizgacha II mingichi yillikni ikkinchi yarmida xind daryosi xavzasida ko'plab shahar davlatlari tashqil topadi. Ulardan Moxendji Daro, Haroppelar dhqatga sazovordir. Ana shu davrlarning yodgorligi sifatida xindlarning muqaddas kitobiga aylanib qolgan vedalar etib kelgan.

Mil.av. II ming yillik ilk xind shahar va davlatlari madaniyatida tushkunlik davrini boshdan kechiorgan. Bu jarayon shimoliy - qarbdan xand – ariy qabilalari bostirib kirishi bilan nixoyasiga etgan.

Mil.av. II ming yillikning o'rtalaridan I ming yillikning birinchi yarmigacha bo'lgan davr tarixda veda davri degan nom bilan yuritiladi.

qabiladi majlis tomonidan saylanadigan harbiy boshlh - roja boshqaruv organlarini o'ziga buysundiradi. Bu mansab uchun doimo ko'rash bo'lib turadi. Keyinchalik bu mansab meros tarhasida o'ta boshladi. Endi majlis rojaning yaqinlaridan iborat zadogonlar majlisiga aylandi. Xalq majlisining roli pasayib, rojaning xukmronligi ko'chaydi.

Gang va xind daryolari xavzalaridagi quldorchilik davlati eramizgacha II ming yillik va IV asrlarda Xindistonda bir qancha podsholiklar jumladan eramizdan av.IV asrlarda Magadxa, Kopala podsholiklari mavjud edi. Er.ol.IV asrlarda Xindiston xududi A. Makedonskiy tomonidan bosib olinadi. Uning vafotidan keyin Xindistonda ozodlik ko'rashi boshlanadi. Bu ko'rashga Chandra Gupta boshchilik qiladi. u er. 318 yilda butun shimoliy Xindistonni birlashtirib davlat tuzadi. Bundan keyingi uchinchi davr Mauriylarning markazlashgan davlati – er.IV-II asrlar. Bu davrdan bizgacha mauriylar imperiyasining asoschisi Chandra Gupta Xindiston, Mauriyaning maslaxatchisi Kao'tile tomonidan yozilgan siyosiy traktak Artaxashastra etib kelgan. Mauriylar imperiyasi davrida Xindistonning ijtimoiy – siyosiy xayoti va xujaligi ancha rivojlanadi. Xindistonni birlashtirish oxirigacha etkazildi. Shu davrda buddaviylik davlat diniga aylanadi.Xindiston davlatining inqirozi bo'lib, Mauriylarning sunggi avlodlaridavrida xindiston siyosiy tarqoq mamlaktga aylanib, uni eramizgacha 190 yillarda grek-baktriya podsholaridan Dmitriy qushinlari 100 yillarda saqlar bosib oladi. Shimoliy Xindistonda Xind – Skif davlati vujudga keladi.

2.qadimgi Sharq mamlakatlarida davlatning ijtimoiy, davlat, va xuquq tizimi.

Sharq mamlakatlari o'zining davlat tuzumi bo'yicha xam antik dunyo mamlakatlaridan farq qilgan. qadimgi Sharq davlatlari tashqil topgan vaqtdan boshlaboq despotin shakldagi davlat bo'lgan. Bunga ko'ra, davlat boshlhi – despot (podsho, fir'avn) xokimiyati cheklanmagan bo'lib, uning qo'lida ijtimoiy xokimiyatning xamma tarkibiy elementlari – oliy qonun chiqarish, ijro etuvchi, sud va harbiy xokimiyat to'plangan. Desnotizmning o'ziga xos yana bir xususiyati shundaki, despot bir vaqtning o'zida xam davlat boshlhi, xam din boshlhi xisoblangan. Unga aloxida unvon berilishi(Misrda, Bobilda) uni xudoning erdaginoibi deb, Xindistonda davlvat boshlhi – podsho braxmanlar ta'limotiga ko'ra, inson qiyofasidagi xudodir, olov va nur, quyosh va oy, jazo va ezgulik manbaidir. Xitoyda esa imperator «osmon o'qli» (Tyantszi) deb, bu nom o'rta asrlarda xam saqlanib qolgan. Misrda esa VI sulola fir'avnlari ismlarining tartibiga quyosh xudosi Raning ismi xam qo'yilgan. Ular Ra (quyosh xudosi)ning o'qli unvonini

olganlar. Shumer davlatlarida natesi (podsho)o’zlarini xudoning erdagi noibi emas, xudo deb e'lon qilib, 4 mamlakat podshosi deb ataganlar.

qadimgi Misr davlat tuzumi boshqaruvining qatth markazlashtirilishi bilan harakterlanadi. Diniy mafko’ra yordamida podsho iloxiylashtiriladi. «Podsho» so’zi shu qadar muqaddas nomga aylanadiki, endi xukmdorni tilga olish juda zarur bo’lib qolgan taqdirdagina majoziy «Fir'avn» (uluq uyda turadigan shaxsni nazarda tutib aytilgan). Xujjatlarda esa fir'avnni rasmiy ravishda «Raxmdil xudo» toq, Ra farzandi kabi nomlar bilan ataganlar.

Fir'avn xokimiyati qadimgi podsholik davridayoq u yoki bu sulolaga meros bo’lib o’tgan. Lekin sulolalar tez-tez o’zgarib to’rgan. Fir'avnlar notinch yillarda 3-4 yil podsholik qilganlar. Bunday holat misrliklarning xokimiyat xaqidagi diniy ta'limoti bo’yicha xam ma'qullangan. Fir'avnning xokimiyati diniy axloqiy adolat me'yorlari bilan xam ushlab turilgan. Fir'avn mamlakatni oliy mansabdor boshchilik qiladigan xiyla murakkab byurokrati apparat vositasi bilan idora qilgan.

Vazir – jati davlat boshqaruvida podshodan keyin birinchi o’rinda

turuvchi oliy amaldor xisoblangan. Jati dastlab shahar koxini bo’lgan, u saroy marosimlarini fir'avnni devon xonasini yuritadigan podsho saroy boshlhi xisoblangan. Jati quyidagi maxsus ixtisoslashgan boshqarmaning boshlhlarini; harbiy maxkamaga raxbar, armiyani qurollantirish, qal'alarni qurishga javob beruvchi «qurollar uyining boshlhi» qabilarni nazorat qilib to’rgan.

Misr armiyasi – 2 qismdan;

maxsus o’rgatilgan va yaxshi tayyorlangan soldatlarning kichiq otryadlari

qo’shinga bir necha oyga olingan va vaqtincha dala ishlaridan ozod qilingan dexqonlardan tashqil topgan.

Sud tizimini oliy sud instantsiyasi – «oltita Buyuk uylar» bo’lib xisoblangan. Eng oliy sud xokimiyati fir'avnga tegishli bo’lgan.

Maxalliy boshqaruv ilgarigiday viloyatlar – nomlarga bo’lingan, ularning tepasida nomarxlar to’rgan.

qadimgi podsholikning oxirgi bosqichiga kelib fir'avnning xokimiyati zaiflashgan. Mamlakatdagi barcha erlar faqat nomigagina fir'avnning mulki xisoblangan. Xaqhatda esa podsho nomestelari saroydagi va boshqa xizmatlari uchun mukofot qilibberilgan. Bu esa podshoning xazinasini bo’shatib to’rgan. Podsho xokimiyatining inqirozi Misrda II notinch yillarning boshlanishiga olib kelgan. Mil.av. HHIII asrda Misr bir- birlari bilan o’zaro o’rishib turadigan bir necha mayda davlatlarga ajralib ketgan. Siyosiy tarqoqlik mil.av. HHIIIasrning HHI asr o’rtalarigacha davom etgan. Keyinchalik yuqori Misrdagi Fiva va quyi Misrdagi Gerokleonal asta – sekin ko’chayib borgan va ular o’rtasidagi ko’rash boshlanib Fiva holib chhqan.

qadimgi Xindiston davlatida davlat tuzilishi quyidagicha bo’lgan:

Davlat boshlhi podsho bo’lib, braxmanlar ta'limotiga ko’ra, u inson qiyofasidagi xudodir, olov va nur, quyosh va oy, jazo va ezgulik manbaidir. Ijtimoiy xokimiyatga to’la egalik qilgan, ammo diniy xokimiyat braxmanlarga tegishli bo’lgan. Bu qadimgi Xindistonni boshqa davlatlardan farqlaydigan belgilardan iborat. Podsho xo’zo’rida kengash – parishad mavjud bo’lib, uning tarkibiga jamiyatdagi zodagonlarning yuqori mansabli amaldorlari kiorgan. Mamlakatni boshqarish uchun 7-8 ministr tomonidan boshqariladigan idora orpgani tashqil qilinib unga manu qonunlariga

ko’ra harbiy ishda tajribalari sinalgan kelib chhishi bo’yicha mulkdarga mansub kishilar tayinlashgan.

Maxalliy boshqaruv o’nlik tizimi asosida olib borilgan. qadimgi davlatlar vujudga kelishi bilanoq harbiy va sud organlari qaror topgan. Armiya kasbiy jangchilardan iborat bo’lib, otlh askarlar, piyodalar, aravada yuruvchi askarlar xamda fillarga bo’lingan. Tinchlik vaqtida armiya garnizonlarga joylashgan.

Sharq mamlakatlarida ijtimoiy tuzumi o’zining tabaqalashganligi, darajalanganligi, poqonama – poqonaligi bilan xam ajralib turadi. M: Bobilda xukmron tabaqalarning o’zi xam 2ga (avimum va mushkinula) bo’lingan yoki Xindistonda kastali (toifali) tuzum bo’lgan bo’lib, ozod aholi braxmanlar, kshatriylar, vayshiylar va shudralar deb ataluvchi toifalarga ajratilgan xamda ularning xuquqiy holati turlicha belgilangan. Ulardagi barcha aholi qatlamlarini jamiyatda to’tgan o’rniga, shuqullanadigan mashqulotiga, bir-biriga o’zaro boqlhlik darajasiga –qarab 3 guruxga:

a) ishlab chiqarish vositalaridan maxrum bo’lgan va qaramlik holatida to’rgan turli toifadagi shaxslar va qullar

b) erkin mayda ishlab chiqarish – o’z mexnatlari evaziga yashovchi dexqon va xunarmandlar.

v) xukmron ijtimoiy tabaqa – saroy va xizmatchi zodagonlar, armiya qumondonlik tarkibi erkin kishilar bilan allaqanday erkinlikka o’tish bosqichida turuvchi kishilar xam bo’lgan. M: Xindistonda – shudralar; Bobilda – mushkenular.

qadimgi Misr ijtimoiy tuzumi evolyutsiyasi juda sekin kechganligi bilan harakterlanadi. Barcha podsholiklar davrida podsho- cherkov xo’jaligi xukmron bo’lib to’rgan. Ammo ilk podsholik davrida podsholik bilan bir qatorda boshqi yirik xo’jaliklar xam bo’lib, podsho yirik amaldorlar ichida ajralib turmagan.

Misrda mexnatkashlar ommasining aloxida tabaqalari xuquqiy holatida boshqa sharq mamlakatlar singari muxim farqlar bo’lmagan. Misrda oddiy kishilarga nisbatan «meret» degan ibora ishlatiladi. Bundan tashqari « podsho xizmatchisi» degan yarim erkin qaram kishilar xam mavjud bo’lib, ular davlatning barcha davrlarida anh xuquqiy mazmunga ega bo’lmagan.

qadimgi Xindiston davlatida xam davlat va xuquqning o’ziga xos xususiyatlari bilan birga ijtimoiy tuzumida xam o’ziga xos belgilari mavjud. a) aholi xuquqiy holati nuqtai nazardan turli varnalarga bo’lingan: b) bu erda katta patriarxal oilalar birlashmasidan iborat bo’lgan qishloq jamoasining mavqei ancha kuchli bo’lgan.

qadimgi Xindiston aholisi qullar xamda quldorlarga bo’linishidan qat'iy nazar ozod aholi 4 varnaga bo’lingan: Braxmanlar- koxinlar bu oliy martabali dindorlar, kshatriylar-harbiylar, bu ikki varna xukmron tabaqalar vaqillari bo’lgan qolgan ikki varna vayshiylar-savdogarlar ,xunarmandlar, dexqonlardan judralar-kambaqallashgan, dexqonlar yoki ozodlikka chiqarilgan qullardan iborat bo’lib, imtiyozsiz varna deb atash mumkin.

Shudralar o’zlarining oilalari, mol-mulklariga ega bo’lgan, shaxsan ozod kishilar, ularni yarim qul, yarim ozod kishilar deyish mumkin. Lekin ular ozod qul emas. qadimgi Xind eposi «Ramayanna»da varnalar shunday talqin qilinadi:

Braxman tabaqasi qo’shin o’zra doim bosh
Bosh egar braxmanga barcha askar keksa, yosh
Savdogar, braxmanni, jangchini ko’p qadrlar
Uch varnaga sidqidil xizmat etib shudrlar.

qullarning axvoli shudrlarning axvolidan juda kam farq qilgan. qullar xam o'z oilasiga ega bo'lishlari, mulkka egalik qilishlari, meros qoldhlarini mumkin bo'lsa-da, shudra varnaning a'zosi sifatida quldan yuqori to'rgan. Podsho mangu qonunlarida qulchilikni vujudga kelishining etti turi ko'rsatilgan:

a) jang vaqtida asir qilib olish
b) boqib to'rganlik uchun qulga aylantirish
v) uyda quldan tuqilish
g) qul tarzida sotib olish
d) sovqaga olish
e) meros tarhasida olish
j) jazo berish orqali qulga aylantirish.

qadimgi Xindistonda qulning o'limi yoki xayotini xal qilish xo'jayin uchun umuman tan olgan xuquq xisoblangan. U xuquqning sub'ekti emas, shuning uchun xam u tuzgan bitim xaqhiy xisoblanmagan. Eramizning birinchi asrlarida Xindistonda o'rta asr er ishlab chiqarish munosabatlari tashqil topa boshlaydi. Bu davrda varnalarning kastalarga aylanish jarayoni vujudga keldi. Kastalar ijtimoiy guruxlarga – tabaqalarga aylandi.

3. Qadimgi Sharq mamlakatlari xuquqining asosiy belgilari.

Qadimgi sharq mamlakatlari xuquq tizimi xam insoniyat tarixidagi dastlabki xuquq tizimlaridandir. Shuning uchun ibtidoiy jamoa tuzumining ko'pgina qoldhlari va sarqitlari ancha vaqtgacha chuqur saqlanib qolgan. Unda xali qasos olish odatining izlari saqlangan, ya'ni bir kishining jinoyati uchun oila a'zolarining javobgarligi, jazo tayinlashda talloniya, ya'ni «ko'zga-ko'z», «tishga –tish» tamoyili, sud yuritish ishlarida ordamiya – sinab ko'rish mavjud bo'lgan.

Qadimgi sharq mamlakatlarida xuquqning asosiy manbai xuquqiy odat bo'lib qisoblangan. qadimgi Misrda o'zoq vaqtlarga xuquqiy odat normalariga amal qilinib kelinib, Misrda birinchi marta yozma qonunchilikka afsonaviy podsho Mines qabul qilgan deyiladi.Ikkinchi yozma qonun qabul qilgan podsho Ramzes 11 bo'lib u birinchi marta qarzi evaziga mumiyosini garovga berish to'qrisida qonun qabul qiligan. Podsho Bokxoros tomonidan esa, qarzi evaziga qullikka aylantirishni taqhlaydigan qonun qabul qilgan.

Qadimgi Mesopatamiya davlatida podsho Xamurabbi tomonidan qabul qilingan va 1902 yilda frantso'z arxeologi Jenulyak tomonidan Xamurabbi qonuni (eramizgacha 1792-1750 yillar) topilgan.Bu qonun kodeks o'sha davrning katta muxim xuquqiy yodgorliklaridan biri bo'lib, 282 moddadan iborat bo'lgan.Uni biz shartli ravishda kodeks deyishimizga sabab u ko'proq sudlarning qarorlariga o'xshab ketadi. Kodeks 111 qismga bo'linadi: 1.Kirish; 2. Sudnoma teksti; 3.Xulosa qismlaridan iborat.

Qadimgi Xindistonning bizgacha ko'pgina xuquq manbalari etib kelgan. Ular ichida aynhsa, dharmashastralar to'plamlari qadimiy bo'lgan. Ularning dastlabqilari eramizdan avvalgi bir minginchi yillikning o'rtalarida vujudga kelgan bo'lib, bo'larga Gautama, Baudxayana, Apastamga, Vasshitxa kirib, ana shular keyinchalik Manu qonunlarini ishlab chiqarishda foydalanilgan. Xuquqning din axloq bilan mustaxkamlanganligi qadimgi xind xuquqining asosiy harakterli xususiyatini belgilab beradi. Ularda xam Xindistondagi varna tuzumi o'zining ifodasini topgan. Ulardan tashqari Narada – xuquq to'qrisidagi traktat bo'lib, grajdanlik jinoyat xuquqlari xamda

sud tuzilishiga oid normalar yhindisidan iborat.Shuningdek, Artxashastra kabi siyosiy-iqtisodiy, xuquqiy traktat ko'proq davlat qurilishiga oid nomlarni o'z ichiga olgan, manbalar mavjud bo'lgan.

Qadimgi Xind qonunchiligida eramizgacha III asrda tuzilib, eramizning III asrlarida taxrir qilingan Manu qonunlari aloxida o'ziga xos o'rin tutadi. Bu qonunlar braxmanizm maktablarida biri tomonidan tuzilgan bo'lib, u braxmanlarning diniy marosimlari va xuquqiy kampelyatsiyalaridan iborat bo'lib, unga diniy, bo'zilmas kuch berish maqsadida afsonaviy podsho Manu nomi bilan atalgan. Bu kodeks o'z tizimiga ko'ra, 12 bob 2685 moddani tashqil qiladi. Normalar xe'riy yo'l bilan bayon qilingan. O'z mazmuniga ko'ra, diniy, axloqiy va xuquqiy qoidalar yhindisidan iborat. Xuquq tarmoqlariga nisbatan olganimizda:

Braxmanlarning diniy aqidalari

Davlat xokimiyatining munosabatini belgilovchi normalar

Grajdanlik xuquqiy normalari

Jinoyat xuquqiy normalariga bo'lishimiz mumkin. qadimgi Xindistonning grajdanlik xuquqiga ko'ra, erga nisbatan davlat va jamoat mulkchiligi mavjud bo'lgan. Manu qonunlari mulk xuquqini vujudga kelishini etti yo'lini biladi;

Meros olish, topib olish, qazib olish, suda protsenti olish, ishni ijro etish, sovqa sifatida olish. Mulk egaligida ayollar, bolalar xamda qullarning egalik qilish xuquqi cheklanib qo'yilgan. Shartnomalarning savdo-soth saqlab turish, qarz kabi turlari mavjud. Manu qonunlari, aynhsa, qarz shartnomasiga katta e'tibor beorgan bo'lib, bunda tomonlarning sotsial holati e'tiborga olingan. Jumladan qarz uchun suda protsenti braxman uchun 2, kshatriy uchun 3, vayshiy uchun 4, shudra uchun 5 protsent mhdorida undirib olish belgilangan.

Nikox va oila xuquqida oilada erning xukmronligi to'la urnatilgan, ayol kishi doim erkak kishi xomiyligida bo'lish nazarda to'tilgan. Xindistonda giastralarga ko'ra nikoxning sakkizta shakli mavjud bo'lgan. Ulardan tuyona tarzidagi qimmatbaxo zebi-ziynatlar bilan ta'minlaganlar» - to'rttasi braxmanlar tomonidan ma'qullanib, asosan qizni ota tomonidan erga berishini nazarda to'tgan bo'lib, bo'lar: «asura» - kelinni sotib olish. Ota-onasining ma'qullashisiz sevib nikoxga kirishishni «pandharva» qallhni o'qirlab,keyingina nikoxga kirish – «rAQShasa»; kelinga nisbatan zo'rlik ishlatib nikoxga kirish «payshacha» kabi shakllarga qarama - qarshi qo'yilgan va braxmanlar tomonidan ma'qullanmagan. Nikoxga kirishlari raqbatlantirilmasada, lekin ruxsat etilgan. Xotin - qizlar 12 yosh, erkaklar uchun 16 yosh nikox yoshi belgilangan. Nikoxni bekor qilish xotin kishining tashabbusi bilan mumkin emas. Er quyidagi hollarda nikoxni bekor qilishni talab etish mumkin. Agar xotini uni yomon ko'rsa, bola tuqmaydigan xotinni sakkiz yildan keyin o'lik bola tuqadigan xotinni 10 yildan, faqat qiz bola tuqadigan xotinni11 yildan so'ng nikoxni bekor qilishi mumkin. Nikox yoshi erkaklar uchun 24 yosh, ayollar uchun 8 yoshdan boshlab nikoxga kirishi mumkinligi nazarda to'tilgan.

Jinoyat xuquqida qadimgi davrda agar dharmasutralarida asosan ximsa tushunchasi bilan atalgan. Delikt jinoyatlar: odam o'ldirish, bevafolik qilish, xaqorat qilish, uqirlik nazarda to'tilgan bo'lsa, kechki dharmashastralarda ko'proq mulkiy va shartnoma munosabatlarining bo'zish uchun javobgarlikka e'tibor qaratila boshlandi. Jinoyatning davlatga qarshi qaratilgan shaxsga, qarshi qaratilgan mulkka xamda oilaga qarshi qaratilgan mavjud bo'lgan jazoning xilma-xil turlari mavjud: qatl etish, tan jazosi,

xamoqxonaga xamash, oyoqiga kunda urish, jarima xayfsan e'lon qilish va xakozo turlari bo’lgan. Masalan: tungi o’qirlikdan tashqari xamma turdagi o’qirlik uchun tan jazosi ki o’qirlangan mulk qiymatining ikki barobara mhdorida jarima solish nazarda to’tilgan. Jazo tayinlashning asosiy o’lchovi aybdorning ijtimoiy holati xisoblangan. Ba'zi adabiyotlarda talion printsipi xind jinoyat xuquqiga xos xodisa emas. Bu hol xind jinoyat xuquqining o’ziga xos tomonini ko’rsatadi, -degan fikrlar uchraydi, ammom bu unchalik to’qri emas. « shudra braxmanni tanasining qaysi qismi bilan o’rgan bo’lsa, shu qismi kesib tashlansin», degan iboraning uchrashi uning mavjud bo’lganligini ko’rsatadi. Protsessual xuquqda ordaliya mavjud bo’lib, xind protsessual xuquqi 5 xil sinash usullarini biladi: tarozi bilan sinash, ikki marta tortib ko’rilgan, ikkinchisida engil chhsa, u aybdor xisoblangan, olov bilan, suv bilan, zahar bilan xamda qasam bilan sinash qabilar.

Mavzuni mustaxkamlash uchun savollar.

Qadimgi Sharq mamlakatlarida davlat va xuquq paydo bo’lishining asosiy xususiyatlarih
Qadimgi Misr davlati tarixi qanday davrlarga bo’linadih
Ilk podsholik qachon tashqil topganh
Ilk podsholik davri ijtimoiy tuzumih
Qadimgi Misr davlati tuzumi.
Qadimgi podsholikda qoxinlar qanday o’rin egallaganlarh
Qadimgi podsholik davrida oliy sud instantsiyasi nima deb atalganh
Nima sababdan qadimgi podsholik inqirozga uchraganh
Misr xuquqining asosiy manbalari
Vazir-jati qanday vazifalarni boshqaorganh
«Meret»lar iborasi kimga nisbatan ishlatilganh
Qaysi podsho yozma qonunchilik asos solganh
Podsho Bokxoris qanday qonun qabul qilganh
Qaysi qonun qarzi evaziga qulga aylantirishni bekor qilganh
Qadimgi Misrda mulkchilikning qanday turlari mavjud bo’lganh
Erni oldi- sotdi shartnomasini tuzishda qanday tartibga amal qilinganh
Qadimgi Xindiston davlati tarixi qanday davlatlarga bo’linadih
IV ming yil ilgari qaysi shaharlar Xind sivilizatsiyasining asosi xisoblangan
Mil.av. II ming yillikda Xind madaniyatining tushkunlik davri qanday ta'sir natijasida tugagan
Qaysi davr vedalar davri deb atalgan
Nimalar davlatchilik paydo bo’lishiga sabab bo’lgan
Xindiston davlati ijtimoiy tuzumi
Varna nima
“Qayta tuqilganlar” iborasi kimga nisbatan ishlatilgan
Xindiston davldat tuzilishining aksosiy xususiyati
Parishad nima

Mavzu: Rim davlati va xuquqi

Darsning maksadi: Talabalarda Rim davlati va xuquqining rivojlanishi, Rimning Respublika va monarxiya davri xususiyatlari to'g'risida tushuncha berish.

Dars uslubi: Klaster,Ven diagrammasi.

Dars kurgazmasi: Rim davlatining rivojlanish davrlari chizmasi.

Asosiy suz va tayanch tushunchalar: Patritsiy, plebey, kuriya, senat, komitsiya, mulkiy senz, senturiy, magistrat, senzorlar, printsinat, kvestor, veto.

REJA:

1.Rimda davlat va xuquqning paydo bo'lishi, rivojlanishi.
2.Respublika davrida uning ijtimoiy davlat tuzumi.
3.Monarxiya davrida Rim davlatining ijtimoiy siyosiy tuzumi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1.Samatov X.S., Axmadjonov U.M. Chet mamlakatlar davlati va xuquqi tarixi. Ukuv kullanma. T. 17-18 betlar.
2.Mukimov Z.M Chet mamlakatlar davlati va xuquqi tarixi. 1-kitob. «Yangi asr avlodi», 2003 yil 53-61 betlar.
3.Muxammaedov X. Xorijiy mamlakatlar davlati va xuquqi tarixi.T «Adolat», 1999.

Nazorat uchun savollar.

1.Rimda davlat nimalar ta'siri natijasida vujudga kelganq
2.Rimda tula xuquqli grajdanlar nima deb atalganq
3. Plebeylar kimlarq
4. Kuriyalar komitsiyasi (xalk majlisi) Gretsiyadagi majlisdan nimasi bilan fark qilganq
5.Komitsiya kanday vazifani bajaradiq
6.Serviy Tulliy isloxotining sotsial moxiyatini aniqlangq
7.Monarxiya davri kanday davrlarga bo'linadiq
8.Serviy Tulliy isloxotiga ko'ra fuqarolar kanday toifalarga bo'lingan ediq
9.Ilk respublika davrida davlat boshqaruvi idoralarining asosiy tizimi kanday bo'lganq
10.Printsipat deb kimlar atalganq

1.Rimda davlat va xuquqning paydo bo'lishi, rivojlanishi.

Rim Italiyaning lotin kabilalari ittifokiga kirgan shaxar davlatlardan biri bo'lib, bu davlat xam kishlok jamoalarini birlashtirish natijasida vujudga kelgan. Eramizgacha 509 yildan boshlab bu erda ibtidoiy jamoa tuzumi emirila boshlagan. Uning sotsial tarkibi tabakalanib Rimning tula xuquqli fuqarolari patritsiylar va ularga nasliy karam bo'lgan klientlarga xamda shaxsan ozod plebeylarga bo'lingan.

Plebeylar uzlarining erlariga ega bo'lib, fuqarolik xuquq layokatidan foydalanganlar. Rim jamiyatining eng xuquqsiz a'zolari kullar bo'lib, ular juda kupchilikni tashqil qilganlar.

Rim xalki an'anasiga binoan 300 urukka bo'linib, unta urug 1 kuriyani,

unta kuriya bir tribani tashqil qilgan. Davlat tuzumida senatning roli kata bo'lib, u 300 urug oksokollaridan tashqil topgan, podsho xuzuridagi maslaxat organi xisoblanngan, xamda muxim masalalarni xal qilgan.

Muxim xokimiyat idoralaridan biri xalk majlisi xisoblanib, u Gretsiyadagidan fark qilgan, xalk kuriyalar buyicha tuplangan. Xaar bir kuriya bir ovozga ega bo'lib, bunda grajdanlarningovozlari emas, balki kuriyalarni ovozi bilan u yoki bu karor qabul qilingan.Komitsiya – kengash senat takliflarini qabul qilgan yoki rad etgan. Mansabdor shaxslarni saylagan, urush e'lon qilgan. Bundan tashkari podsho Rim xalkining doxiysi bo'lib xisoblangan. Uning vakolati absalyut monarxiyadek bo'lmasdan, balki xarbiy boshlik, oliy diniy xamda sud vazifasini bajarar , xalk majlisi tomonidan saylanib qo'yilar edi. Sotsial tabakalanish xamda turli ziddiyatlar Rimda patritsiylar bilan plebeylar o'rtasida ko'rashni keltirib chiqaradi. Plebeylar uzlarining siyosiy xuquqlarini patritsiylarniki bilan tenglashtirishni talab qiladilar. Bu ko'rash eramizgacha V1 asrda podsho Serviy Tulliyning isloxot o'tkazishi bilan yakunlanadi. Podsho Serviy Tulliy konstituttsiyasi deb nomlanadigan va grek na'munalariga, ayniksa

Salonga tayanadigan bu isloxot yangi xalk majlisini vujudga keltirdi. Xalk va plebeylar majburiy xarbiy xizmatni bajarmasalar ishtiroku etmas edilar, bu jixatdan ular o'rtasida tafovut yuk edi. Isloxotga ko'ra xarbiy xizmat qilishga majbur bo'lgan xamma erkaklar mol-mulkiga karab olti darajaga bo'lingan. Besh darajaning xar biri uchun belgilangan mol-mulk mikdori quyidagicha edi.Birinchi daraja -100000 ass, ikkinnchi daraja- 75000 ass, uchunchi daraja 50000 ass, turtinchi daraja 25000 ass, beshinchi daraja 11000 ass. Bu taxminan 14000, 10000, 7000, 3600, va 1570 german markasiga barobar edi. Oltinchi daraja- yuksillar deb atalib, xizmat qilmaydiganlar va solik tulamaydigan kishilardan iborat bo'lgan. Serviy Tulliy ana shu isloxoti natijasida

Tsenturiylar majlisi deb ataladigan xalk majlisi vujudga keldi. Bunga ko'ra xalk majlisida barcha grajdanlar yuqoridagi darajalarga taalluklil igiga karab , xar senturiyada 100 dan bo'lib, xudi kushinlar singari saf tortib to'rgan. Lekin birinchi daraja *) senturiya, ikkinchisi 22, uchinchisi 20, turtinchisi 22, beshinchisi 30, oltinchisi 1 senturiya xamda grajdanlar orasidan olinadigan otlik askarlar 18 senturiya berar edilar.Xar bir senturiya bir ovozga ega edi.

Jami: 193 senturiya bo'lib, karorni qabul qilish uchun 97 senturiya ovoz berilishi shart edi. Bu isloxotning sotsial moxiyati xalk majlisida mulkdorlarning ustunligini ta'minlab xokimiyatni amalda ular kuliga olib berilishidan iboratdir. Agarda majlisda otlik askarlar uz ovozlarini birinchi darajadagilar ovozlari Bilan barlashtirsalar boshqalarning xoxishi talab qilinmas edi. Bu vokealar Rim davlatining tashqil topishi

uchun tezlashtiruvchi sabablar bo'lib xizmat qiladi. Rim davlati uz tarkibida ijtimoiy rivojlanishning turkum bosqichlaridagi kupgina xalklarni birlashtirib kuldorchilik jamiyatining klassik davlatiga aylandi. Uning idora etish shakli 1000 yillar davomida bir necha marta uziga xos tarzda uzgarib bordi. Kuldorchilik jamiyati va xuquqining klassik, na'munaviy shakllarini yaratadi. Uning davlat va xuquqiy tarixi bir necha davrlarni uz boshidan kechiradi. Rimning 1000 yildan oshik vaktni uz ichiga oladigan tarixi bir necha davrlarga va bosqichlarga bo'linadi.

1.Rim jamiyatining eng rivojlangan davri Respublika davri eramizgacha 509-27 yillar. Respublika davrining uzi xam ikki bosqich: ilk respublika va kechki respublikalarga bo'linadi.

2. Monarxiya davri. Bu davr xam ikkiga: Printsipat (eramizgacha 27dan eramizning 281 yillari) xamda mutlak monarxiya dominat- (eramizgacha 284-475 yillar) bosqichlardan iboratdi.Bundan keyingi davr Rim davlatining inkirozi davri bo'lib, eramizning 476 yilida garbiy Rimni frank kabilalari bosib oladilar. Sharkiy Rim esa yana deyarli 10 asr davomida Vizantiya nomi bilan Usmonli turklar 1453 yilda Konstinoplni bosib olgunlariga kadar yashaydi.

2.Respublika davrida uning ijtimoiy davlat tuzumi.

Ilk Respublika davri ijtimoiy va davlat tuzumi uchun plebeylar Bilan patritsiylar o'rtasidagi er uchun keskin ko'rash xarakterli edi.Bu ko'rash natijasida eramizdan avvalgi plebeylr uz xuquqini patritsiylarning xuquqlari bilan tenglashtirdilar. Eramizgacha 111 asrlargacha Rimning ozod axaolisi yanada sotsial tabakalanib patritsiylarni kambagallashgan va plebeylarni boyib ketgan qismidan yangi tabaka nobellar shuningdek, chavandozlar vujudga keladi. Ularning nomini avvalgi mazmuni yukolib borib endi savdo va sudxurlik bilan shugullanuvchi savdo sanoat zodogonlari nomini oldi. Ilk respublika davrida Rim davlatining boshqarish shakli zodogonlar respublikasi bo'lib, davlatni boshqarish markaziy idoralarining asosiy tizimi xalk majlisi senat, magistratutradan iborat bo'lgan.Shuning uchun xam zodogonlar davlatida xal qiluvchi rolni patritsiylar uynab,senatni tarkibi xam ulardan tarkib topgan edi.

Eramizdan oldingi V1 asrlarda Rim zodogonlari davrida respublika xayotida juda katta uzgarishlar ruy berdi. U Italiyadagi keng xududlarlarni uziga buysundirib oldi.Mana shu bosib olingan erlarning bir qismida Rim grajdanlarining xokimiyatini mustaxkamlash maksadida koloniyalar tuzilgan.Ikkinchi bir qismidagi erlar esa davlat er fondiga kushib olinib, bundan Rim grajdanlari turli sharoitlarga asosan er bilan ta'minlandi. Kushib olingan erlarda quyidagicha xuquqiy rejim urnatildi.Ayrim xolllarda bu erlarning grajdanlari Rim grajdanlarining barcha xuquqlaridan foydalansa boshqa xollarda fakat grajdanlik xuquqlaridan foydalanganlar. Uchunchi bir xolda esa bu grajdanlar Rim fuqarolari xisoblanmasdan uz mamlakatlarining grajdanlari xisoblanib, ular pelegrinlar deb yuritilganlar. Bo'larga Rim grajdanlik xuquqlari yoyilmasidan ularning xuquqi bilan shugullanuvchi pretorlik mansabi joriy qilingan. Rimda shu turdagi axoli uchun maxsus xuquq ishlab chiqarilgan bo'lib, bu yangi «Xalk xuquqi» deb atalgan. Respublika davrida davlat xokimiyatining markaziy organi xalk kengashi 3 ko'rinishda chakirilgan.

a) senturiya komuniktsiyasi kengashi, u qonun loyixalarini qabul qilgan magistratlarni saylagan bu davrda isloxot o'tkazib senturiyalarning soni 373 taga

etkazilga. Xar bir darajalar 70 senturiya va shunga mos xolda 70 ovozga ega bo’lgan. 18 chavondozlar senturiyasi bilan birgalikda ikki xarbiy xunarmandlar, musikandlar senturiyalar vujudga keltirilib ovozlar soni tenglashtiriladi: Triba kengashi ikki turda: a) plebey va patritsiylar ishtirokida xamda fakat plebeylar ishtirokida bo’lgan v) Kuriyalar kengashidan iborat bo’lib, u urugdoshlik tuzumi koldiklaridan bo’lib, xalk kengashiga kuriyalar orqali katnashgan. Keyinchalik bu kengash 30 sektor yigilishi bilan almashtirilib asosan vasiyat qilish, ugil kiib olish kabi masalalarni xal qilgan. Rim davlatida senatni roli katta bo’lib, u dastlab konsullar tomonidan tayyorlanadigan V1 asrda senzorlar tomonidan tayinlanadigan 300 kishidan iborat bo’lgan. U rasman magistrat xuzurida maslaxat organi xisoblansada uning vakolati keyinchalik kengayib ketgan. Xalk majlisi qabul qilgan qonun tasdiklangan. Uning bajarilishi ustidan nazorat qilgan xalkaro alokalarni olib borgan. Uning karorlari senatus konsul deb yuritilgan 444 yillardan plebeylarning uzok davom etgan ko’rashlardan sung uning tarkibiga plebeylardan xam vaqil kiritilgan. Magistratura fakat Rim davlatiga xos davlat xokimiyati rgani xisoblangan. Bu idora davlat nomidan boshqarish va sudlovni amalga oshiruvchi idora bo’lib, u quyidagilar bilan xarakterlangan: a) saylanib quyish, b) kollegiallik, v) xizmatning kiska muddatligi, g) xalk oldida javobgarlik, d) xizmatni utashning tekinligi. Magistratorlar xalk majlisi t1 yil muddatga saylanib qo’yilib, uz xarakatidan xisob bergan. Xar bir doimiy ish olib boruvchi magistrat boshida saylanib qo’yiladigan ikki konsul to’rgan.

Konsullar oliy kumondonlik Rim grajdanlarini armiyaga chakirish va bu bo’limlarga raxbarlik qilish, armiyaning kumondon tarkibini tasdiklash, xarbiy sudlovlik ishlarini olib borish xarbiy uljani taksimlash sulx tuzish kabi xuquqlari bilan ta'minlangan. Bo’lardan tashkari Rim davlatida pretorlar sudlovini amalga oshiruvchi mansabdor shaxslar senzorlar asosan 4 kishidan iborat bo’lib, polissiya xizmatini bajargan. Kvestorlar jinoyat ishlari buyicha tergov ishlarini olib boruvchi mansabdor shaxslar mavjud bo’lgan.

Sud tizimiga kelganimizda sud vazifasini dastlabki vaktlarda podsho bajargan.Respublika davrining ikkinchi yarmida pretorlar va konsullar tomonidan bajarila boshlagan 509 yillari Valeriya qonuniga binoan katl etish to’g’risida xukm konsullar tomnidan chiqarilib senturiya kengashida tasdiklangan. Kuzgolon fitna kabi jinoyatlarda senat sud vazifasini bajargan. Rim armiyasini 5 egr eri yoki 11000 ass mulki bo’lgan tula xuquqli grajdanlar qabul qilingan

Eramizgacha bo’lgan 1 asrlarda Rim respublikasi inkirozga uchrashi, buning sababi 111 asrdan boshlab yuz bera boshlagan.

Ijtimoiy sotsial uzgarishlar Bu davrlarda kuldorchilik ishlab chiqarishda kul mexnatini juda xam keng kullanilishi bir tomondan kullar bilan kuldorlar o’rtasida ko’rashni ikkinchi tomondan kuldorlar bilan ishsiz ozod grajdanlar o’rtasidagi ko’rashni avj oldirib yubordi.Shu Bilan birgalikda bosib olingan mamlakatlar xalklari Bilan Rim davlati o’rtasidagi ko’rash xam vujadga keldi.

Eramizgacha 1 asrda Rim xududi juda juda xam kengayib ketdi. Buning natijasida mana shu xududlarni boshqarish uchun xuquqlar xukmron doiralar demokratik tadbirlarni tugatishdan manfaatdor edi. Bu ko’rashning kuchayishi ikkita siyosiy tashqilotning nobeletet manfaatini ximoya qilingan optimatlar va xalk mafaatini ximoya qiluvchi papilyarni vujudga keltirdi.Bu davr Rim davlati tarixida kechki respublika davri deb atalib, monarxiyaning uziga xos ko’rinishi sezarizm tashqil topdi. Eramizgacha 83

yilda birinchi marta shu turdagi xarbiy xukmronlik optimatlarini boshligi sulla diktaturasi vujudga keladi. Sulla- xukmronlgi davrida garchi vaktinchalik deb belgilangan bo'lsada u juda keng xuquqlar oldi. Shu jumladan unga qonunlar chiqarish xuquqi bir marotaba berilib tribunlar vetosi uning xokimiyatiga yoyilmaydigan bo'ldi.

Eramizgacha 60 chi yillarda 3 sarkarda ittifoki – 1 triumverat (Pompey, Sezar, Krass) vujudga kelib, 44 yilda esa senturiyalar kengashi Gay Yo'liy Sezarni doimiy diktator etib sayladi. Sezarni zodogonlar respublikasi tarafdorlari tomonidan uldirilishi munosabati ikkinchi Triumverat (Oktavian, Antoniy va Leppid) vujudga kelib, ularning xokimiyati besh yilligacha belgilanadi. Antoniyni maglubiyatga uchrashi natijasida xokimiyat amalda Oktavian kuliga utib, Rimda eramizgacha bo'lgan 27 yildan boshlab, monarxiya-yakka xokimlik shakli urnatila boshladi.Mana shu davrda davlat organlarida ayrim uzgarishlar xam bo'lib utdi. Senat va konsullarni xokimiyatdagi urni susayib, senatning tarkibi 400dan 600gacha (Sulla davri), Sezar davrida esa xatto 900 gacha kupayadi. Bu albatta diktatorlarning senat tarkibiga uz tarafdorlarini kiritish uchun urinishlari natijasi edi.

3.Monarxiya davrida Rim davlatining ijtimoiy siyosiy tuzumi.

Monarxiya davrining birinchi bosqichi bo'lmish Printsipat davrida garchi respublika organlari saqlanib kolingan bo'lsada, lekin ular uz axamiyatlarini yukota boshladilar. Printsipatning urnatilishi Bilan Rimdagi jamiyat, ozod axolii yanada tabakalanib, birinchi guruxga bir million sestritsadan oshik, mulkka ega bo'lgan kishilar kiradi. Ularga davlat mansablarini egalashga xamda, senat tarkibiga kirishga yo'l ochiq xisoblanadi, shu tarkibda senatorlar tabakasi ajralib chiqa boshlaydi. Ikkinchi guruxga 400 sestritsadan ortik mulki bo'lgan ozod grajdanlar kirib ular chavandozlar deb yuritilgan . Ular orasidan asosan chinovniklar tayyorlangan. Uchunchi guruxda yuksillar, xunardmandlar klientlar xamda mayda savdogarlar kirgan Bu davrda xalk kengashining roli susaya boshlagan. Eramizning 98 yilida oxirgi xalk majlisi chakirilgan.

Senat – davlat boshligi – printsipsni saylagan, u dastlab imperator Avgust deb yuritilib, keyinchalik printsips deb atalgan. Printsips rasman respublika oliy magistrati- umrbod va favkulodda xokimiyat bilan ta'minlangan kishidir. Unga aloxida xokimiyat (imerium) tegishlidir. U armiyaga kumondonlik qilgan, urush va tinchlik masalalarini xal etib, xalkaro shartnomalarni tasdiklagan, qonun kuchiga ega aktlar chiqarib, qonunlarni sharxlagan, oliy grajdanlik va jinoiy sudlovni amalga oshirgan.Ulardan tashkari magistrat aktlariga « veto»quyish quyish xuquqiga ega. Uning kengash-

Konsilium bo'lgan. Eramining 1V –V asrlaridan boshlab Garbiy Rim saltanatining ijtimoiy va davlat tuzumida muxim uzgarishlar yuz beradi.Rim jamiyatida o'rta asr er ishlab chiqarish munosabatlari rivojlana boshladi. Kul mexnatiga asoslangan latifundiya er egaligi urnini asta-sekin kolonlar (ozod bo'lgan kullar)xamda erga biriktirilgan dexkonlar mexnatiga asoslangan yirik feodal er egaligi tashqil qila boshlaydi. 332 yilda imperator Konstanning kolonlari (yarim kullar) erga biriktirib quyish to'g'risidagi qonuni (edekti) chiqishi feodal er egaligini boshlanishi edi. Shu davrlarda sotsial tabakalardan biri bo'lgan chavandozlar umuman yukolib kolib, senatorlar tabakasi feodal zodoganlarga aylanadi.

Kullar kuzgoloni, kuldorlik tuzimining emirila boshlashi, german xamda, slavyan kabilalariningsikuvi Rimda printsipatni xarbiy byurokratik mutlokiy yakka xokimlikka aylanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bu monarxiyani rasmiylashtirishi

imperator Diokletian (284-305) uzining yuqori nuqtasiga erishdi. Endi qonunidan yuqori turuvchi mutlokiy yakka xokim (ya'ni u printsipatda bo’lganidek birinchi mansabdor shaxs emas), grajdanlar esa uning fuqarolariga aylandi. Xristian dini davlat dini darajasiga kutarildi. Imperator xudoning erdagi vaqili deb kat'iy tan olindi.

Bu davrga kelib magistratura xech rol uynamay koldi. Imperator xuzurida davlat organi bo’lgan qonunchilik xamda boshqaruv masalalarini xal qiluvchi yangi organ Davlat Kengashi tashqil qilinadi. Mirshablik xokimiyati kuchaytiriladi. Armiyani tashqil qilishda Rim grajdanlari uchun umumiy xarbiy majburiyat saltanatning barcha davrlarida rasmiy majburiyatga aylanib koladi. Shu bilan birga legionga kirish siyosiy an'anaga ko’ra xoxish bildirganlarni ruyxatga olish asosida bo’lgan. Askar shuninguchun xam 20 yilgacha armiyadan keta olmas edi, chunki u imperatorga sodiklik uchun kasamyod qilar edi. Imperator Adrian davridan boshlab legionerlar Rim grajdani yoki bosib olingan mamlakat fuqarolari ekanligidan kat'iy nazar viloyatlardan xam olina boshlandi.

Chegara tumanlarda askarlarning ugillari majburiy tartibda xizmat qilishi lozim edi.Ana shundagina otasining xarbiy xizmati uchun eri ugliga utar edi. Asta-sekinlik bilan shu tarzda 1V asrlarga kelib saltanatda nasldan-naslga utadigan xarbiy tabaka karor topdi. 111 asrlardan boshlab Rim armiyasining kattagina qismini varvarlar –german rekrutlari tashqil qila boshlaydi. Ular chegara tumanlarida xarbiy xizmatni utab, xakaga er olganlar. Rim imperiyasi eramizning V1 asrning oxirgi choragida ikki qismga-Sharkiy va Garbiy Rimga bo’lingan. Garbiy Rim 476 yilda frank kabilalari tomonidan bosib olinadi. Sharkiy Rim esa Vizantiya yana uzok yillar davomida yashaydi.

O’zbekistonda davlatning vujudga kelishi va xuquqiy munosabatlarning shakllanishi.

Darsning maqsadi: O’zbekiston xududida uruq jamoa tuzumi moxiyatini tushuntirish ilk davlat uyushmalarining vujudga kelishi, shakllanishi, xokimiyat boshqaruvi davlat tuzimi, xuquq tuzimi to’qrisida tushunchalar berish uslubi.

Darsning uslubi: Klaster, insert.

Darsning ko’rgazmasi: O’zbekistonning qadimgi davr haritasi qadimgi davrda davlatlarning ijtimoiy-siyosiy tuzimi chizmasi.

REJA:

O’zbekiston xududida ilk davlat uyushmalarining paydo bo’lishi.
O’zbekiston xududidagi qadimgi davlatlar.
Qadimgi O’zbekistonda xuquqning asosiy belgilari.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1.Azamat Ziyo O’zbek davlatchiligi tarixi. T 2000. 25-63 betlar.
2.Toshkulov J. Merosdan saboq, “Xayot va qonun” № 1-2, 1994 y.
3.Sharofiddin Al “Zafarnoma” Sharq yo’ldo’zi 1992 y. № 3 66-67 betlar.
4.Toshali Usmon “Alp er Tungami yoki Afrosiyob”, “Zarafshon” 1990 yil 20 noyabr soni.
5.Raxmon N. “Turk xoqonligi” Toshkent Meros nashriyoti 1993 yil 3-7, 11-12 betlar.
6.Abdulqozi “Shajarai turk” T. Cho’lpon nashriyoti. 1990 yil 160-bet.
7.Qozoqboy Maxmudov. Turkiy qavmlar taqdiri. “fan va turmush”, 1990 yil № 11 3-bet.
8.Sobirov I, Yusupov S. “Avesto” da ijtimoiy xuquqiy qarashlari respublika yoki xuquqshunos olimlarining 1-ilmiy anjumani materiallari. T 1994 39-bet.
9.Muqimov Z. O’zbekiston xuquqining tarixiy manbalari “Zarafshon” 1995 yil.
10.Saidov A, Tojixonov J. O’zbekiston davlati va xuquqi. T. 1995 yil 12-15 bet.

1.O’zbekiston xududida ilk davlat uyushmalarining paydo bo’lishi.

Markaziy Osiyoda yashagan xalqlarda, jumladan o’zbek xalqining kadimgi ajdodlarida urugdolik tuzumining emirilishi, davlat va huquq tashqil topishining o’ziga xos xususiyatlari bor. Bunga quyidagilarni ko’rsatish mumkin: I. Eng avvalo shuni aytish lozimki bu erda xam, boshqa Sharq xalqlarida bo’lgan kabi eng kadimgi davlatlar (Parfiya, Xorazm, Margiyona, Baktriya, Sugdiyona, Kangli) daryo xavzalarida tashqil topgan chunki utrok xalqning asosiy ishi dexkonchilik bo’lib u esa inshoatlar kurish sugorishni tashqil etishni qilar edi. Shuning uchun xam Xorazm davlati Jayxun, Margiyona,Murgob, Sugdiyona Zarafshon, Baktriya Amudaryoning o’rta va yuqori okimida yoki Kangli davlati Sirdaryo xavzalarida tashqil topgan.

2. Eramizdan avvalgi bir minginchi yillik O’rta Osiyo tarixidagi muxim davrlardan biri bo’lib, bu erda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi temirdan yasalgan mexnat qurollarining yoyilishi sugorish bilan bog’liq dexkonchilik yo’qsalishi davlat vujudga kelishini xal qiluvchi sababga aylandi. Buning boshqa tezlashtiruvchi sabablari xam bor edi. Eramizdan avvalgi XII asrda Osuriya kushinlarini o’rta osiyoga bostirib kelishi va urugdoshlik tizimini emirilishi xamda davlat va huquqni paydo bo’lishini tezlashtirdi.

Bu erda Frank qabilalarining Sharqiy Rim erlariga boshtirib kirishlarida ruy beorgan jarayon sodir bo’ldi xisob. Boskinchilar o’z tasarrufiga o’tgan xalqlarga nisbatan ijtimoiy rivojlanishning yuqori bosqichi jamiyatning siyosiy tashqiloti bo’lgan davlat tashqil topgan bosqichda edilar. Ikkinchida boskinchilarga zarba berish maxsus siyosiy tashqilotga uyushishni tezlashtiruvchi sabab vazifasini utadi.

3. Dastlabki vujudga kelgan davlatlarning nomlari to melodning HIV asri o’rtalariga kadar etnik mazmunga ega bo’lmasdan ko’prok jugrofiy belgilarga egadir. Xozirgi O’zbenkiston doirasida dastlab Turon, Turkiston, Arablar davrida Movoraunnaxr (yani daryo ortidagi joy)keyinchalik yana Turkiston deb atalib kelindi. Turkiston sharqiy shimoliy Afgon Turkistoni va Turkistonning o’ziga bo’lingan.

Kadimgi davrda tashqil topgan bu davrlar xozirgi unelab xalqlarni va davlatlarni o’z tarkibida birlashtiorgan. Shuning uchun bu dalatlarni ayniqsa HIV asrgacha tashqil topganlarini faqatigina turk-o’zbek xalqiningina emas (garchi undan xukmron mavkeini

egallab kelgan bo’lsada) balki o’rta osiyoda yashagan boshqa xalqlarning davlatlari deb xisoblash mumkin.

4. Kadimgi davlatlarning ijtimoiy-siyosiy tuzimi davlat va huquq tarixiga oid manbalar yuqorida uktirilgandek bizga juda kam etib kelgan. Arxiologik kazishlar natijasida topilgan va topilayotgan materiallar asosida tadkikotlarni chukurlashtirishgina kadimgi davlatlarning huquq tarixini O’rtanishga imkon berishi mumkin.

5. Adabiyotlarda O’rta Osiyo xalqlarida davlatning paydo bo’lishi 2600 yillar burun yuz beorgan, deb ko’rsatiladi. Ammo tarix fanining yutuklari bu erda rivojlangan jamiyat Sharqning kadimgi davlatlari -Misr, Bobil, Xindiston, Xitoy bilan bir davrda, zramizdan avvalgi Sh minginchi yillardayok tashqil topilganligini tasdiklamokda, unga doir ashyoviy dalillar xam bor. Jumladan Surxandaryo voxasining Sopolli-tepa manzilgoxida Baktriya shaharlaridan biri xukumdorining zramizdan avvalgi P ming yillik o’rtasiga oid zarb etilgan muxri topilgan. Baktriya davlati tarkibiga xozirgi Xindistonning bir qismi Afgonis-ton, Tojikiston, Surxondaryo va Kashkadaryoning bir qismi kirgach Diodor va Gerodotning xabarlarida uni ming shaharli mamlakat deb atashgan. Shuni aytish kerakki, Misr, Bobil kabi mamlakatlarda yirik davlat vujudga kelguncha sodda shahar davlatlari, patesiatlar tashqil topgan kadimgi Afinada bunday "polisalar" deb atashgan,

6. Markazky Osiyoda tashqil topgai davlatlar: Baktriya, Xorazm, Margiyona, Sugdiyona va Parfiya kulchilikka asosgangan kadimgi davlatlar edi. Ammo adabiyotlarda bu erdagi kulchilik uy kulchiligi bo’lganligi uchun bu davlatlar feodal davlatlar edi, degan fikrlar xam bor. Holbuki er ishlab chiqarishga asoslangan feodal davlatlarining vujudga kelishi eftalitlar davrida boshlanadi.

U asrning ikkinchi yarmida xozirgi O’zbekiston tarkibiga kiorgan erlar orol dengizi buylarida yashagan kadimgi massagetlar va Xunlarning avlodlari bo’lgan eftalitlar deb ataluvchi qabilalar tomonidan bosib olinib buning natijasida Kaspiy dengizidan Koshgargacha Oroldan Xindgacha bo’lgan erlarni o’z tarkibiga birlashtiorgan.

Vizantiya tarixchisi Prokopining (VI asr) so’zlariga ko’ra ularni bir shox boshqaorgan: Ular qonuniy davlatga ega bo’lganlar va o’zlari bilan kushnivlari o’rtasida

Romiylar (Vizantiyaliklar) va forslarda mavjud bo’lgan adolatdan zarracha kam bo’lmagan adolat qilganlar. Xitoy yilnomalaridan Bey shu Eftalitlar davlatidan mulkiy jinoyatlar kattik jazolanganligini yozib qoldiorgan. Ugirlik uchun mikdoriga karamasdan buyinni kirkib katl etish yoki ugirlab ketilgan mulkning 10 undirish bilan jazolangan.

Eftalitlar davlati yuz yillar yashab o’z o’rnini kudratlirok turk xokonligiga bo’shatib berdi. Bu imperiyaning paydo bo’lishi Oltoyda Turklarning urugi kuchayishi va barcha uruglar qabilarni birlashtirish bilan bog’liqdir. 560 yilda Buxoroda Eftalitlar ustidan g’alaba kozondilar keyinchalik ular Eron chegaralariga chiqib Garbda Kora dengizgacha etdilar va Koreyadan Kora dengiz buylarigacha cho’zilgan katta davlat Turk xokonligiga (551-744) asos soldilar.

2.O’zbekiston xududidagi qadimgi davlatlar.

Xozirgi O’zbekistan doirasida juda kadim zamonlardan beri Turkiy xalqlarning ajdodlari - skiflar, massagetlar bilan birga miloddan avvalgi P-minginchi yillarning o’rtalaridanok, Sharqiy Eron guruxiga kiruvchi kadimgi tillarda gapiorgan Xind-ovrupa qabilalari xam birga yashaganlar, P-minginchi yillikning o’rtalarida Eroniy qabilalari aralashib ketishgan. Bu vokealar zardushtiylarning mukaddas kitobi «Ovesto»da o’z ifodasini topgan.

Ana shu davrda, ko’pgina olimlar takidlaganlgridek, Xind-evropa xalqdaridan aloxida gurux sifatida ajralib chiqib, Dunaydan Uralgacha bo’lgan Janubiy Rus dashtlarida yashab tO’rtan Xind-Eron kabichalarining bir qismi xozirgi Kozogiston va O’rta Osiyoga kuchib joylasha borganlar.

Bu davrning ijtimoiy-siyosiy tuzumi buyicha xam zardushtiylarning mukaddas kitobi "Ovesto" qisman ma'lumot berishi mumkin. Jumladan, urug jamoasi (vis) ayrim oilalarning (nmana) birlashmalaridan iborat bo’lib urug birlashmalari esa qabilarni (zantu) tashqil qilgan. Bir necha qabilalar birlashmasi viloyat yoki «Daxyu» deb yuritilgan. Qabilalar ittifoqi boshida ularning shoxi (kavi) tO’rtan. «Ovesto» da tasvirlangan jamiyat uch asosiy toifaga bo’lingan.

Ana shu davrlarda xozirgi O’zbekiston xaklarining asosiy sugorish bilan dexkonchilik qilinadigan voxalarda Baktriyaliklar xozirgi Janubiy O’zbekiston,

Tojikiston va Afgonistonning Shimolida Sugdiyonaliklar O’zbekistonning va Tojikistonning markaziy tumanlarida Xorazmliklar Amudaryoning quyi okimi va Shimoliy Turkiston, Korakalpogistonda, Xorazm viloyatlarida yashaganlar. Parfiya va Margiyonaliklar esa Janubiy Turkiston va Shimoliy Eron doirasida yashaganlar. Bu xalqlarda davlatning paydo bo’lishini baxssiz tasdiklaydigan malumotlar bizgacha etib kelmagan.

Davlatni vujudga kelishi, ijtimoiy xokimyatning bir kishi qo’lida tuplanishi xakida tarixchi Abdulgozi Boxodirxon o’ziga xos bir fikr bilan tushuntiradi: «Kadimiy xalq bu zamonning xalqindan yaxshi edi. Agar el va xalq yigilib, kishi ultura bilur va yo gunoxkor suray bilur bo’lsa, va yo bir ish boshqarmok qo’lingdan kelur bo’lsa, ne uchun bir mardga podshox ot kuyub, evining (uyining) turinda ulturtub, barcha xalq ixtiyorlarini aning qo’lina bera tururlar» Bundan ko’rinib turibdiki, Abdulgozining davlat va huquqning kelib chiqishi xakidagi qarashlari bu boradagi «xalq shartnomasi» goyalariga yakin keladi va davlat mutloqiy monarxiya tarzida tashqil topganligini uktiradi.

Eramizgacha Sh asrda O’rta Osiyoda kuchmanchi qabilalar – usunlari, kushonlar, xunlar, kanglar va parnlarning kudratli uyushmalari tashqil topadi. Ularning utrok vaxalariga siljishi natijasida O’rta Osiyoda eramizgacha va eramizning I asrlarida tashqil topgan davlatlar ichida eng kudratli, juda katta doirani egallagan kuchmanchi parn va kushonlarning davlatlari paydo bo’ldi. Parfiya (Uningn kadimgi poytaxti xozirgi Ashxaboddan 30 km. o’zoklikda ochilgan niso yoki nissa) shanchali kudratli bo’lganki, xatto Rim senatori Mark Krasning juda katta kushinini tor-mor qilgan. Shu davlatlar tarkibidagi O’rta Osiyoning utrok va kuchmanchi aholisi, garchi ular orasida turli davrlarda tuknashishlar yuz beorgan busa-da, ma'lum darajada yagona organizmni tashqil qilib, mustaxkam aloqada bo’lishgan. Bu ikki davlat bir-birning ijtimoiy-siyosiy rivojlanishi, madaniyati va iqtisodiga ta'sir ko’rsatib tO’rtan.

Parfiyaning ijtimoiy-siyosiy tuzumiga kelsak, u kuldorchilik davlati bo’lib, unda ktsyidagi tabakalar bo’lgan: 1. Zodagonlar, To’la huquqli ozod kishilar; grajdanlar, jangchilar yoki katafraktariylar; 2. Engil qurollangan chavandozlar; 3. Pelatlar, piyoda jangchilari aslida ozod, lekin «shaxsiy karam» holatiga tushib qolgan kishilar; 4. Kullar.

Parfiya o’zida Grek madaniyati, ijtimoiy – siyosiy tuzimini aks ettiorgan. Shuning uchun uni O’rta Osiyo – Ellin davlati deb atash mumkin.

O’zbek davlatchiligining beshiklaridan biri Xorazm bo’lib, u eramizgacha VI asrning ikkinchi yarmida axmoniylar monarxiyasi tarkibiga kiorgan. Uning XVI satrapiyasi ma'muriy-xududiy bo’linma sifatida Sugdlar bilan birgalikda eron shoxy Doroga 300 talant tulov to’lab tO’rtanlar. U asrlarda axmoniylar kushinlari tarkibida Xorazm kushinlari xam ishtirok eta boshlashadi. Eramizgacha IV asrda esa Xorazm esa yana mustaqil bo’lib oladi.

Xorazm voxasida davlatning paydo bo’lishi juda kadimga borib takalishini biz yuqorida gapirib utdik. Xitoy manbalarida keltirilishicha, eramizgacha II asrlarda Sugdiyona, Xorazm, Sirdaryoning quyi va o’rta okimlari xozirgi O’zbekiston, Korakalpogiston, janubiy Kozogiston erlarini o’z ichiga olgan kudratli Kang (Xitoy manbalariga ko’ra "Kangyuy") davlati mavjud bo’lib, u kadimgi mualliflarga deyarli ma'lum emasdi. Professor S.P.Tolstov.Kanxa so’zining o’zi Xorazm bilan birdir, Kanxa - bu juda katta davlat, Xorazm esa uning asosiy qismidir degan fikrni bildiradya. Xitoy mualliflarining Kanxada 90 - 120 mingacha kamonchi askar bor, deb yozib qoldirishlari bunga ma'lum darajada inonch tugdiradi. Paxlaviy va Xorazm mifologiyasi an'anasaga ko’ra Xorazmda xukm sO’rtan sulolalar siyovushiylar afrigiylar sulolasi bo’lib, eramizning H asrlarigacha xukm sO’rtan.

Bu davlat O’rta Osiyo doirasidagi turkiy xalqlarning dastlabgi (Alp Er Tunga davlatidan sung albatta) davlatlaridan biri xisoblanib, uning tarixiy manbalarida zramizgacha 1V asrlardan eramizning I asrigacha, davlati esa zramizgacha II asr va zramizning IV asrlari, deb ko’rsatilgan. Professor S.P.Tolstov esa bu davlatning tarixini eramizgacha IV asrdan eramizning I asrigacha belgilab bu davr Kangyuy Xorazm davlatining gullab-yashnashi, xunarmandchilikning usishi udavrida deb baholaydi.

Xorazm davlati tarkibidagi qabilalarning O’rta Osiyoga siljishi eramizdan oldingi Sh asrda Xitoy chegaralarida, sharqiy Turkistonda Qabilalar ittifoqining vujudga kelishi, jumladan turkiy xunnu qabila ittifoqining paydo bo’lishi bilan bog’liq. Kuchayib olgan bu qabilalar Sharqiy mugilistondagi Dunxu qabilalari va Xitoyga tez-tez xujum qilib tO’rtanlar va ularni buysindiorganlar. Ko’p utmay Xunnular o’rtasida nizo chiqib

Janubiy Xunnular (Okxunlar) va Shimoliy Xunnular (Kukxunnular) ga bo’linish ruy beorgan. Urushlardan birida Kukxunlardan engilib Koshgardan sikib chiqariladi va keyinchalik Botir tangrikut boshchiligida Fargona orqali Baktriyaga utib uni bosib oladilar. Xunni qabilalarining bir qismi miloddan avvalgi Sh-II asrlarda Sibirda kunim topgan (Sibir so’zi xam shu qabilalardan birining nomidan kelib chiqgan). Eramizdan avvalgi II asr Xunnular markaziy osiyodan Ural oldi tumanlariga kuchib o’tgan ularning maxalliy sarmatlar va Ugor qabilalari bilan chatishib ketishib natijasida Xun qabilalari (gunlar) paydo bo’lgan.

Eramizdan avvalgi II- I asrlarda Xun qabila ittifoqining bir qismi Ettisuv va Sirdaryo buylaridagi poyonsiz chullarga kuchib keladilar va bu erli Sak, Massaget qabilalari bilan aralashib ketadilar. Shu tarzda eramizdan avvalgi II as rva eramizning IV yashagan kudratli Kang davlati tashqil topadi. Bu davlat xozirgi buxoro Shaxrizabz, Kattakurgon, Toshkent va Xorazm voxasi, Sirdaryoning quyi va o’rta xavzasini o’z ichiga olgan. Eramizdan avvalgi II- I asrlarda va eramizning I- II asrlarida esa Sugdiyonadagi Samarkand Maymurg, Ishtixon xam Kang davlatiga tobe xisoblangan.

Bu davlatning eng yo’qsalgan davri Eramizning birinchi asriga to’g’ri keladi. Fanda Kangli davlatining ijtimoiy siyosiy tuzimi iqtisodiy madaniyatiga oid asarlar kam edi. 1940-50 yillarda S.P. Tolstovning Xorazm voxasida olib borgan katta arxeologik tekshirishlari natijasida Kang davri madaniyati, kal'alar me'morchiligiga oid ma'lumotlar olindi. Bo’larga ko’ra Xorazm Kang davlatlari uyushmasi tarkibida bo’lgan davrda kal'alar, mudofa istexkomlar qurilishi nixoyatda rivojlangan, harbiy qurilishda ogir qurollangan otlik askarlar asosiy qismini tashqil qilgan. Bu davlat uyushmasida kuchmanchi chorvadorlar aristokratiyasi xukmron makeiga ega bo’lgan. Ana shu davrdan boshlab -O’rta Osiyoda turkiy tillar xam shakllana borgan. Bunga eremizgacha P asrda yashagan va Kanni (Samarkandning Xitoycha nomi) o’z ko’zi bilan kelib ko’rtan Xitoy tarixchisi yozib qoldiorgan ma'lumotlar xam yakqol dadil xisoblanadi. «Kanni ta'sirli xonadoni Kangli xonadonining tarmogidir», u Yuechji qabilasidan bo’lib, turk xisokonining kiziga uylangan, uning karorgoxi Samarkanddan uncha o’zok bo’lmagan Zarafshon daryosining buyidadir. Lenin u utrok xayotga kunholmasdan doimiy ravishda kuchib yo’rgan. Uning nomidan barcha ishlarni uch amaldor bajaorgan, Ularning turkcha

qonunnomasi bo’lib, u ibodatxonanada saqlangan. Biror bir baholi ish yoki biror shaxsga jazo tayinlash lozim bo’lsa shu qonunnomani yozib unga asosan ishni xal qilgandilar.

Kushonlar davlati.

Kushon qabilalari ittifoqi okxunlar. Xitoy manbalarida katta yuechjilar Baktiriya xududini bosib olishi natijasida O’rta Osiyoda eramizning I- IV asrlarida kuldorchilikning yirik markazlashgan davlati Kushonlar davlati paydo bo’ldi. Bu O’rta Osiy, Afgoniston, Pokistonning bir qismi Xindiston Shimoliy Eronning o’z tarkibiga birlashtiorgan davlat bo’lib uning dastlabki markazi xozirgi Kattakurgon tumani deb taxmin qilinadi. Xorazm, Choch,Sugd bu davlat tarkibiga kiorganmi yoki yo’qmih Buni ko’rsatadigan dalillar yo’q. Besh urugdan iborat kushonlar ichida guyshaunlarning mavkei kuchli bo’lgan. Kushinlar va eftalitlar (abdallar) davriga oid V asrdan Ellin-Baktriya xatida turkiy tilda bitilgan jumlalar saqlanib qolgan. «Kuysan» (Kushon) tilinti tuxri tilimcha yaratmish. Bu esa Kushonlar xamda abdollarning istisnosiz ravishda Turkiy xalqlarga mansub ekanligini ko’rsatadi. Numizamatika malumotlari xam bu fikrni tasdiklaydi, yani Kudzulla va Vima Kadfizlar zarb qilgan tangalarida turkcha «Jabgu» yani davlat boshlig’i degan so’z uchraydi. Xitoy manbalarida ko’rsatilganidek eramizning 25 yillarida Kushonlar boshlig’i Kudjulla Kadfiz ularni birlashtirib anna shu ulkan davlatga asos solgan va o’z xukmronligini I asrning 50-60 yillarigacha davom ettiorgan.

Kushonlar davlati juda keng erlarni va turli dinlarga etikod qiluvchi ko’p xalqlarni birlashtiorgan markazlashgan kuldorchilik davlati bo’lib uning boshlig’i dastlabki davrda podsho keyinchalik podsholar podshosi deb yuritilgan. Mamuriy xududiy jixatidan Satrapiya (KShATRAPA) targa bo’linib boshqarilgan bo’lishi mumkin. Kushon podsholari Garb va Sharqdagi mamlakatlar xususan Rim bilan savdo va siyosiy aloqalarini olib borganlar. Buni podsho Vima Kadfiz davrida xudi rimdagiga uxshash tangalar zarb qilish joriy etilgan. Pul isloxati xam tasdiklaydi.

Bu davlat deyarli turt asr mavjud bo’lib, IV-asrning 70-80-yillarida garbiy qismini sosoniylar, shimoliy Xindistonni esa usha erning o’zida vujudga kelgan kudratdi gunptlar davlati kushib olishi natijasida u inkirozga uchray boshladi. Xozirgi

O’zbekiston doirasida esa Panjakentdan Karmanagacha bo’lgan erlarda Maymurg bekligi, shuningdek Iitixoniya, Kushoniya kabi kichiq davlatlar tashqil topib, Fargo na, Buxoro, Shoshda shahar davlatlari ittifoqlari vujudga keladi. IV asrning oxiri va V asrning boshlarida eftalitlar (abdallar) boshchiligidagi kuchmanchi qabilalar bostirib kelishi bilan u tamomila emiriladi. Shu bilan birga Turkiston doirasida davlat va huquqining katta xamda murakkab bir davri kuldorchilik yoki kdimgi davri tugaydi, deb xisoblash mumkin.

Yuqorida biz kurib o’tgan kuldorchilik davlatlari va huquqining barchasiga oid holat shuki, ularning ijtimoiy-siyosiy tuzumini, huquq manbalarining asosiy belgilarini ko’rsatadigan yodgorlik juda kamchil. Arxeolog S.P.Tolstoe tomonidam Tuprokklada topilgan teri va taxtachalarga yozilgan xujjatlar xam fanda kam o’rganilgan. Shularga karamasdan bu davrning quyidagi o’ziga xos xususiyatlarini ajratib ko’rsatish mumkin: I), Bu erda qishloq jamoasi katta rol uynaganligi sababli kuldorchilik Rimda bo’lganidek klassik-sof darajasiga erisha olmas edi. 2). Erga jamoa va davlat mulkchiligining mavjudligi unga nisbatan xususiy mulkchilikni istisno qilgan; 3). kuldorchilik davlati Sharq despotizmi shaklida karor topib, vujudga kelgan vaktdan mutloq monarxiyaga tayangan; 4) .Manbalar ozligi tufayli kuldorchilik huquqi to’g’risida fikr yuritish kiyin, ammo mukaddas diniy kitoblar, jumladan "Avyosto", kushonlarda buddizm kitoblari ijtimoky-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda muxim rol uynagan bo’lishi mumkin. (Shuningdek, odat huquqlari, axmoniylar davrida yozma huquqiy manbalar, A.Makedonskiy va Grek-Baktriya podsholari, salavkalar davlatida, Parfiyada esa Grek-Rim huquqi xam qisman amalda bo’lgandir. Zero, axmoniylar podsholaridan Doroning Bexstun kitoblaridagi yozuvlarida bosib olingan ulkalarda "qonunlar", joriy qilinganligi to’g’risidagi ma'lumotlar uchraydi).

3.Qadimgi o’zbekistonda xuquqning asosiy belgilari.

Xozirgi O’zbekiston tarkibiga kiorgan erlarda kadimda turli xalqlarning tabiatga, kuyoshga siginish, xristianlik, manixeylik, buddizm kabi o’z dinlari bo’lgan. Lekin ko’prok zardushtiy (paygambar Zaratshutra nomidan) dini ustivorlik qilgan. Bu dinning asosii qoidalari Xurosonda vujudga kelib, keyinchalik Baktriya va Eronga tarqaalgan. Uning asosiy goyasi shundaki, tabiat va jamiyatda ikki - asosiy kuch - yaxshilik va

yomonlik o’rtasida ko’rash boradi. Yaxshilik xudosi Axuramazda osmonda, yomonlik xudosi Axriman esa erda, odamlar orasida yashaydi. Er xamma vakt ana shu ikki kuch o’rtasidagi ko’rash. maydoniga aylanib kelgan. Uning mukaddas kitobi "AVESTO" ikki million sheriy misradan iborat bo’lib, xudolar va mabudalar xakidagi afsona va rivoyatlardan tashqil topgan. Uning yaratilgan joyi to’g’risida turli fikrlar mavjud. Jumladan, u Baktriya va Sugdiyona erlarida yaratilgan, birinchi mukaddas olov Xorazmda yoqilgan, degan fikrlar bor. Kadimgi davr O’rta Osiyo xalqlari huquq makbalarini o’organishda bu kitob ajoyib manba bo’lib xizmat qiladiki, eronshunos olim A.G.Perexanyan unga birinchilar qatorida e'tibor beorgan. «AVESTO»ning bir qancha she'rlarida xulq-atvor qoidalari, oila-nikox masalalari, jinoyat va jazo masalalari o’z ifodasini topgan. Ayniqsa pronessual normalardan ordaliya (sinab kurish, tekshirib kurish) xakidagi ko’rsatmalar juda dikkatga sazovordir. «AVESTO» da jazo berish "diniy-etnik qoidalarga buyinsundirish maksadidagi harakat" ma'nosida qo’llanilib, xatti-harakat uchun tulovni anglatgan. "AVESTO"ning bizgacha etib kelgan nusxasida sud jarayonida - guvoxlik yoki dalillar masalasi xal etilmaganda - ordaliya, o’tkazish turrisida qoidalar bor. Ut bilan sinash («Shoxnoma»dagi Sudoba igvosidan ut bilan tozalanganligi xakidagi xikoya), kukragiga kizigan temirni quyish Zarostir joriy etgan drdaliyaning 33 usulidan biri xisoblangan. Bundan tashkari, kaynab to’rgan suyo’qlik (yog yoki suv) bilan sinash, shuningdek mo’zdek suv bilan sinash, marosimlarni o’tkazish uchun tayyorlangan usimlik suyo’qligini ichirish bilan sinash, uchta novda, masalan anor novdalari bilan sinash, xuddi Xkndlarda bo’lganidek, daryoga uloktirish bilan sinash kabi usullar mavjud bo’lgan. Ammo, ularning qo’llanilgan yoki qo’llanilmaganligi xakida bizgacha ma'lumotlar etib kelmagan.

"AVeSTO" atrof muxitni (er,suv xavo) ifloslantirishni jinoyat, deb bilib, ana shunday harakatlarni sodir kalgan shaxslarni tan jazosi yoki 400 kamchi urish bilan jazolashni nazarda to’tgan. Bu xuddi kadimgi Misrda suvni mukaddas bilib, Nil daryosish ifyaoslantirish uchun ulim jazosi belgilanganiga uxshab ketadi. I.Sobirov va S.Xasanovning maqolasida keltirilishicha, tan jazosi boshqa majburyat bilan xam almashtirilishi mumkin bo’lgan. «Suvni» iflos qilgan yoki ov itini uldiorgan kishini 10.000 borsum (ruxiyatni tetiklashtiridigan usimlik bargi) teri berishi yoki 1.000

echkiemar yoki mingta suv kungizi, mingta kassallik tarkatuvchi pashshani uldirib, urig oksoholiga topshirishi shart bo'lgan». Bo'lardan ko'rnib turibdiki, «AVESTO» huquq manbayi sifatida ko'pgina ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga xizmat qilgan. Undagi tartibga solish, jazo usuli yo'qsak insoniy kadr-kimmatlarga asoslangan.

Turk xokonligi davriga oid huquq manbalari xam etarli darijada topilgan emas: lekin usha vakti xukumron bo'lgan Turkiya xalqlar ichida qaysi dinga etikod qilishga karab zardushtiylik, budda, manexiylik dinlarning mukaddas kitoblari, odat huquqlari, Xokon va mabgularning buyruq, farmon va boshqa xujjatlari mavjud, ular asosida turli huquqiy munosabatlar tartibga olinganligi to'g'risida ma'lumotlar uchraydi.

Turk xokonligida, kadimiy Turklar odatiga ko'ra, ayol kishi – ona nixoyatda kadrlangan. Musurmon huquqidan farqli holda Turk odat huquqlariga ko'ra xotin-kizlar to'la vorislik huquqiga ega bo'lganlar. N.Raximovning ko'rsatishicha, qonun ayollarni kattik ximoya qilgan. Agar bir-bor erkak ayolning nomusiga tegsa, ulimga maxkum qilgan. Usha erkak nomusini paymol qilgan yosh kiz bo'lsa, unga uylanish shart bo'lgan. Nomusga tegish eng ogir jinoyatlar qatorida: ko'zgolon, xoyinlik qilish, odam uldirish, yo'l uchun muljallab qo'yilgan otni ugirlash bilan bir qatorga qo'yilgan. Oddiy ugirlik uchun jabrlanuvchining foydasiga ugirlangan mulkning 10 barobari mikdorida jarima undirish bilan cheklanilgan, bezorlik orqasida azolariga shikast etkazishiga esa zararni koplash jazosi berilgan.

O'zbekiston erlarida maskur davrdagi huquq manbalrini o'organishga yordam beradigan xujjatlar tuplami – bu, sugd xujjatlaridir. 1933 yilda mug togidagi kala harobalaridan deyarli 1200 yildan keyin topilgan bu xujjatlar V.A.Lipshin, A.A Freyman, O.I.Smernova tomonidan yagnob tili yordamida o'rganilib, rus tiliga tarjima etilgan. Xatto, sug tilidan o'zbek tiligan o'tgan so'zlarni keltirib, Turk xalqlarning sugida to'tgan mavkiyini yoritib beorgan. Bo'lar va arxiologiya, tangashunoslik ma'lumotlari VII-VIII asrlarda sugdning ijtimoiy-siyosiy tuzim iva huquqiy munosobotlari to'g'risida kimmatli ma'lumotlar beradi.

Xujjatlarning tarixiy - huquqiy axamiyati xozircha juda kam o'rganilgan. Ular orasida Panj xokimiga yuborilgan xatlar, viloyatlardan kelgan ma'lumotlar, moliya – Xazina xujjatlari, mulk ijarasi, nikox shartnomasiga bagishlangan va boshqa xujjatlar

bor. Shartnomalar orasida sugd podshosi Divashtichning tegirmonlarini arik va suvlari bilan ijaraga berish to’g’risidagi shartnoma, ayniqsa dikkatga sazovordir. Bunga ko’ra u o’zining uch tegirmonini har yili 460-kafcha (3,680 kg) ga yakin ijara xaki evaziga 3 yillik muxlat bilan Maxnan degan kishiga ijaraga beradi. Ijara xaki har oyda ma'lum mikdorda to’lanishi lozim bo’lib, agar o’z vaktida to’lanmasa, shartnoma bo’zilgan xisoblanib Divashtichning amaldorlarining bajarilishini turli yo’llar bilan tamirlashgan. Shartnomaning bajarilishi uchun emas maxvaning ugillarigina emas butun urigi javobgar xisoblangan. Shartnoma uchta guvox xo’zo’rida tuzilgan. Sug xujjatlari arasida eng kattasi 90 qatoridan iborat nikox axtnomasis bo’lub bu ikki xujjatdan nikox guvoxnomasi va kiyovning kelin tomon oldidagi majburiyatlari bayonidan iborat. Birinchisi turk kishisi Uttakaning sug ayoli bo’lmish Dugdgunchaga (lakabi Chata) yo’lanishi rasmiylashtirilgan bo’lib, ikkinchisida kiyov utakining Dugdgunchaning turmishga berayotgan xomiy otaxoni Navket shaxri xokimi Cher oldidagi majburiyatlari bayon etilgan. Bunga ko’ra Uttakin o’z xotinini kul qilib sotmaslik karz evaziga bermaslik, oshka biror kishining karzdoriga aylanishiga biror kishi tomonidan yo’l kuymaslik majburiyatini oladi. Agarda u Chatani quyib yuborsa yoki Chata u bilan yashashni istamay qolsa, uni ziyon zaxmatsiz Cherga etkazib berishi lozim. Aks holda 100 dinoriy kumush dirxam tovon to’lash majburiyatini oladi.

Shartnomaga ko’ra, agar Uttakin bilan Chata orasida nikox bekor qilinsa, ayol o’zining tuy sovgasini kaytarib oladi. Uttakin shartnomaga ko’ra Chataning ijodatisiz boshqa xotin yoki xizmatkor ayolga uylanmaslik , yakinlashmaslik majburiyatini oladi. Agar u ana shu majburiyatni bo’zsa, Chataga 30 dirxam (usha davrda katta pul bo’lgan) tovon to’lashi, undan keyin bu xotinini quyib yuborishi mumkin bo’lgan. Bundan tashkari agar Uttakin biror bir harakati uchun kullik yoki karam holatiga tushib qolsa, xotini o’z ozodligini saqlab qola verishi xuddi shunday holatga xotini tushib qolsa, eri javob bermasligi, erqxotin bir birlarining jinoyatlari uchun javob bermasligi xam talidlab o’tilgan. Nikox xujjatlari “Qonuniy aktlarni sodir etadigan joyda” uning boshlig’i Vaxgukon ugli xo’zo’rida uchta guvox ishtirokida 710 yil 5 martda tuzilganligi kayd etilgan. Demak, Turk xokonligi davrida Sugdda huquqiy holatni belgilagan shaklda rasmiylashtiradigan maxsus maxkama va mansabdor shaxs bo’lgan.

Er xotinlar orasidagi huquqiy holatlar nikox shartnomasidan kelib chiqgan. Jumladan Uttakin Chatani sevikli xotini sifatida xurmat va extirom bilan ozik-ovkati , kiyim kechagi , bezak takinchoklari bilan taminlagan holda saqlashi, Chata xam erini xurmat va extirom bilan asrashi, buyruqni o’ziga qonun deb xisoblab amal qilishi lozim bo’lgan.

Nikox ikkala tomonning xoxishibilan xam bekor bo’lishi mumkin. Agar er tashabbusi bilan bekor bo’lsa birgalikda olgan narsalari va tovon puli bilan boshqa shartlarsiz uni quyib yuborgan. Xotin tashabbusi bilan bo’lsa erining kiyim kechaklarini qoldirib eri olib beorgan takinchoklarni tashlab ketgan. Shundan keyin ikkalalari xam boshqaga turmushga chiqib yoki uylanishi mumkin bo’lgan.

Yuqoridagilardan quyidagi xulosani chiqarish mumkin. Turk xokonligi davrida kadimiy Oko’z va Inju Oko’z-Amu va Sirdaryo oraligida endi turkiy tilli xalqlar son jixatidan ko’payib, u turklar mamlakati forsiy adabiyotlarda esa Turkiston deb atala boshlandi. Ijtimoiy xususiyatlari, xayot tarziga ko’ra harbiy tabaka bo’lgan turk elatlari qisman urtoklashdi, shu ulkaning xukmdorlari va qo’riqchilariga aylanib uning keyingi ijtimoiy-siyosiy xayotida muxim rol uynab qoldi.

Musulmonlikgacha bo’lgan kadimiy turkiy xalqlarda ona urugi imtiyozli xisoblanib ularning huquqlari barcha qonuniy choralar bilan qo’riqlangan. Ijtimoiy va yuridik xayotda ayolning huquqlari muxofazalanganligi turk odat huquqlari va Sugddagi mavjud huquqning umumiy tomonini tashqil qiladi.

VI-VIII asrdagi sugd yuridik-notarial xujjatlari Turk xokonligi va uning tarkibiga kiorgan Sugdda huquqning rivojlanganligini ko’rsatadi. VII asrlarda Sugdda maxsus sud notarial idoralari mavjud bo’lib yuridik xujjatlar guvoxlar oldida yozma shaklda rasmiylashtirilgan, muxr bilvan tasdiklangan. Kadimgi Sugd podsholarining o’zlari xam ko’plab er, suv mulklariga ega bo’lgan yirik feodallar edilar.

Grajdanlik huquqiy javobgarlikda otaning majburiyati uchun ugillari yoki butun urugining javob berishi mavjud bo’lib bu Sugd huquqida urugdoshlik tuzimining qoldiklari saqlanib qolganligini ko’rsatadi.

Nikox shartnoma asosida “Qonuniy aktlarni sodir etish joyida” shartnoma tarzida tuzilgan, unda xuddi kadimgi Rimdagi “Sine-Manu” nikox shaklining belgilari mavjud

bo’lgan. Shunday qilib Sharq xalqlari huquq tizimiga xos belgi va xususiyatlarning xammasi turk xokonligi davlati va huquqiga xam xos bo’lgan.

TAKRORLASh UCHUN SAVOLLAR.

1.O’zbekistonda qanday omillar davlat va xuquqning paydo bo’lishiga sabab bo’lgan.

Milliy davlatchilik nima

O’zbekistonda qadimgi davrning o’ziga xos xususiyatlarini ayting

Kushon podsholigi davlat boshqaruvining o’ziga xos qanday jixatlari bor

O’zbekistonning qadimgi davrda qanday xuquqiy manbalari bo’lgan

Suqd xujjatlarida nimalar yoritilganh

“Avesto” bilan tartibga solingan xuquqiy munosabatlarning uch muxim jixatlarini sharxlang

Mustamlakachilik davrida O'zbekistonda davlat va xuquq.

Darsning maqsadi: Talabalarda chor Rossiyasining Turkiston ulkasidagi mustamlakachilik siyosatining moqiyati, shu davrdagi davlat, xuquq tuzimi tuqrisida tushunchalar berish.

Darsning uslubi: Ven, aqliy xujim.

Tayanch tushunchalar: protektorat, general-gubernatorlik, qoloniol siyosiy rejim, gilneriya huquqi, siyosiy agentlik.

Darsning kurgazmasi:

R e j a :

1.O'zbek xonliklarining Rossiya imperyasi tomonidan bosib olinishi va uning siyosiy xuquqiy oqibatlari.

2.Chor Rossiyasi davrida O'zbekistonda xuquqiy munosabatlarining tartibga solinishi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ziyoev X. Turkistonda rossiya totovo'zi va xukmronligiga qarshi ko'rash. T. "Sharq NMK, 1998.

2. Toshqulov J. O'Zbekiston xalqlari siyosiy xuquqiy fikrlari tarixi. T. O'Zbekiston, 1996 yil 16-17 betlar.

3. Saidov A, Toshqulov J. O'zbekiston davlati va xuquqi tarixi. T. 1995 yil.

4. Karimova O. Omonova O. Davlat va xuquq asoslari. E. O'qituvchi. 2001, 153-157 betlar.

5. Azamat Ziyo O'zbek davlatchiligi tarixi.

1.O’zbek xonliklarining Rossiya imperyasi tomonidan bosib olinishi va uning siyosiy xuquqiy oqibatlari.

O’zbekiston davlatchiligi taraqqiyot yili XVII—HIH asrlarda (chorizm bosqiniga qadar) nhoyatda zaiflashib bordi. HVIII asrga kelib esa ulkan saltanatga ega bo’lgan davlatchiligimiz uch qismga: Buxoro, Xiva, qo’qon xonliklariga ajralib ketdi. Markazlashgan kuchli davlatning, qarbiy qo’shinning yoqligi bosqinchilik urushlarini olib borish, bitmas-tuganmas boyliklarga ega bo’lishni o’z oldiga maqsad qilib qo’ygan mustamlakachi imperiya qisoblangan chor Rossiyasiga qo’l keldi.

O’rta Osiyo, jumladan, vatanimiz qududiga ega bo’lish uchun XIX asr o’rtalarida ikki mustamlakachi imperiya — Angliya va Rossiya o’rtasida shiddatli, ochh va yashirin to’qnashuvlar boshlandi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab chor Rossiyasi bosqinchilik qarakatlarini avj oldirdi. Chorizmning Turkistonni ishqol etishi qisqa muddatli qarbiy siyosiy qarakat bo’lmay, qariyb qirq yilni o’z ichiga olgan va Turkiston xalqi qayotida juda oqir fojialar qoldiorgan bosqinchilik qodisasidir. Istilo qo’qon xonligining qarbiy chegarasi qisoblangan Oqmachit qalasi (qizil o’rda)ning 1853- yilda bosib olinishi bilan boshlangan. Chorizmning Turkistondagi istilochilik qarakati 1876-yilda

shu xonlik markazi — qo’qonning taslim bo’lishi bilan tugadi. Chor qo’shinlari tomonidan olib borilgan 40 yillik bosqinchilik yurishlari tufayli O’rta Osiyoda Rossiya imperiyasining qukmronligi o’rnatilib, bu erdagi qo’qon xonligi umuman tugatildi, Buxoro amirligi va Xiva xonligining davlat mustaqilligiga barxam berildi. Chor Rossiyasining olib borgan urushlari o’zoq yillar davomida qar tomonlama puxta o’ylangan, rejalashtirilgan — o’lkaning bitmas-tuganmas moddiy va madaniy boyliklarini shafqatsiz talash, uning xalqini ezish, qul qilish, erksizlikda, tobelikda saqlash, Rossiya imperiyasini bebaqo boyliklar bilan taminlashni maqsad qilib qo’ygan bosqinchilik, mustamlakachilik siyosati edi. Lekin O’rta Osiyo xalqlari chorizmning bosqinchilik urushlariga qarshi birinchi kundanoq ko’rash boshladilar. O’z yurtining mustaqilligini saqlab holish uchun, qar bir qala, qishloq, qar bir qarich er uchun jon olib, jon berdilar. qarbiy jhatdan ustun bo’lgan chor qo’shinlari O’rta Osiyo shaqar va

qishloqlarining qo'lini ko'kka sovurdilar, qimoyachilarni va tinch aholini shafqatsiz qirdilar.

Tarixchi olim J.Toshqulovning malumotiga ko'ra, chor qo'shinlarining O'rta Osiyoni bosib olish jarayonida qo'shin va tinch aholi orasidan jami 598 ming odam nobud bo'lgan. Bosqinchilar tarixiy obidalarni bo'zib tashladilar, maqalliy xalqlarning asrlar davomida yaratgan bebaqo madaniy merosini, qadimiy qo'lyozma kitoblarini, qimmatbaqo buyumlarini, xonliklar qujjatlarini talon-taroj qildilar. Vagon-vagon tashib ketdilar. Vatanimiz Rossiyaning xomashyo manbaiga va tayyor maqsulotlar bozoriga aylandi. Mustamlakachilar dastlabki davrlardayoq, o'lkadagi oltin, neft, ko'mir va boshqa er osti qazilma boyliklarini qidirib topish ishlarini qizitib yubordilar. Rossiya sanoatining asosiy xomashyosi sifatida O'rta Osiyo tillasi-yu paxtasi, qorako'li, pillasi, turli quruq va qo'l mevalari salmoqi yildan-yilga oshib boradi. Maqalliy zodagonlar— xon, feodal, boy, mulla, sudxo'rlar tomonidan ayovsiz ezib kelinayotgan son-sanoqsiz solhlar oqirligidan, qashshoqlashayotgan xalqlar endi ikki tomonlama zulm ostida ezila boshlagan. Xalq ommasi oddiy insoniy ququqlardan maqrum etilib, xalqlar jallodi chorizm iskanjasida yashashga majbur bo'lganlar. Chor Rossiyasi mustamlakachilarining qukmronligi 1917 yilgacha davom etdi.

Shu tarha, Rossiyaning qonxo'r bosqinchilik yurishlari oqibatida Turkiston madaniyati, iqtisodiy-ijtimoiy, manaviy taraqqiyoti yuz yillab orqaga ketdi.

Chor Rossiyasi tomonidan O'rta Osiyo bosib olingandan so'ng ulkan qududda 1867- yil 11- iyo'lda Turkiston general-gubernatorligi, shu yilning 14- iyo'lida Turkiston qarbiy okrugi tashqil etildi. Toshkent shaqri gubernatorlikning markazi qilib belgilandi. Gubernatorlik qududi dastlab markazi Toshkent shaqri Sirdaryo viloyati va markazi Verniy (Olmaota) shaqrida joylashgan Ettisuv viloyatlariga bo'lingan edi. Keyinchalik gubernatorlik qududi yanada kengaytirildi va uning viloyatlari beshtaga etdi:

Sirdaryo viloyati.

Ettisuv viloyati.

Zarafshon viloyati.

Farqona viloyati.

Zakaspiyviloyati.

Bosqinchilik qarakatlarini davom ettiorgan chor qo'shinlari 1868- yilning 23-iyo'lida Buxoro amirligi bilan Rossiya imperiyasi o'rtasida sulq shartnomasini imzoladi. Buxoro amirligi Rossiya vassaliga aylandi. Yani u chet davlatlar bilan mustaqil aloqalar o'rnatish ququqidan maqrum bo'ldi. 1873- yil 12-avgustda Rossiya imperiyasi Xiva xonligi qududlarini xam istilo qilib, Rossiya imperiyasi bilan Xiva xonligi o'rtasida tuzilgan sulq shartnomasiga ko'ra, Xiva xonligi Rossiyaning vassaliga aylandi. U xam mustaqil tashqi aloqalar qilish ququqidan maqrum bo'ldi.

Mustamlakachilik maqsadlaridan kelib chhib, chor qukumati O'rta Osiyo siyosiy ququqiy qayotida xam mustamlakachilik tartiblarini joriy etdi. Bu erda butun qokimiyat bevosita Rossiya imperatori tomonidan tayinlanadigan va u xoqlagan vaqtda vazifasidan chetlatiladigan general-gubernator qo'lida bo'lib, u o'lkadagi qokimi mutlaq vazifasidagi shaxs edi. Turkiston o'lkasining Sirdaryo, Ettisuv, Zarafshon va Farqona viloyatlarida qokimiyat Turkiston general-gubernatori bilan kelishilgan qolda, qar bir vazir tavsiyasiga binoan qarbiy gubernatorlar qo'lida edi. Viloyatlar uezdlarga bo'linib, uezdlar mamuriy boshqaruv va politsiya qokimiyatiga ega uezd boshlhlari, ularni tashqil qilgan uchastkalar esa pristav(noib)lar tomonidan boshqarilardi. Bu mansabdorlarning barchasi qarbiylar edi. Maqalliy xalq vaqillari mustamlakachi mamurlaming qatth nazorati ostida faqat volost(ovul) va qishloqlarni boshqarishda qatnashardilar. holos. Turkiston o'lkasining tub aholisi siyosiy ququqlardan maqrum etilgan edi.

Bu bosqinchilik natijasida Vatanimizda ming yillar davomida tarkib topgan, shakllangan maxalliy davlatchilik ildiziga bolta urildi. Uning o'rniga biz uchun umuman yot bo'lgan mamuriy boshqaruv tizimi o'rnatildi.

Chor Rossiyasining Turkiston o'lkasida olib borgan mustamlakachilik siyosati ququqiy munosabatlarda xam o'z aksini topdi. Bu erda mustamlakachilik tartiblarini joriy qilish bilan boqlh munosabatlar Rossiya imperiyasi qonunlari, 1865- yildagi ,Turkiston viloyatini boshqarish xaqidagi muvaqqat Nizom, 1867- yildagi ,,Ettisuv va Sirdaryo viloyatlaridagi boshqaruv xaqidagi Nizom loyhasi, 1880- yildagi ,Turkiston o'lkasini boshqarish xaqidagi Nizom bilan tartibga solinardi. Chor qukumatining mustamlakachilik siyosatini amalga oshirishga bevosita to'sqinlik qilmaydigan oila va

nikoq, meros, qomiylik va vasiylik, qarz berish va olish, mulklarni sotish va sotib olish, vasiyat, qadya bilan boqlh munosabatlar o'troq aholi yashaydigan joylarda shariat normalari, ko'chmanchi aholi yashaydigan joylarda odat normalari bilan tartibga solinardi. O'lkaning maqalliy shart-sharoitlari, xalqning turmush tarzi, urf-odatlari, ququqiy qayoti bilan tanishib chhqan maxsus komissiya sud ishlarini tubdan o'zgartirish aholining noroziligiga, qalayonlarga sabab bo'lishini bilganlar. Shuning uchun sud ishlarida o'lkada aholining ongiga, turmush tarziga singib ketgan qoidalarni o'zgartirmasdan, ular mustamlakachilik tartiblariga moslashtirilgan. Sud ishlari o'troq aholi isthomat qiladigan qismda qozilar tomonidan, ko'chmanchi xalqlar yashaydigan qududlarda biylar tomonidan boshqarilgan. 1867- yildagi Nizom loyhasiga ko'ra, qar bir volostda 4—8 tagacha biylar saylash ko'zda to'tilgan edi. Biylik lavozimiga 25 yoshga to'lgan, muqaddam sudlanmagan, tergov qilinmagan kishigina saylanishi mumkin edi. 1867-yildagi Nizom loyhasiga binoan ,Xalq sudlari tashqil etildi va sud organlari quyidagi qismlardan tarkib topdi:

Rus sudlari — sudlar Rossiya imperiyasi qonunlariga binoan amalga oshirilgan.

Xalq sudlari — shariat asosida ish yurituvchi qozilik idorasi.

Sudlar qududiy bo'linishga ko'ra:

1. Tuman sudlari.
2. Sud palatasi ququqidagi viloyatlar boshqarmalari.
3. Mirovoy sudlar qurultoylari.
4. qarbiy sud komissiyalariga bo'lindi.

Tuman (uezd) sudlari tomonidan mulkdan maqrum etishga daxldor bo'lmagan jinoiy ishlar, davlat xazinasiga oid bo'lmagan 2000 so'mgacha bo'lgan mhdordagi davolar ko'rib chhildi. Viloyatlar boshqarmalari esa tuman sudlari qukmidan norozi bo'lib yozilgan shikoyatlarni qaytadan ko'rib chhqan. Davlat vazifalarini bajarish jarayonida ro'y beradigan jinoyatlar, qokimiyatga qarshi siyosiy jinoyatchilik, qaroqchilik, davlat mulkini o'qirlash yoki talon-taroj etish, soxta pul yasovchilar ishlarini ko'rish xam viloyatlar boshqarmalarining sud organlari zimmasiga yo'qlangan.

Toshkent, Marqilon, Samarqand va O'sh kabi markaziy shaqarlarda faoliyat olib borgan qarbiy sudlar muqim va oqir deb qisoblangan jinoiy qarakatlarni ko'rib chiqardi. qarbiy sud komissiyalari esa qarbiy jinoyat Nizomiga asoslanib, davlatga xiyonat, qokimiyatga qarshi siyosiy faoliyat, pochta, telegrafga qujum, mansabdor shaxslarga suhasd qilish, o'zga dindagi fuqarolarning nasroniylikka o'tgani uchun ularni o'ldirishga oid ishlar rus millatiga mansub kishilarning jinoyatlarini ko'rish bilan shuqullangan. Xalq sudlari, yani qozi va biylar raqbarlik qilgan sudlar ,,shariat" asosida maqalliy va ko'chmanchi aholining ruqarolik va jinoiy ishlarini ko'rib chhqan.

1886- yil 12-iyundagi ,,Turkiston o'lkasini boshqarish xaqidagi Nizom "ga binoan, o'lkaning sud tizimida ayrim o'zgarishlar amalga oshirildi, sud organlarining vakolatlari kengaytirildi: sudyalar (rus sudlari) qurultoyi vazifasini o'tovchi okrug sudlari tashqil etilib, ularning qo'zo'rida sud tergovchilari lavozimi tashqil etildi. Viloyat qududlari sud uchastkalariga taqsimlanib, ularning bir-biriga tajribali sudyalar tayinlandi, viloyatlarda notariuslik(oldi-sotdi, savdo, qarz olish yoki berish, qadya kabi mulkiy munosabatlarning davlat tomonidan ro'yxatga olish xizmati) vazifasi okrug sudi azolaridan biriga yo'qlatildi. Rus sudlariga — xristian diniga, davlatga, jamoat tartibiga, davlat va shaxsiy mulklarga, shaxsning qayotiga, soqlhiga, qadr-qimmatiga qarshi qaratilgan jinoyatiarni ko'rib, qukm chiqarish vakolati berildi. Maqalliy o'troq va ko'chmanchi xalqlar uchun Xalq (qozi, biy) sudlari saqlanib holindi. Ularning faoliyati ustidan chor mamurlarining nazorati yanada kuchaytirildi.

Rus mustamlakachiligining Turkistondagi asosiy tayanch mamuriy va majbur qiluvchi tashqiloti politsiya idorasi bo'lib, u juda katta vakolatlarga ega edi. Politsiya mamuriyati mustamlakachilik qoidalariga amal qilishni nazorat etish, aynhsa, maqalliy xalqlarning kayfiyatlari va xatti-qarakatlarini ko'zatib borish, istalgan odamni qibsga olish ququqlaridan keng foydalanardi. General-gubernatorning o'zi Bosh mirshab vazifasini xam o'tardi. qokimi mutlaq general-gubernator o'lkadagi istalgan odam, aynhsa maqalliy aholiga mansub odamning taqdirini ko'ngli tusagancha qal qilib yuborardi. Viloyatlar qarbiy gubernatorlari, tumanboshilari, uchastka pristavlari xam o'zlarining vakolatlari doirasida katta ququqlardan foydalanganlar.

Turkiston shaqarlarida polismeysterlar lavozimi joriy etilib, ququq jhatidan tumanboshilar bilan teng edi. Toshkentda yangi va eski shaqar polismeysterlari ish olib borishardi. Ularga politsiya pristavlari bo'ysungan. Volost boshqaruvlari va oqsoqollar xam quyi politsiya zobitlari vakolatlariga ega bo'lib, ularga yollangan mirshablar xizmat qilgan.

Shunday qilib, chorizm qukmronligi davrida o'lkamizdagi ququqiy munosabatlar xam mustamlakachilikni mustaqkamlash, xalqimizni yanada ezish, qullik, tobelik uchun xizmat qilgan.

Chor Rossiyasi davrida O'zbekistonda xuquqiy munosabatlarining tartibga solinishi

Imperiya tarkibiga kiorgan Turkiston ulkasining ququq, manbalari tizimi o'ziga xos ko'rinishda edi. Ulkani boshqarish ququqidagi Nizomning 256-moddasi va Rossiya imperiyasi grajdanlik qonunlari to'plamining 210, 255-moddalariga ko'ra maxalliy xalqlar uchun asrlar mobaynida udum bo'lib kelgan musulmon xuqhi tan olindi. Ammo bunga qaramasdan tub joy qalki juda ko'p xuquqlardan maxrum qilindi. Yuqoridagilardan kelib chhib, ququq manbalarini ikki katta guruxga bo'lish mumkin: I) imperiya ququqi 2) shariat ququqi. Imperiya ququqga kelganimizda u ikki guruxdan iborat: Umumiy imperiya qonunlari manbalari, asosan "Grajdanlik qonunlari tuplami (1835 yil), Veksellar to'g'risidagi ustav, 1866 yilgi jinoiy va tuzatuzchi jazolar xaqidagi nizomnoma (ulojenie), shuningdek 1864 yilgi Sud ustavlarini ko'rsatish mumkin.

Mustamlakachilik ququqi Turkiston sharomtida ko'plab qushimchalar, tuldirishlar va istisnolardan iborat moddalar kiritib ko'llanilgan. Bo'lardan tashqari xukumat farmoyishlari, ichki ishlar, harbiy ishlar ministrlari, Turkiston general-gubernatorining buyruq, va ko'rsatmalari chinakam bosqinchilik usulini urnatganki, bo'larni mustamlakachilik ququqi deyish mumkin.

Shariat xuquqining turtta manbai, ya'ni "qur'on", sunnat, ijmo va qiyos amalda bo'ldi. Rossiya imperiyasining xukumati Turkistonning maxalliy qalqlar uchun musulmon ququqi va shariatning birinchi manbai - "qur'on"ni ququq manbai sifatida tan

olishga majbur bo'ldi va uni qonuniy mustaxkamladi. (Imperiya qonunlari tuplami, H tom, I-qism, 1338 m.} Negaki, mustamlakachilar shariat ququqining konservativ, buqiluvchan, eski ananalarni o'zgartirmay saqlay olish xususiyatlarini bilar, u bilan murosa qilishga intilishardi.

Shunisi xam borki, podsho amaldorlari ulkada yuqori qukumat idoralarining nazoratsizligi, etiborsizligi natijasida faqatgina maxalliy qalqning ququqlarini, urf-odatlarini mensimay qolmasdan Chor Rossiyasi qonunlarini xam qo'pol ravishda bo'zib kedganlar. Sirdaryo viloyati general-gubernatori Golovachyovning yaqin kishilaridan biri "Juda kam bo'lsada, har zamonda qonun buyicha harakat qilish kerak" deganda general-gubernator zaharxanda bilan "qani o'sha qonunh" deb so'radi, Hunda uning quliga Rossiya imperiyasining qonunlari tuplamini to'tkazishibdi». Golovachev qonunni olib, o'zi utiradigan kursisi tagiga qo'yibdi va pinagini bo'zmasdan "qani endi o'sha sizning qonununingizh" debdi. Rus ma'murlarining o'zlari xam bu erni bosib olganlaridan so'ng jinoyatchilik usib ketganligini tan olib yozib qoldiorganlar, Talon-taroj qilish, turli yhimlar yhish, firibgarlik rus ma'muriyati tomonidan maxalliy xalq o'rtasida qaraz maqsadlar bilan fitna qo'zqash xaddan ortik darajada oshib ketdi. Bu qolonial siyosat natijasi edi.

Turkiston o'tiroq xaqlari uchun odat ququqlari xam xuquq manbaiy bo'lib kelgan. Lekin odat xuquqlari o'tiroq va kuchmachi chorvador xalqlarda bir bo'lmagan. O'tiroq dexqonchilik bilan shuqillanadigan xalqlarga ruxsat etilgan.

Jumladan, 1886 yildagi Nizomga binoan qolonial xukumat musulmln ququqi bilan mursa qilibgina qolmadi balki uni o'organishga majbur bo'ldi. Rus olimlarining bu boradagi birinchi ishi ququqga doir asarlarni rus tiliga tarjima qilishdan iborat bo'ldi. Jumladan nemis tilidan B.Tornau A.Fon Krimer va daniyalik Fan Den Barglerning shu boradagi ishlari rus rus tilida nashr etildi. Ikkinchidan, musulmon ququqshunoslari tomonidan nazariy va amaliy ququqshunoslikda tan olingan o'amda Angliya mustamlakachilari ingliz tiliga ugirib Xindistondagi erli musulmon xalqlar sud ishlarini qal etishda qullanilayotgan Burxoniddin Maqinoniyning "al-qidoya" asari rus tilida nahr

etiligan," Uchinchidan, foydalanishga _ qulay bo'lishi uchun shariat xuquqining asosiy qoidalarini sistemalashtirishga harakat qilindi va bu boradagi ishlar nashr etildi.

Jumladan, 1908-1909 yillarda Podsho ma'muriyati Turkiston ulkasidagi harakatdagi ququq va uning o'ziga xos xususiyatlarini o'organish uchun bu erga senator graf K.K.Palen boshchiligidagi maxsus komissiyani yubordi. Uning topshirhiga binoan shariatning bosh qoidalaridan iborat to'plam nashr qilindi. Chet musulmon davlatlarining bu boradagi tajribalarini o'organish maqsadida turkiyaning shariat ququqi asosida uch tomdan iborat Grajdanlik qonunlari tuplami tarjima qilinib bosib chiqarildi.

Bu ishlar, albatta, Rossiya qolonial ma'murlarining maxalliy qalqni boshqarish borasidagi ishlarini birmuncha engillashtirdi. Shuning uchun xam ular inglizlarning Xindistonda bu borada duch kelgan qiyinchiliklariga uchramadilar.

O'zbek xonliklarining HIH asr ikkinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy tuzumi, shuningdek ququqidagi o'zgarishlar ana shu davrni chuqur va maxsus o'rgangan tanhli olimdardan X.S.Sulaymonova , X.S.Samatova , O.E.Zshonov , Sh.Z.Urazaev va boshqalarning tadqhotlari xamda turli yillarda nashr etilgan ilmiy ishlarida batafsil yoritib berilgan. Bu qol bizning mazkur masalani o'organishdagi vazifamizni ancha engillashtiradi. Mazkur davrning eng katta voqeasi podsho Rossiyasining O'rta Osiyoga nisbatan qolonial siyosati kuchayishi va o'zbek xonliklarini bosib olib, imperiya tarkibiga kiritish bo'ldi. Bu tarixiy xodisa mazkur davlatlarning eng avvalo siyosiy mustaqilligini tugatdi. Agar tarixiy nuqtai nazardan qarasak, bu 1370-1868 yillardagi davlat mustaqilligining tugashi edi.

Buxoro bu o'rta asrga xos davlat boshqaruv tuzumi feodal dispotik davlat tarzida qodaverdi. Ammo uning boshida turuvchi amir faqat maxalliy fuqarolarga nisbatangina cheksiz xukmronligini saqlab qolgai edi.

Bu davlatlar urushda engalgan davlatlar xisoblanib, ikkalasi xam Rossiyaga katta tovon (kontributsiya) to'lar edilar. Rossiyaning Buxoro amirligi doirasiga bostirib kirishi 1873 yil 28 sentyabrdagi "Dustdik xaqida" deb nomlanuvchi bitimga muvofh tugallandi.

Unga ko'ra Buxoroning barcha shaharlari rus savdogarlari uchun ochh xisoblandi sanoatchilarga shahar va kishoklarda zavod, fabrika yoki boshqa ishlab chiqarish korxonalarini ochishga ruxsat berildi. Siyosiy soxada Turkiston general-gubernatorligi

Buxoroning ichki ishlariga aralashmaslik, ammo tashqi siyosat olib borishdan maxrum qilish yo'lini tutdi. 1886 yilda yangi Buxoroda (Kogon) Rossiyaning siyosiy agentligi barpo qilinib, unga amr va vassal xukumat ustidan nazorat olib borish vazifasi yo'qlatildi. Shu bilan Buxoro amirligi davlat sifatida o'z mustaqilligini yuqotib, xomiylik ostidagi vassal (qaram) davlatga aylandi. Siyosiy agentning ruxsatisiz amir o'zi siyosat yurqiza olmasdi, uning talablarini so'zsiz bajarar edi.

1873 yilda Xiva xonligi ustidan xam Rossiya imperiyasining xomiyligi o'rnatildi. Buning moxiyati shu ediki, mazkur davlatlarda barcha qarbiy va ma'muriy o'zgarishlar Turkiston general-gubernatorining ma'qullashidan keyingina amalga oshirilardi. Xivada xon bilan boqlanish va mo'zokoralar olib borish uchun 7 kishidan iborat xon kengashi tuzulib, uning a'zolaridan 4 kishi podsho ma'murlaridan edi. Kengash rayisi xon xisoblansada, keyinchalik Amudaryo bo'limi ta'sis qilinishi bilan uning boshlhi amalda Rossiyaning Xivadagi diplomatik vaqili bo'lib qoldi. U xonniig butun faoliyatini, aynaqsa tashqi aloqalarini-qatth nazorat ostida tutar edi.

Ikkala davlatda xam sud tizimi deyarli bir xil bo'lgan Xon (yoki Buxoroda amir) bo'zuqchilik, yirik talonchilik guruxlari boshlhlari, oliy mansabdorlar, armiya raxbarlarining ishlari yuzasidan oliy sudlovni olib borgan. Undan keyin qoziyo'l-ko'zzot, qozi kalon, qozilar, qozi askar (sipoxiylar qozisi), naqib (urush harakatlari davridagi eng katta qozi), shuningdek qozilar kengashlaridan iborat bo'lgan. Diniy ishlar ulamolarning ishlari yuzasidan bu davrda xam oliy qakam shayxulislom bo'lib xisoblangan.

Mazkur davrdagi ququq manbalarini yuqorida kurib chhqan edik. Bunga qushimcha sifatida ko'rsatishimiz mumkinki, shariat ququqining ta'siri bu davrda xam kuchli bo'lib qolagandi. Bunga Buxoro amirining 1894 yilda qozi kalon Mulla Mir Badriddin bilan yozishasini misol qilib keltirish mumkin.

Xatda aravakash Xasan payrambarni mullalar oldida xaqorat qilganlikda ayblanadi. Amir qozi kalonga Xasan aravakashni topib, ikkita guvox, bilan qozikalonga etkazish, uni xudosizlikda, jaholatparastlikda ayblab, bunday harakatga shariat buyicha beriladigan jazo bilan tanishtirishni darhol jallod qo'liga topshirishni va aholining yaxshi

qismiga ibrat bo'lishi shariatni maqaddas tutish uchun shahar kuchalarida sazoyi qilib sunga qatl etishni buyo'rgan.

Jazo tizimida O'rta asrga oid tan jazolarining bekor qilinganligini yuqorida ko'rsatgan edik. Tarixchi bayoniy asarlari shuni ko'rsatadiki biz o'organayotgan davrda xorazmda avvalgi jazo tizimi bilan birga uy xamoqi aynhsa davlat jinoyatlari uchun rivojlangan. Masalan "Muxammad raximxon II akasi Otajon to'rani taxtga xuruj o'ilishdap ayblab uy xamoqiga xukm qildi". Amr etdilarkim emdi Maxmud yasovulboshi uydan chhmasun umrining oxirigacha xam ul maqbuslikda qoldi.

Umuman olganda protektorat ostidagi ikkala davlat xam bu davrda quyidagi ijtimoiy siyosiy o'zgarishlar bilan harakterlanar edi.

a) tovar- pul munosabatlari rivojlanib almashuv kengaya boshladi.

b) sanoat asosan xomashyo tayyorlab junatuvchi, etkazib beruvchi sanoat vujudga kelaboshladi.

v) Maxalliy akholi orasida rus sanoatiga paxta va boshqa xom ashyolarni etkazib beradigan sarmoyadorlar chha boshladilar;

g) podsho amaldorlari turli yo'llar bilan serxosil, suvli erlarni maxalliy aholidan tortib olaboshlab, ijarachilik, batrakchilik, xissabaychilik kengaya boshladi;

d) Turkiston ulkasi Rus.xukumatiga bo'ysunmagan, unga qarshilik ko'rsatgan kishilar xamda inqilobchilar uchun surgun yoki badarqa jazolarini o'taydigan joylardan biri bo'lib qoldi. Ular orqali Buxoro va Xiva tuproqiga xam turli qoyalar kirib kela boshladi. Buxoro va Xiva xonlari HIX asrning ikkinchi yarmida xam o'z xalqlariga nisbatan mutloq xokim, absolyut monarx xuquqidagi xukmdor, davlat boshqaruvi buyicha Sharq dispotiyasi shaklidagi davlat bo'lib kelaverdi. Rossiya imperiyasi nisbatan olganda esa ular Rossiya imperatori tomonidan tasdhlanadigan va rasman uning shaxsiy xizmatkori xisoblanadigan chekka bir guberniya sifatida edi. Xalqaro ququq qoidalariga ko'ra esa u engilgan ammo xomiylik ostida vassal sifatida saqlanib qolgan davlat edi. Xuquq tizimiga kelsak bu erda maxalliy xalq uchun shariat xuquqi bir tomondan rus fuqarosi bo'lgan ishlar uchun qolonial xuquq amal qildi. Sanoat ishlab chiqarishi bank aksiyadorlik veksel kabi yangiliklar bu xonliklar doirasiga xam asta-sekin kirib kela boshladi.

Takrorlash uchun savollar

Chorizm mustamlakachiligi siyosatining asosiy maqsadih

Turkiston general-gubernatorining davlat boshqaruvi qanday bo’lganh

Sud tizimi qanday bo’lganh

Polismeyster nima vazifani bajaradih

Xuquqiy munosabatlar qaysi qonunlar asosida tartibga solinganh

Turkistonda polittsiya idorasi nima vazifani bajarar edih

Nima uchun mustamlakachilar o’lkadagi “shariat” ga asoslangan sud tizimini batamom tugatmadih

Mavzu: O’zbekistonda mustaqil davlatning bunyod bo’lishi.

Darsning maksadi: Talabalarga O’zbekistonda mustaqil davlatning aujudga kelishi, rivojlanishining o’ziga xos xususiyatlari to’g’risida tushuncha berish

Darsning uslubi: Sinkveyn, Insert

Darsning ko’rgazmasi: O’zbek milliy davlatchilik, taraqqiyoti tamoyillari
O’zbekiston mustaqilligining huquqiy asoslari chizmasi
O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Mustaqillik Deklaratsiyasi, Mustaqillik asoslari to’g’risidagi qonun.

Reja:

1. O’zbekistonda milliy davlatchilikning barpo etilishi va davlat mustaqilligi
2. Konstitutsiya va milliy davlatchilik
3. O’zbekiston Respublikasi adolatli fuqarolik jamiyati va demakratik huquqiy davlat kurish yo’lida isloxatchi

Foydalanilgan adabiyotlar.

1.Karimov I.A. O’zbekistonning o’z istiklol va taraqqiyot yo’li. T.1992. 22-bet
2.Karimov I.A. Buyuk kelajagimizning huquqiy kafolati. T. 1993. 21-bet
3. Karimov I.A. O’zbekiston milliy istiklol, iqtisod, siyosat, mafko’ra bilan. T. 1993. 40,47,203 bet
4. Saidov A, Tojixonov U. Davlat nazariyasi. I.I.V. "Adolat" T. 2001 yil 268-273 betlar.

Davlat mustaqilligi va o’zbek milliy davlatchiligining
barpo etilishi

1991 yil 20 iyunda "Mustaqillik deklaratsiyasi", 1991 yil 31 avgustda "Davlat mustaqilligi asoslari to’g’risidagi" konstitutsiyaviy qonun O’zbekiston Respublikasi parlamenti tomonidan qabul qilinadi.

1-sentyabr O’zbekiston Respublikasining Mustaqillik kuni deb e'lon qilindi. Xalqimizning asriy orzusi amalga oshdi.

1992 yilning 8 dekabrida respublika Oliy Kengashi mustaqil O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini qabul qildi. Konstituttsiyada respublikada Oliy qonun chiqaruvchi xokimiyat -Oliy majlis, davlat va xukumat boshlig’i- Prezident, oliy ijro va farmon beruvchi xokimiyat - Prezident boshchiligidagi Vazirlar Maxkamsi, joylarda davlat xokimiyati va boshqaruvini amalga oshiruvchilar - viloyat, shahar va tuman xokimliklari, sud xokimiyatini amalga oshiruvchilar - respublikasi Konstitutsiyaviy sudi, Oliy sud, Oliy xujalik sudi, viloyat, shahar, tumanlarning sudlari va viloyat xujalik sudlari ekanligi o’z kasini topgan.

Konstitutsiya Respublika Bosh prokurori raxbarligida viloyat, shahar tuman prokurorlariga qonunlarning bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshirish vazifasini yo’qladi.

Konstitutsiya fuqarolarning huquq va burchlarini belgilab beradi, ularni amalga oshirish kafolatlarini, jamoat birlashmalarining huquqiy makomini, davlat bilan shaxs o’rtasidagi munosabatlarning huquqiy printsiplarini, oila va uning davlat bilan aloqasini boshqa muxim siyosiy-huquqiy munosabatlarni qonuniy jixatdan mustaxkamlagan.

Istiklol sharofti bilan ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan totalitar tuzumdan, uning davlat boshqaruv usullaridan batamom voz kechildi. O’zbekiston jaxon tajribasiga javob beradigan, milliy-tarixiy xususiyatlarimiz va dunyoqarashimizga mos davlatchilik va huquqiy tizim karor topmokda. O’zbekistonda demokratik huquqiy

davlat va fuqarorlik jamiyati asoslari vujudga keltirilmokda. Avvalgi yakkaxokimlik davlat tizimining illatlari qatiyan tugatilmokda. Ko'ppartiyaviylik, goyalar va fikrlarning xilma-xilligi real vokelikka aylanmokda. Prezidentlikka (1991 yil, dekabr) va Oliy Majlisga xamda maxalliy Kengashlarga (1994 yil, dekabr) erkin va mukobillik asosida umumxalq saylovlari o'tkaziladi. Xokimiyat vakolatlari davlat idoralari o'rtasida aniq ajratib qo'yilgan. Davlat boshqaruvining Prezidentlik boshqaruv shakli - mustaqil o'zbek davlatchiligi tizimining o'zagidir.

Viloyatlar, shahar va tumanlar xududida milliy ongimiz va an'analarimizga mos xokimlik instituti barpo etiladi. Ayni zamonda, maxalliy o'zini o'zi boshqarishga, ya'ni maxallaga katta erk va huquqlar beriladi. Sud xokimiyati idoralari qonun ustunligini, barcha fuqarolarning qonun oldida tengliligini ta'minlash borasida ish olib bormokdalar.

O'zbekistonda davlat mustaqilligini mustaxkamlaydigan tashiliy tuzilmalar shaqillantriladi. Mudofa va tashki iqtisodiy aloqalar vazirliklar, Milliy xavfsizlik xizmati, Davlat bojxona kumitasi, davlat soliq mumitasi tuziladi. Davlat mulkini boshqarish va xususiylashtirish, Kimmatbaxo metallar, Fan va texnika davlat kumitalari, Oliy Attestatsiya Komissiyasi birinchi marta tashqil etiladi. markaziy iqtisodiy idoralarning vazifalari va faoliyati yunalishlari tubdan o'zgartiriladi, ko'pgina tarmok vazirliklari va idoralari tugatiladi. Mustaqil milliy aviakompaniya, axborot agentligi, kinokompaniya va boshqa umumdavlat xizmatlariga tuziladi. Bank tizimi kayta tashqil etiladi. Respublikaning markaziy banki boshqaruv organlaridan mustaqil bo'lib qoldi. Tashki iqtisodiy faoliyati milliy banki va tijorat banklari tarmogi vujdga keltiriladi.

O'zbekiston mustaqil davlat sifatida jaxon xamjamiyatining to'la huquqli a'zosi bo'ldi. Uni dunyodagi 160 dan ortik davlat tan oldi. 120 dan ortik davlat bilan diplomatik munosabatlar urnatiladi va ular orasida diplomatiya vakolatxonalari ayirboshlanmokda.

Tarixda ilk bor 1992 yilning 2 martida O'zbekiston davlati xalqaro huquqning teng huquqli sub'ekti sifatida birlashgan Millatlar Tashqilotiga qabul qilindi. O'zbekiston Evropada xavsizlik va xamkorlikka bagishlangan kengashning

Yakunlovchi xujjatini va Yangi Evropa uchun Parij hartiyasini imzolab, Xelsinki jarayoniga kushilmaslik harakatiga a'zo bo'ldi.

O'zbekiston 20 ga yakin etakchi xalqaro iqtisodiy va moliyaviy birlashmalarning a'zosi. Iqtisodiy xamkorlik tashqiloti Evropa tiklanish va taraqqiyoti banki, Jaxon banki, Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro mexnat tashqiloti qabilar shular jumlasidandir.

O'zbek davlatining ramzlari - bayrogi, gerbi, madxiyasi, milliy puli O'zbekiston xalqlarining shon-sharafi, gururi, tarixiy xotirasi va intilishlarini o'zida mujassamlashtiorgan. O'zbekiston Respublikasi Davlat bayrogi 1991 yil 18 noyabrda, Davlat gerbi 1992 yil 28 noyabrda, Davlat madxiyasi 1992 yil 10 dekabrda tasdiklandi. 1994 yil 1 iyo'lda O'zbekistonning milliy puli "sum" muomalaga kiritildi. Milliy valyuta-milliy gurur, davlat mustaqilligining ramzi xamda davlat belgisidir.

Istiklol yillari o'zbek milliy davlatchiligi tizimini barpo etish yillari bo'lib, bu o'zok davom etadigan jarayondir. O'zbekiston mustaqil davlatchiligi va huquqiy yo'lini tanlab oldi. Chindan xam mustaqil o'zbek davlati xalqimizning tarixiy yutugidir. Uni demokratik huquqiy davlat sifatida barpo etish sobitkadlilik bilan davom etmokda.

Mustaqil O'zbekiston davlatining karor topishi davlatchilik nazariyasi va amaliyoti soxasida:

Birinchidan, tarixiy ildizlari moziyning o'zok ming yilliklariga borib takaluvchi o'zbek milliy davlatchiligini kayta tikladi:

Ikkinchidan, 70 yildan ortik vakt ichida yakka xukmron bo'lib kelgan markscha-lenincha davlat nazariyasini inkor qilib, uning moddiy-iqtisodiy, ma'naviy asoslariga barxam berdi;

Uchunchidan, o'zining kelgusidagi maksad va vazifalarni aniqlab, rivojlanish qonuniyatlarini ko'rsatib beradigan yangicha o'zbek milliy davlatchiligi nazariyasining vujudga kelishi va rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratdi.

Chunki, davlatchilikni karor toptirishdagi "Jaxon tajribasi shundan dalolat beradiki, o'z davlatchiligini kulga kiritish, milliy va ijtimoiy ozodlikka erishish xech kaerda engil va osonlikcha bo'lmagan. Mustaqillikka erishgan har bir mamlakat o'z taraqqiyot yo'lini izlaydi, yangi jamiyat barpo etishda o'z andazasini ishlab chiqishga intiladi. Ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyat, odamlar o'rtasida tarkib topgan

munosabatlar, ularning dunyoqarashi, jumladan diniy e'tiqodi, ruxiyati va xulq-atvor normalari shuni etadi". Bu masalalarga javob topish, shubxasiz, o'zbek milliy davlatchiligi nazariyasining bosh vazifasi xisoblanadi.

Mustaqil O'zbekistonning Konstitutsiyasi o'zbek milliy davlatchiligining huquqiy kafolatlarini o'zida mustaxkamlagan. Konstitutsiya inson huquqlari, ozodlik, barkarorlik va taraqqiyot majmuini ifodalaydigan demokratiya, huquqiy va adolatli davlatni kurish yillarining istikbollarini belgilab bering.

Har qanday davlatning yuzi, obru-e'tibori uning Konstitutsiyasi xisoblanadi. Zaton, Konstitutsiya davlatni, millatni millat sifatida dunyoga tanitadigan Komusnomadir. Shu ma'noda asosiy qonunimiz xalqimizning irodasini, ruxiyatini, ijtimoiy ongi va madaniyatini aks ettiorgan. Konstitutsiyamiz tom ma'noda xalqimiz tafakkuri va ijodining maxsulidir.

O'zbekiston Respublikasining 1992 yilgi Konstitutsiyasini AQSh, Buyuk Britaniya, Frantsiya davlatlari, Birlashgan Millatlar tashqiloti kabi nufzli xalqaro tashqilotlarning olimlari yuqori baqoladilar. Chunki Asosiy-qonunni yaratishda xam boy milliy tarixiy-huquqiy merosimizga tayanilgan xamda xalqaro huquqning umume'tirof etgan qoidalariga va ilgor demokratik davlatlarning konstitutsiyaviy tajribasiga asoslanilgan. O'zbekiston Konstitutsiyasi jaxon siyosiy haritasida yangi suveren davlat - O'zbekiston davlati dunyoga kelib, faol yashayotganini ko'rsatuvchi muxim huquqiy va xalqaro axamiyatga molik xujjatdir.

O'zbekiston Konstitutsiyasi o'zbek milliy davlatchiligining huquqiy asosi sifatida bir qator xususiyatlarga ega.

Birinchidan, Konstitutsiya istiklolga erishgan yangi mustaqil davlatning asosiy Komusidir. U o'zining tub moxiyati, falsafasi, mafko'rasi, goyasiga ko'ra yangi huquqiy xujjat. Unda kommunistik mafko'ra, sinfiylik, bir partiyaning xukmronligi kabi illatalr yo'q, jami dunyoviy ne'matlar orasida eng ulugi va mukaddasi-inson degan goya mustaxkamlangan. Shu asosda "fuqaro - jamiyat - davlat" o'rtasidagi munosabatlarning oqilona huquqiy echimi berilgan.

Ikkinchidan, Konstitutsiyada fuqarolar manfaatining ustunligi qonuniy ravishda mustaxkamlangan va kafolatlangan. Inson, uning xayoti, erki, sha'ni, kadr - kimmati va

boshqa ajralmas huquq xamda erkinliklari mukaddas bo’lib, davlat ximoyasidadir. Konstitutsiyaning 2-moddasida "Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat xamda fuqarolar oldida ma'suldirlar", - deyilgan.

Uchinchidan, O’zbekiston fuqarolari, o’zlarining nasl nasabi, irki, millati, diniy e’tiqodi va boshqa xususiyatlaridan kat'i nazar teng huquqlarga ega. Konstitutsiya O’zbekiston fuqarosi deb xisoblangan barcha shaxslar, ularning millati, elati, tili, urf-odatlari va milliy an'analaridan kat'i nazar xurmat qilinishini huquqiy jixatdan kafolatlaydi.

Turtinchidan, fuqarolar bilan davlat o’zaro huquqlari va burchlar orqali o’zviy bog’liqdir. Fuqarolarning huquqlari va erkinliklari daxlsiz bo’lib, xech kim sudning karorsiz ulardan maxrum etilishi yoki cheklanishi mumkin emas. Ayni vaktda fuqarolarning o’z huquq va erkinliklarini amalga oshirishlari boshqa fuqarolarning, davlat va jamiyatning qonuniy manfatlariga zid bo’lmasligi lozim.

Beshinchidan, Asosiy Qonunda huquqiy davlatning muxim belgisi bo’lmish Konstitutsiya va qonunning ustuvorligini ta'minlash mustaxkamlangan. Bu bir tomondan, barcha joriy qonunlar va huquqiy xujjatlar Konstitutsiya asosida va unga muvofik bo’lishini, ikkinchi tomondan esa, qonun oldida xammaning barobarligini anglatadi. Biror-bir fuqaro davlat idorasi, jamoat birlashmasi, mansabdor shaxs qonunga buysunish majburiyatidan holi bo’lishi mumkin emas.

Oltinchidan, Konstitutsiyada ijtimoiy jixatdan yunaltirilgan bozor iqtisodiyotida mulkchilikning xilma-xil shakllari tengligi ta'minlangan holda bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan tadbirlarga tayanish, xususiy mulkning ximoya qilinishi mustaxkamlangan. Chunki maksad o’z mulkiga o’zi xujayin bo’lgan tadbirkorlar va shaxslar uchun iqtisodiy faoliyat erkinligi berish, ishbilarmonlik tashabbusiga va erkin bozor munosabatlariga keng yo’l ochishdir.

Ettinchidan, Konstitutsiyaga muvofik, davlat siyosiy partiyalarning, jamoat birlashmalarining huquqiy sharoitlari yaratib beradi, ko’ppartiyaviylik va fikrlar turli-tumanligining qonuniy asoslarini yaratadi.

Sakkizinchidan, xurfikrlilik, vijdon va diniy e’tiqodning huquqiy mezonlari berilgan. Har bir inson o’z e’tiqodiga va diniga amal qilish yoki biron-bir dinga e’tiqod

qilmaslik huquqiga ega. Diniy tashqilotlar davlatdan ajratilgan holda qonun oldida tengdirlar. Davlat diniy birlashmalarning faoliyatiga aralashmaydi.

To'qqizinchidan, Konstitutsiyada davlat tartibi vakolatlarning taksimlanishi printsipiga asoslangan holda amalga oshirilishi mustaxkamlangan. Qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud xokimiyati - o'zbek davlatining uchta asosiy tayanchidir. Asosiy qonunda shu uchta xokimiyat idoralarining mazkur idoralarning bir birini tiyib va muvozanatni saqlab turish tizimini vujudga keltiruvchi qoidalar mustaxkamlangan.

Uninchidan, O'zbekistonning tarkibiga kiruvchi Korakalpogiston Respublikasiga aloxida bob bagishlangan. O'zbekiston Korakalpogiston Respublikasining suverenligini tan oladi va uni muxofaza qiladi. O'zbekiston Konstitutsiyasi va qonunlari Korakalpogiston xududida xam majburiydir. Korakalpogiston Respublikasi o'zining Konstitutsiyasini 1993 yilda qabul qilgan.

Un birinchidan, O'zbekistonning o'z milliy manfaatlariga mos keladigan faol tashki siyosiy faoliyat yuritishi, uning xalqaro huquqning teng huquqli sub'ekti sifatida harakat qilishi Konstitutsiyada mustaxkamlab qo'yilgan O'zbekistonning tashki siyosiy faoliyati davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan taxdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch siyosiy vositalar bilan xal etish, ichki ishlarga aralashmaslik printsiplariga, shuningdek, xalqaro huquqning umum e'tirof etgan boshqa qoidalari va me'yorlariga amal qilish zaminida qurilgan.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasining 1992 yilgi Konstitutsiyasi o'zbek milliy davlatchiligining mustaxkam huquqiy poydevoridir.

O'zbekiston milliy davlatchiligi nazariyasining pirovarda maksadi - "qanday jamiyat va qanday davlat kuryapmiz", degan savolga javob berishdir. Chunki,o'zining maksadini aniq tasavvur qila olmaydigan nazariya bo'la olmaydi. Shu nuqtai nazardan karaganda, kelajakda adolatli fuqarolik jamiyati va demokratik huquqiy davlat kurishni ilmiy tasavvur etish o'zbek milliy davlatchilik nazariyasining pirovarda maksadi bo'lmogi lozim.

Mustaqil O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy va davlat tizimining chegarasini "izm" lar bilan cheklab kuyuvchi goyalarga boglab bo'lmaydi. Uta mafko'raviy akidalardan holi bo'lgan erkin huquqiy tafakko'rni shakllantirish davr taqozosidir.

Milliy davlatchilik nazariyasining asosiy maksadi O’zbekiston demokratiyani kadambakadan rivojlantirish xamda ijtimoiy printsipga asoslangan adolatli fuqarolik jamiyatini chratish va huquqiy davlat kurish yo’l-yuriklarini aniq ifodalab berishdir.

Mustaqil O’zbekistonni adolatli fuqarolik jamiyati va demokratik huquqiy davlat sifatida ajratib turuvchi jixatalr quyidagilardan iborat.

Birinchidan, mexnatsevar va badavlat, ma'naviy etuk va madaniyatli oila mana shunday jamiyat negizidir. Oila, turmush va vijdon qonunlari asosiga quriladi, bunda xamma narsaga amaliy ishlarmga karab baxo beriladi. "Bizning davlatimizni xam katta bir oila deb tushunish mumkin va lozim. Bunda o’zaro xurmat va kattik tartib bo’lmasa, oilaning barcha a'zolari o’z burchlarini ado etmasa, bir biriga nisbatan ezgulik bilan mexr-oqibat ko’psatmasa, yaxshi va munosib tarzda yashash mumkin emas". Ayni paytda huquqiy davlat - O’zbekiston Respublikasining qonunlari xam xalq extiyojlari va manfaatlarini ifodalaydi.

Konstituttsiyaning ustuvorligi davlatning huquqiy o’zviy zaruriy belgisidir. Umuman jamiyat va uning ayrim soxalarining rivojlanishiga taalukli asosiy masalalarni Konstituttsiyaning o’zi xal etgan. O’zbekiston Respublikasining birinchi Konstituttsiyasi chinakamiga mamlakatning Asosiy Qonuni, goyat etuk huquqiy xujjatdir. U o’zining moddalarida demokratik va adolatli jamiyatga xos xususiyatlarni aks ettiorgan. Konstituttsiya fuqarolar tinchligi va millatlararo totuvlik xujjatidir.

Ikkinchidan, bizning oilalarimizga xos o’zaro totuvlik va xayrixoxlikdan iborat dono xislatlidavlat raxbari va jamoat arbobi har bir fuqaroni ko’p narsaga urgatishi mumkin. Umumiy, kadrdon xonadonning tukin dasturxoni atrofida o’zbeklar yonida xalqimiz takdiriga sherik bo’lgan biz bilan kuvonchlarda xam sinov paytlarida xam birga bo’lganlar uchun joy bor. Masalan, insonparvarlik va vatanparvarlik qoidasini olaylik. O’zbekistonda tugilgan, uning eaminida yashayotgan va mexnat qilayotgan har bir kishi, milliy mansubligi va e’tiqodidan kat'i nazar, respublikamizning teng huquqli fuqarosi bo’lishga munosibdir.

Uchinchidan, xalqimiz ijtimoiy adolatli jamiyatni o’zining turmush tajribasiga, fuqarolar ko’pchiligining milliy va madaniy asoslariga mos keladigan demokratiyaga

tayanib kurmokda. Xalq xam bevosita, xam o'z vaqillari, ya'ni davlat arboblari va siyosatchilar orqali davlat xokimiyatini amalga oshirish uchun tulik imkoniyatga ega.

Aholi barcha qatlamlari va guruxlarining eng muxim xayotiy extiyojlarini tushunish va amalga oshirish, xalq iste'dodi, ijodiyoti va kuch-kuvvatining ulkan zaxiralari namoyon bo'lishi va O'zbekiston taraqqiyotining kudratli vositasi bo'lishiga kumaklashish katta axamiyatga ega.

Avvaldan siyosiy shartlar qo'yilmasdan, birlashishga kumaklashadigan umummilliy, umumfuqaroviy mulokot goyasi jamiyatdan tobora katta ishonch kozonmokda.

Bizning demokratiya to'g'risida tushunchalarimiz Sharq va Garb mamlakatlari erishgan eng yaxshi narsalarni o'zida mujassamlashtiradi. Lekin demokratiyaning bu qoidalari, me'yorlari xalqimzning goyat boy tarixiy va madaniy tajribasiga, uning turmush xakidagi tasavvurlariga mos kelishi kerak. Xalqimizni xayotni nimadan va qanday boshlashga kunu-tun urgatish zarur deb tasavvur etish kerak emas.

Turtinchidan, biz ko'p asrlik mustaxkam ma'naviy tayanchlarga egamiz. O'zbeklarning aksariyati o'zining shaxsiy farovonligini emas, balki oilasining, karindosh-uruglari va yakin odamlarining, kuni-kushnilarning omon-esonliklarini birinchi uringa kuyadi. Bu esa eng oliy darajadagi ma'naviy kadriyat, inson kalbining gavharidir.

Xalqimiz bozor munosabatlariga utish davrida mexr-oqibat va o'zaro yordam guxini saqlab holishi juda muximdir. Vatanparvar bo'lgan tadbirkor kishilarga bunday yondashuv xech ziyon keltirmaydi.

Beshinchidan, biz xorij demokratiyasidan, shaxsning vijdon erkinligi soxasidagi tajribasidan o'zimiz uchun foydali narsalarni olishimiz mumkin. Taraqqiyotning dunyoviy yo'li to'g'risida ko'p aytilgan. Bu erda taraqqiyotning ko'pgina yo'l-yuriklari sinab qurilgan va eng samarali natijalar beradigan topiladi. Davlat tomonidan dindorlarning qonuniy huquqlari ta'minlab berilgan. Davlat har bir musulmon uchun mukaddas bo'lgan Makkai Madinaga xaj qilishda zarur yordam bermokda.

Oltinchidan, milliy insoniy gurur-tadbirkorlikning kudratli omili. O'zbeklar xamma vakt gururli, mard bo'lganlar. Bu xam o'z yo'limizning eng muxim belgisidir.

Bokimandalik, o’z oilasi uchun foyda keltiradigan ish joyini izlab topishni istamaslik ragbatlantirilmaydi. Bu fuqarolarimizga munosib emas. "Kazarma sotsializmi" keltirilgan bu illat ularning aybi emas, balki kulfatidir.

Xalqimiz davlatda tilanchilik qiluvchi nochor va bemorlardan iborat emas. Qonun va davlat nufo’zi bilan mustaxkamlangan ishbilarmonlik xalol pul topish uchun keng imkoniyatlar ochadi. Maxallaning katta tarbiyaviy imkoniyatlaridan foydalangan holda uning kosibchilik, xunarmandchilik, shaxsiy xujaliklar tashqil etishga ta'sirini kuchaytirish muxim.

Ettinchidan, madaniyat xalqimiz va davlatimiz uchun oliy xislatdir. Usiz jamiyatimiz ijtimoiy adolatga yakinlasha olmaydi, ko’p narsani yo’qotishi mumkin. O’zbekistonliklar umumbashariy ko’rinish bo’lgan madaniyatni kullab - kuvvatlash choralari xakidagi gamxurlik ruxi bilan sugorilgan, unda akliy madaniyat ta'limni, mexnat madaniyati yuqori malakalililik va o’z ishi uchun mas'uliyatni, ishbilarmonlik madaniyati - iqtisodiy tadbirkorlik, xalollik va samaradorlikni, turmush madaniyati - insoniylik, xalq an'analariga sodiklik, tarixiga chukur xurmat va axloqan poklikni, millatlararo munosabatlar madaniyati barcha fuqarolarning, millati, diniy e’tiqodidan kat'i nazar, bir birini o’zaro chukur xurmat qilishi, bir-biridan o’rganish va bir-biriga yordam berishga tayyorligini, huquqiy madaniya - etuk qonunlar va barcha fuqarolar, partiyalar, jamoat va diniy tashqilotlarning qonunga so’zsiz xurmatini ko’zda tutmogi lozim.

Sakkizinchidan, fuqarolik jamiyati uchun siyosiy madaniyat juda zarur. Lekin u bo’sh joyda emas, balki madaniyatning barcha soxalari poydevori ustida kad rostlay oladi. Umumiy manfaat yo’lida ma'rifatli dunyodagidek unumli ishlash, tankid asosli bo’lib,mexnatga ilmiy yondashuvni kullab kuvvatlashi kerak.

Muholifat so’zi katta ma'noga egadir. U ma'rifatparvar jamiyatga o’ziga xos yo’llanma vazifasini utuaydi. Muholif bo’lish oson emas. Qonuniy xokimiyat konstituttsiyaviy tuzum va tartibini ximoya qila olishi shart .

To’qqizinchidan, xalqimizning xozirgi davrdagi tarixiy yutugi mustaqil o’zbek davlatining shakllanganligidir. O’z davlatidan gururlanish va vatanparvarlik har qanday mamlakat fuqarolariga taraqqiyotning oldinga marralarida bo’lishga kumaklashadi.

Mamlakatimiz zaminida yashab to'rgan va o'zini vatvnpvrvar deb xisoblagan har bir fuqaro uning yaxlitligi va jipsligini asrab avaylashi shart.

Huquqiy davlat tushunchasi - kishilarning ijtimoiy munosabatlarini ijtimoiy - tarixiy bog'liq holda ifoda etish, tashqil etish, tartibga solish va erkinlikni ximoya qilishning umumiy ifodasidir.

Xuquqy davlat-xalq suvereniteti goyasini ifoda etuvchi qoidalar, idoralar va me'yorlarning muayyan tizimidir. Xalq suvereniteti - davlat suverenitetining asosi va manbaidir. O'zbek davlatining suvereniteti xalq suvereniteti ifodasinining shaklidir. U mamlakat aholisi va butun xududiga taallukli bo'lgan vakolat va huquqlarning yig'indisi bo'lib, ijtimoiy xayotning qonunlari va ommaviy-siyosiy tartibni belgilab beradi.

Davlat xokimiyati suverenitetini mustaxkamlash xamda huquq ustuvorligini karor toptirsh ikki o'zaro chambarchas bog'liq jarayon. Jamiyat yangi andazasini va huquqiy davlat nazariyasini ishlab chiqish bir-biriga o'zviy bog'liq. Bu ma'rifatparvar dunyo taraqqiyotida davlatimiz o'rnini belgilash, jamiyat erishgan, qabul qilinishi va foydalanishi kerak bo'lgan umuminsoniy kadriyatlarni tan olishni talab etadi.

O'zbekistonda fuqarolik jamiyati bir qator umumiy xususiyatlarga ega.

1.Jamiyatni rivojlantirishning barcha omillari insonga, uning manfaatlariga xizmat qilishi kerak.

2. Bu huquq va ijtimoiy adolat qoidalari negiziga qurilgan jamiyatdir. Huquq adolat ideallarini ifoda etadi. Adolat insoniyati tarixidagi eng insoniy va ilgor goyalardan biridir. U kishilarning ko'p asrlik orzularini ruyobga chiqarishga da'vat etilgan bizning jamiyat extiyojlariga to'la-tuks mos tushadi.

3. Bu huquqiy davlatda mujassam topgan yo'qsak, demokratik jamiyatdir. Huquqiy davlatni shakllantirish jamiyat tomonidan demokratik qoidalarni egallashni talab etadi. Bu qonunning ustuvorligi, davlat organlarining qonunga buysunishi, shaxs erkinligini ta'minlash, davlat va shaxsning bir-biri oldidagi o'zaro mas'uliyati, mustaqil davlat xokimyatini ichki boshqaruv qoidalari asosida tashqil etish va yuritishdir.

Moziyga nazar tashlasak, faqat davlat, qonuniy saylangan xukumatgina isloxtchi bo'lishi mumkin va lozim, degan xulosaga kelamiz. Shulargina ustuvor yunalishlarni

belgilab, ijtimoiy larzalarga olib kelmaydigan oqil, puxta uylangan va ixchil siyosiy olib borishlari mumkin. Bu xususda kadimiy davrdan to xozirgi kungacha bo’lgan unlab ta'riflar keltirish mumkin. Shu ma'noda davlat xalqning o’z takdirini o’zi belgilashi natijasi, tub huquq va manfaatlarni o’zi ximoya qilishi uchun o’z-o’zini boshqarishi, o’z xokimiyatini amalga oshirishi deganidir. Davlat - xalq ma'naviyati va madaniyatidagi etuklik ko’rsatkichidir. Xalq jamoat uyushmalari, diniy jamoa, fuqarolar orqali o’zini jamiyat sifatida namoyon etadi. Shu sababli, O’zbekiston Konstitutsiyasi xalq, shaxs, jamiyat, Davlat kabi tushunchalarning umumiyligiga, o’zviy birligiga asoslangan.

Isloxot nimah U asta-sekin joriy etiladigan shunchaki o’zgarishlar va yangiliklar emas. O’zbekistonda o’tkazilayotgan isloxotlar xalq uchun, xalqning faol ishtirokida va kullab kuvvatlashi natijasida amalga oshadigan yangilanish xamda taraqqiyotdir. Davlat esa islox qilishning eng asosiy vositasidir. Unga ozgina putur etkazilsa xam, isloxat tartibsizlikka aylanadi. Bunga mamalakatimizning o’zidan xam, uning tashkarisidagi xam ko’plab misollar keltirish mumkin. "Demokratiya"ning moxiyati, ya'ni xalq xokimiyati tushunchasining o’ziyok, davlatning isloxotchilik vazifasiga tuskinlik qilishni, xalal berishni inkor etdi. Juda jadal inqilobiy isloxatga xalq tayyor bo’lmagan paytda davlatdan isloxatni uta jadallashtirishni talab etish nourindir.

Nima uchun O’zbekistonda yangilanish va taraqqiyotga utish bosqichida davlat bosh isloxotchi bo’lishi kerakh

Xalqimiz davlat xokimiyatchiligi borasida mustaqillikka ega bo’lmagan, bu xokimiyat o’zining ma'naviy va milliy negizidan usib chiqmagan, kadimgi davrda buyon davlatni qandaydir "ugay", faqat zo’ravonlik vositasi deb bilishdek noto’g’ri tushuncha saqlanib kelgan edi. Shukrlar bo’lsinki. O’zbekiston Respublikasi deb atalgan mustaqil davlat mavjudligining o’zi xozirgi o’zbek millatining, Vatanimizning butun ko’p millati xalqining Buyuk yutugidir.

Davlatning isloxotchilik roli faqat xokimiyat, xal etish va nazorat qilish huquqi, huquq tartibot kafolati, moddiy zaxiralar uning idoralari qo’lida ekanligidangina kelib chiqmaydi. Xalq uchun Buyuk davlat, uning yaratuvchanlik kuch-gayrati, odamlarimiz qanday yo’qsakliklarni egallashga kodir ekanligini butun dunyoga namoyon etish sa'y-

harakatlar manbaiga aylanadi. Davlat xalq bilan o’zaro aloqalarga oid an'analarida ko’p asrlik tarixidagi eng foydali andazalarni mujassamlashtiradi. Shu bilan birga, davlat fuqarolar o’zini o’zi boshqarishlarining murakkab printsipi bo’lib, ularning extiyoj va manfaatlarini kondirish uchun shart-sharoitlar yaratishga da'vat etilgan. U respublikadagi xamma gurux va qatlamlar, barcha millatlarning manfaatlari mushtarakligini saqlab, uni yagona umummanfaatga aylantiradi.

Bizning davlatimiz aynan shu ma'noda katta oila xisoblanadi. U birdamlik, umumiy xamkorlik printsipiga asoslanadi.

O’zbekiston respublikasida davlatning isloxatchilik kuch-kudrati nimalardan iborath

Kuch-kudrat-davlatning imkoniyatlari.Birinchidan, huquqiy imkoniyatlar. Zero, xayot, har qanday mulk, ishbilarmonlik qabilar huquq va qonunga asoslanadi. Davlatimizning o’z Konstitutsiyasi bor, u ishlab turibdi va kelajakka qaratilgan. Biz shu poydevor ustida huquqiy davlat, jamiyat ko’ramizki, unda qonunga buysunish barkarorlik va taraqqiyotning sharti bo’ladi.

Ikkinchidan, O’zbekistoning iqtisodiy kuch-kudrati uning ichki va tashki mustaqillig uchun etarlidir. Ammo u o’z-o’zidan emas, balki faqat fuqarolar tashabbusi sharofati Bilan ruyobga chiqadi, davlat tashabbusi tufayli harakatga keladi.

Uchinchidan, davlat boshqaruvning bosh printsipi sifatida xayotning xama soxalariga ta'sir o’tkazadi vash u bois uni bosqichma-bosqich, ravon o’zgartirib borishi mumkin. O’zbekistonda iqtisodiy isloxatning bozor munosabatlari va davlatning ijtimoiy xomiyalash siyosati sari muayyan mutanosiblikni taxminlashi buning doimiy tasdigidir.

Turtinchidan, ko’ppartiyali jamiyat ko’ppartiyali davlat degani emas. Davlat tepasida to’rgan har qanday aklli siyosiy kuch isloxat mantigiga ko’ra, umumxalq makomini olmogi kerak. Davlatning demakratiyaviyligi, uning ijtimoiy-siyosiy kuchlarining rolini, fuqarolarning xurfikrliligini tan olish demakdir.

Beshinchidan, davlatining madaniy-tarixiy kuch-kudrati-xalqning ma'naviyati xamda bugungi va ertangi tarixiy xotirasi demakdir. O’zbekistonda davlat milliy madaniyati tiklamokda, iste'dodlarni kullab-kuvvatlamokda, ta'lim isloxatini amalga oshirmokda, o’zbek tilining Buyuk kadr-kimmatini, obrusini butun choralar Bilan

oshirmokda, millatlararo xamjixatlikni, o’zaro xurmatini mustaxkamlamokda. Davlat xalq e’tiqodini uluglayotganligi uchun xam musulmonlarning diniy tuygularini ruyobga chiqarish xususida kaygurmokda.

Oltinchidan, davlat xalq muxofazasi va xavfsizligini ta'minlamokda. Bu xam bizning xozirgi murakkab geopolitik vaziyatga uta muxim vokeadir. Odamlarning jinoyatchi va huquqbo’zarlardan shaxsiy xavsizligi davlat ximoyasiga muxtojdir. Orol dengizi va ko’pgina shaharlarda yuzaga kelgan eqologik vaziyat davlatni aholini eqologik jixatdan ximoya qilishga undamokda. Xalqning xavsizligi xalqshunoslik bilan, aholii sonining usishi va uning moddiy ta'minoti bilan chambarmas bog’liqdir.

Ettinchidan, davlatning tashki siyosiy, iqtisodiy kuch-kudrati uning barkarorligi va xalqaro xamjamiyatda teng huquqliligi manbai bo’lib xizmat qiladi. Yagonayu yaxlit va o’zaro o’zviy bog’liq Dune O’zbekistonni o’zaro xamkorlikka undamokda. Bizning ichki va tashki siyosatimizning xalqaro kulami davlat orqali belgilanadi.

Ushbu va davlat kuch-kudratini belgilaydigan boshqa omillar O’zbekistonning Buyuk kelajagi chuchn xizmat qiladi. Agar Amaliy mushoxada qiladigan bo’lsak, bu tukin-sochinlik, xotirjamlik ertangi kunga ishonch demakdir. O’zbekiston Buyuk kelajagining mazmuni va moxiyati shu narsada mujassamdir. Davlatning maxobati oddiy insonning baxti. Aynan shunday nuqtai nazar davlatning mutloq xukmdorligini inkor etadigan. Davlatning insonparvarligi insonni uluglaydi.

Davlatning yaratuvchilik kuch-kudrati fuqarolarning tashabbuslari orqali mustaxkamlanib borishi tufayli davlatning sherigi sifatida jamiyatning xam isloxatchilik kuch-kudrati usib boradi. O’zbekistondagi isloxatlarning keng kulamliligi isloxatning ijtimoiy printsiplari kulami xam keng bo’lishini talab etadi. Shu bois, demakratik huquqiy davlat kerak.

Xalqaro tajribalardan bizga ma'lumki, faqat davlatning o’zi isloxotchi bo’lishga uringan mamlakatlar yo’q emas. Biroq isloxat izga tusha boshlashi bilan davlatning o’zi jamiyatning siyosiy jixatdan tashqil topishiga kumaklashadi. Bu bilan davlat fuqarolarning siyosiy madadiga erishadi.

O’zbekistonda davlatning aniq maksadiga qaratilgan isloxatni amalga oshirishi uchun jamiyatda qanday shart-sharoitlar zarurh

Bizning azaliy ma'naviy kadriyatimiz bo’lgan ijtimoiy zakovatni birinchi o’rniga quyish zarur. Siyosiy muholifatchilikdan xalq va davlat manfaatlarini ko’zlab, oqilona foydalanish mamlakatni xammamiz faxrlanishimiz mumkin bo’lgan yo’qsaklikka olib chiqishi mumkin.

Bizningcha, fuqarolarning davlatga ishonchi isloxat uchun zarur sharoitlardan biridir. Xalq isloxatining murakkab va mashakkatli ekanligini tushunmokda. Bu odamlarning mexnatida o’z ifodasini topgan.